An ornate, silver-colored decorative frame with intricate scrollwork and floral patterns, surrounding a central green rectangular area. The frame has a classic, slightly arched top and bottom.

ІСТОРІЯ
В ТЕРМІНАХ
І ПОНЯТТЯХ

ІСТОРІЯ В ТЕРМІНАХ І ПОНЯТТЯХ

Довідник

Вишгород
ПП СЕРГІЙЧУК М. І.
2014

УДК 901.161.2-1
ББК. 63.5 (4 Укр.)

ISBN 978-966-2911-60-2

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 26 червня 2014 р. (протокол № 11).

Керівник авторського колективу
д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України В. Ф. Колесник.

Рецензенти: д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко;
д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України О. С. Падалка;
д-р іст. наук, проф. А. Г. Філінюк.

За загальною редакцією д-ра іст. наук, проф. Т. В. Орлової.

Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. /За загал. ред. Орлової Т. В. — Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. — 732 с.

На основі новітніх підходів і з урахуванням останніх досягнень соціогуманітарних наук даються пояснення широкому спектру термінів і понять, з якими зустрічаються бажаючі вивчати історію від давнини до сучасності. Майже тисяча статей довідника висвітлюють тенденції і явища політичної, економічної, соціальної, військової історії, історії міжнародних відносин, релігії, науки, культури, що мали і мають місце в усіх регіонах планети. Широко представлені основні визначення із сфери спеціальних історичних дисциплін.

Видання пропонується увазі студентів, аспірантів, викладачів вищої і середньої школи, а також усіх, хто цікавиться історією.

УДК 901.161.2-1
ББК. 63.5 (4 Укр.)

© Орлова Т., загальна редакція, 2014

© Гончар Б., Заболотна І., Калакура Я., Латиш Ю., Мордвінцев В., Орлова Т., Павленко С., Пивовар С., Рубель В., Рудь М., Синиця Є., Шидловський П. та ін., 2014

© Черненко М. П. художнє оформлення, 2014

© ПП Сергійчук М. І., 2014

ISBN 978-966-2911-60-2

А

АБОРИГЕН (лат. *aborigines*; *ab origine* — від початку) — представник будь-якого тубільного місцевого етносу, що володів певною територією раніше за прийшли панівні етноси чи нації, і мав соціальну систему, відмінну від аналогічних систем сусідніх чи прийшлих панівних етносів і націй. Синонімами, але не повними, слова А. є "автохтони", "тубільці", "корінний народ". Термін А. має таку дефініційну парадигму: 1) стародавні мешканці Середньої Італії — згідно з римськими легендами — окремий народ, який жив на Апеннінах. Витіснені сабіянами, А. оселилися у гирлі Тібру, їх стали називати латинянами; 2) корінні мешканці Австралії, Тасманії, Північної та Південної Америки, Тайваню, значної частини Північної Євразії та Далекого Сходу.

У загальноживаному значенні А. — народи (етноси), що історично склались і проживають на певній території. У вузькому значенні — суспільства, що перебувають на стадії розпаду первісності (або більш низькому рівні, ніж панівні спільноти), але залучені до загальної економічної та політичної системи сучасних державних утворень. Мова йде про такі етнічні спільноти, які відстали в цивілізаційному розвитку і ведуть традиційний спосіб життя, збереження якого потребує захисту території їхнього проживання від припливу іншого населення та сучасної індустрії. Проблемними є два питання, які можуть бути врегульовані правовим способом: чи можуть ці народи зберегти етнічну самобутність та чи піддаються вони дискримінації на своїй історичній етнічній території. Збереження традиційного способу існування відбувається шляхом створення окремих територій, резервацій чи автономних областей з елементами самоуправління різного ступеня, що передбачає право на самовизначення у формі національно-територіальної автономії; забезпечення в її межах права власності на землю та інші природні ресурси, формування альтернативних владних структур. Наприклад, спеціальні території аборигенів Австралії, резервації індіанців США, спеціальний статус територій саамів у Фінляндії, автономні округи Російської Федерації.

В історичній науці термін А. часто використовується для позначення представників синполітейних первісних суспільств, що стали відомі європейцям від часів Великих географічних відкриттів і до XVIII ст., зберегли здебільшого традиційні форми господарства, соціального устрою та світоглядних уявлень.

4

Збереженість первісних суспільств пояснюється нерівномірністю та багатоваріантністю розвитку людської культури, особливими природними умовами, віддаленістю від центрів утворення цивілізацій та тривалою ізоляцією. Саме тому суспільства А. вважаються цінним джерелом для реконструкції історії первісного суспільства, а етнографічні дані щодо них широко використовуються для відтворення економічних, соціальних та світоглядних явищ у первісну епоху, починаючи з др. пол. XIX ст. (Г. Спенсер, Е. Тайлор, Л. Морган та ін.). Так, А. Австралії розглядаються світовою наукою як еталон первісного суспільства на одному з ранніх етапів його розвитку, що за археологічною періодизацією відповідають пізньому палеоліту та мезоліту. Залучення етнографічних даних щодо А. для відтворення найдавніших етапів розвитку людської культури базується на положенні, що рівень розвитку виробничих сил суспільства є стимулом чи обмеженням для розвитку суспільних явищ. Тому етнографічні суспільства з привласнювальною формою економіки наочно демонструють форми соціальних стосунків та світоглядних уявлень, характерних для загальноісторичного типу первісних мисливців-збирачів. До таких етнографічних суспільств, що донедавна зберегли форми первісної економіки, належать А. Тасманії, Австралії, Південно-Східної Азії, Південної та Центральної Африки, Північного Сходу Євразії, Північної та Південної Америки, корінне населення островів Тихого океану.

Література: *Галушко К.* Народи, етноси, нації... Знайди відмінності. — К., 2008; *Таран О.* Аборигени Тайваню: маловідомі сторінки історії кінця XIX—першої чверті XX ст. // *Сходознавство*. — 2009. — № 48; *Головачев В.* Политика покорения аборигенов в ранний период голландской колонизации Тайваня (1624—1636) // *Восток. Афро-азиатские общества: история и современность*. — 2010. — № 5; *Погадаев В.* Аборигены в Малайзии: интеграция или ассимиляция? // *Азия и Африка сегодня*. — 2008. — № 2; *Роуз Ф.* Аборигены Австралии. Традиционное общество. — М., 1989; *Файнберг Л.* Охотники Американского Севера (индейцы и эскимосы). — М., 1991.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АВТОХТОНИ (дав.-грец. αυτοχθων — місцевий, корінний, тубільний, дослівно — "ті, які мають власну землю") — в історії та етнології — група населення (популяція з точки зору біології, етносоціальний організм із точки зору етнології), генеза та розвиток якої відбувалися в межах певної території без значного припливу населення ззовні. З поняттям А. споріднені такі поняття, як автохтонні культури та автохтонні мови, тобто культури та мови, притаманні автохтонному населенню.

Вже в античні часи термін А. був неоднозначним. Елліни визначали ним не лише власне тубільне населення, яке споконвіку мешкало на певній території, а й тих, хто прибув до тієї чи іншої місцевості в досить віддалені часи. В останньому випадку термін А. вживався в тому разі, коли декілька поколінь колишніх мігрантів безперервно проіснувало на засвоєній у давнину території, тобто були А. з точки зору сусідів-сучасників. У пізньоантичний період грекомовний термін А. було витіснено близьким за змістом латиномовним "аборигени", що залишається більш уживаним і зараз.

Певний ренесанс терміну А. та похідних від нього відбувається в радянській мовознавчій, етнологічній та історичній літературі у зв'язку з поширенням теорії стадіальності академіка М. Я. Марра (1864—1934). За цією теорією, будь-які зміни в культурі, мові, етнічній свідомості населення певної місцевості спричинялися насамперед соціальними перетвореннями всередині суспільств, а не зовнішніми впливами та/або міграціями. Відповідно, населення певної території могло змінюватися у всіх зазначених аспектах, залишаючись, по суті, А. Маррівські ідеї набули надзвичайного поширення у 1930-х рр. з огляду на те, що протиставлялися поглядам, які панували в історичній науці нацистської Німеччини. Згідно з останніми, народи поділялися на "творчі" та "нетворчі", а особлива увага приділялася культуртрегерській, цивілізуючій ролі "арійців" по відношенню до навколишніх "нетворчих" народів. Поступ останніх пов'язувався насамперед із благодотворним впливом "арійців"; основним механізмом зазначеного впливу були міграції, насамперед у формі завойовницьких походів. Актуальним на той час політичним підґрунтям тих псевдонаукових дискусій було з'ясування "історичного права" певних народів на їхні території мешкання. З огляду на це не дивно, що автохтоністські погляди, зокрема — у питаннях щодо етногенезу слов'ян, набули поширення не лише в радянській, а й у польській та чеській історіографії міжвоєнного періоду.

Результати Другої Світової війни певною мірою знівелювали політичну гостроту суперечок між автохтоністами та аллохтоністами (від грец. αλλος — "інший" та χθων — "земля", тобто дослівно "ті, які походять з іншої місцевості") — прихильниками провідної ролі міграцій у культурних та етногенетичних процесах. Наприкінці 1940-х рр. було відкинуто й теорію стадіальності. Проте сам термін А. міцно закріпився в історіографії, а пошуки "глибини історичного коріння", насамперед — слов'ян, стали однією з провідних настанов досліджень не лише в історії, а й в археології та інших суміжних дисциплінах. Багато науковців, декларуючи на словах безглуздість «історичного права», на практиці намагалися довести укоріненість певних народів на тій чи іншій території, апелюючи до історичних повідомлень та/або археологічних матеріалів, лінгвістичних даних тощо. Досить показово, що в іноземній історичній літературі термін А. вживається вкрай рідко. Винятком є лише історіографія країн Центральної і Східної Європи, насамперед — посткомуністичних. Натепер вважається, що ступінь автохтонності певного населення визначається його проживанням на тій чи іншій території протягом кількох поколінь, а також урегульованістю існування цього населення на даній території в рамках міжнародного права.

Література: Галушко К. Народи, етноси, нації... Знайди відмінності. — К., 2008.

Євген СИНИЦЯ

АНАРХІЗМ — (від грецьк. αναρχω — від άν, ан, "без" + άρχή, архе, "влада" — безвладдя) ідейна течія й суспільний рух, які прагнуть до максимально можливого визволення особистості, заперечують виправдання існування держави в будь-якій формі, виступають за негайну чи поступову її ліквідацію й заміну інститутами суспільного управління. Метою А. є анархія (безвладдя), тобто суспільство без держави, вільна організація суспільства, що не потребує влади людини над людиною. А. заперечує виправдання існування держави її корисною для суспільства діяльністю, вважаючи, що негативні наслідки її діяльності перевищують позитивні. Ключовим поняттям в А. є свобода як можливість реалізації здібностей людини, обмежена лише такою ж можливістю інших людей. А. інколи плутають із нігілізмом, який заперечує будь-який політичний і соціальний авторитет. Сучасними дослідниками (Р. де Джордж, Д. Макінтош, Е. Картер та ін.) доведено, що А. визнає необхідність у суспільстві певного авторитету, а об'єктом анархістського заперечення постає лише держава.

Анархістські ідеали (висока повага до людини, до її гідності та свободи, прагнення створити справедливе суспільство без насилля та примусовості, побудувати взаємини між людьми на засадах добровільної злагоди тощо) завжди приваблювали ту частину суспільства, яка мріяла про краще життя, ніж забезпечувала держава. Разом із тим, протиставлення основам організації сучасного суспільства, всім політичним ученням, що виступають за ті чи інші форми державності, давало підстави противникам А. стверджувати, що він є нездійсненою мрією або ідеалом далекого майбутнього. Деякі теоретики анархізму і навіть учені висловлюють думку, що А. як вчення більшою мірою належить майбутньому. Так, Жозеф Дежак у праці "Світ людства, анархістська утопія" (1858 р.) описав анархістський стан суспільства в 2858 р., тобто через 1000 років.

Поява терміну "А." пов'язана з подією, коли Афіни впродовж року залишалися без найвищої посадової особи — архонта. Протягом багатьох наступних століть цей термін не використовувався. У роки Французької революції кінця XVIII ст. анархістами певний час неправомірно називали жирондистів. У 1840 р. термін "А." вжив П.Ж. Прудон у праці "Що таке власність?". Широкого поширення термін "А." набув із часу розколу в Міжнародному Товаристві Робітників (І Інтернаціонал). Анархістами називали прихильників М. Бакуніна, які вийшли з марксистської Головної Ради Інтернаціоналу й організували федеративний союз. У сучасному світі поняття "А" втратило первісний смисл, набуло переважно негативного забарвлення і часто тлумачиться як безглуздий і нещадний бунт, як синонім хаосу, дезорганізації, безладдя, беззаконня тощо. Відповідно, надзвичайно гострою є проблема об'єктивності в дослідженні та висвітленні історії А.

А. виник як закономірна реакція на появу держави. Німецький дослідник П. Ценкер наголошує: "Анархізм... — ідея така ж давня, як і вся людська цивілізація, оскільки вона походить із могутнього культурного фактора в людині". Вже Платон визнавав, що функціонування держави спричинило безліч негативних явищ у суспільстві. Ідеї А. містяться у працях деяких стародавніх і середньовічних мислителів. Автором першого анархістського вчення вважається давньогрецький філософ-софіст Антифонт. Приблизно в 425 р. до н. е. він написав, по-суті, анархістський маніфест, трактат "Про істину". Саме в державі та законах Антифонт убачав головну перешкоду на шляху до здійснення суспільного ідеалу. Демокрит, Антисфен, Аристипп, Діоген, Зенон та інші відомі грецькі мислителі, вважаючи державу перешкодою для нормального життя, доводили, що мудрець повинен бути вище державних законів і керуватися власним ідеалом. У Стародавньому Китаї недоліки держави гостро критикував найвидатніший представник даосизму Чжуан-Цзи. Даоси доводили, що держава шкідлива в принципі, оскільки відбирає свободу і поневолює. Різні вчення та рухи поставали носіями анархістських ідей у Середньовіччя (вірменські раціоналісти IX ст., амальрикани XIII ст., анабаптисти XVI ст. тощо). Анархістські думки висловлювали деякі вчені XVII—XVIII ст. Так, І. Фіхте у "Лекціях про призначення вченого" пише: "Життя в державі не є абсолютна мета людини... Держава... є лише засіб, який має тенденцію до самоліквідації". Вільгельм фон Гумбольдт у "Думках про спробу визначити межі дій держави" наголошував, що "державний устрій... завжди допускається лише як необхідний засіб, а оскільки він завжди пов'язаний з обмеженням свободи — як необхідне зло". Першим теоретиком сучасного А. став англійський учений Уільям Годвін. У 1793 р. у праці "Дослідження стосовно Політичної Справедливості та її впливу на загальну моральність і щастя" він сформулював поняття "суспільство без держави", виклавши політичні й економічні положення А. Теоретичне обґрунтування сучасного А. пов'язане з іменами П. Ж. Прудона, М. Штірнера, М. Бакуніна, П. Кропоткіна, Л. Толстого та ін. У новітній історії А. представлений різними течіями: анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-гуманізм, анархо-універсалізм,

анархо-капіталізм, анархо-фемінізм, анархо-християнство, зелений анархізм та ін. У ХІХ—ХХ ст. А. розповсюджувався у Греції, Італії, Іспанії, Великій Британії, Франції, Росії, Україні, США, Китаї, країнах Латинської Америки та ін. У 1918—1921 рр. в Україні та в 1930-ті рр. в Іспанії було здійснено невдалі спроби реалізувати соціальний експеримент із метою встановлення анархії. Сучасний А. поширений у багатьох країнах світу і певною мірою досі впливає на розвиток людства.

Література: *Запорожець С.* Анархізм: основні риси та визначення поняття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Філософія. Політологія". — 2011. — Вип. 104; Анархизм. Сборник. — М., ГПИБ, 1999. (Переиздание сборника статей по теории и практике анархизма, 1907 г.); *Бакунин М.* Кнута-германская империя и социальная революция // *Бакунин М.* Анархия и Порядок: Сочинения. — М., 2000; *Кропоткин П.* Анархизм: Его философия и его идеал /пер. с фр. — Б.м., 1900; *Joll J.* The Anarchists. — London, 1964; *Miller, D.* Anarchism. — London-Melbournue, 1984; *Runcle, G.* Anarchism. — N.-Y., 1972.

Сергій ПИВОВАР

АНІМІЗМ (від лат. *anima* — душа, *animus* — дух)

1. Віра в надприродні єства, що існують в якомусь матеріальному тілі (душа), або відокремлено (дух).

2. Одна з форм первісних релігій, яка передбачає віру в існування душі людини, надприродних двійників; одухотворення природи. З уявлень про безсмертя двійників виникли уявлення про потойбічне життя та віра в переселення душ у нові тіла. А. виявляється також у вірі в привидів.

Термін "первісний А." вперше в науковий обіг ввів англійський етнолог Е. Тайлор в праці "Первісна культура" (1871), в якій на основі широких етнографічних даних обґрунтовується анімістична теорія походження релігії. За Е. Тайлором, А. є віра в духовні сутності, яка склала початковий "мінімум релігії" — зародок всіх наступних явищ релігійного світогляду. За його думкою, первісні люди, замислювалися над такими явищами як стан сну, хвороби, смерті, перебування у трансі, і результатом спостережень над цими фізіологічними та психологічними людськими станами став висновок про наявність в кожній людині особливої субстанції, душі, яка може тимчасово або назавжди полишати свою тілесну оболонку. З уявлень про душу, пов'язану з людиною, розвинулись уявлення про окремо існуючих духів, які ставали уособленням природних стихій, рослин та тварин. Звідси іде пряма лінія до політеїстичних уявлень про пантеон богів, що уособлюють сили природи, і нарешті, до монотеїстичної віри в єдиного бога. Автор наводить значну кількість фактів про зв'язок А. з іншими релігійними уявленнями первісності — фетишизмом та тотемізмом, тим самим він показав, що різні види релігійних уявлень не ізольовані, а тісно переплетені між собою. Особлива сторона анімістичної теорії проявляється також в її проекції на пізніші розвинуті релігійні вірування та культу. У подальшому анімістичну теорію розвинув в своїх працях англійський етнолог Дж. Фрезер.

Анімістична теорія була піддана критиці французькими антропологами Е. Дюркгеймом та Л. Леві-Брюлем. Так, за думкою Е. Дюркгейма, висловленою в праці "Первісні форми релігійного життя" (1925 р.), релігія, в тому числі і первісна, повинна виражатися у "колективних уявленнях" які безпосередньо відбивають соціальні форми буття. А., що впливає з індивідуального досвіду спостереження за станами людини, не міг бути такою релігією, і є тільки системою галюцинацій. Початковою формою релігійних уявлень, що цілковито відповідає характеру первісного суспільства і переносить соціальні явища на загальну картину світу, він називав тотемізмом.

Л. Леві-Брюль критикував анімістів за спрощений підхід до проблеми появи релігійних явищ. В своїй основній праці "Первісне мислення" (1922 р.) він стверджував, що в основі анімістичних уявлень лежать певні психологічні закони "праалогічного мислення" первісних людей, які передбачали, що кожне оточуюче явище та предмет, окрім фізичних властивостей, має цілий комплекс "містичних" якостей, що впливало з нерозрізнення первісним мисленням об'єкту та уявлень про нього, емоційного навантаження тощо.

За думкою сучасних вчених (В. П. Алексєєв), А. не міг бути початковою формою релігії, оскільки вчення про душу та духів передбачають високий рівень абстрактного мислення, якого ще не було у ран-

ніх представників роду Ното. Початки релігійного світогляду вбачають у аніматизмі — вірі в надприродну безособову силу, що впливає на життя людини, але при певних обставинах, людина сама може впливати на цю субстанцію (магія).

С.О. Токарев взагалі відмовляється вбачати в А. первісну форму релігії, адже, за його думкою, віра в "душу" та "духів" характерна для будь-якої релігії взагалі. Його критика полягає в тому, що дослідники ХІХ ст. часто різні за походженням та навантаженням слова тубільних мов — "дух", "подих", "вітер", "кров", "серце" — виражали в термінах, характерних для більш високого розвитку релігійної думки — "душа", "дух". З іншої сторони, всі форми первісної духовної культури апіорі передбачають наділення явищ та предметів містичними властивостями, що виражається в уявленнях про "двійників", "душах", "господарях" тощо. Тому А. неможливо виділити в окрему форму первісної релігії. Він присутній в різній мірі і в різний спосіб проявляється в усіх явищах первісної релігії.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. — К., 2002; Леві-Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. — М., 1930; Тайлор Э. Первобытная культура /Пер. с англ. — М., 1989; Токарев С. Ранние формы религии. — М., 1990.

Михайло ГЛАДКИХ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. *ανθρωπος* — людина, *γενεσις* — виникнення) — розділ фізичної антропології, що вивчає розвиток і становлення людини сучасного антропологічного типу, в рамках якого розглядається низка питань, пов'язаних із важливими аспектами історичного минулого людства, а саме: місце людини в природі; найдавніші еволюційні витoki людства; грань між людиною і твариною; чинники А.; фізичний тип первісних людей; час і місце появи *Homo sapiens*; першопочатки трудової діяльності первісних людей і технологічні прийоми виготовлення знарядь праці; основні етапи розвитку мислення та мови; шляхи й напрями освоєння первісної ойкумени; вплив природних чинників на життєдіяльність первісних людей; найдавніші форми соціальної організації; зародження релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо. Висвітлення цих питань вимагає взаємодії з іншими напрямками природничих та гуманітарних знань: геологією третинного і четвертинного періодів, первісною археологією, фізіологією, генетикою, психологією, історією первісного суспільства. Важливими напрямками А. є: приматологія — вивчення еволюційного розвитку ряду приматів, появи давніх антропоїдних мавп, біології та поведінки сучасних антропоїдних мавп; палеоантропологія — дослідження кісткових решток представників роду *Homo*, відтворення їхнього зовнішнього вигляду та системи поведінки.

Взагалі, А. є процесом переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної. Питання А. неможливо вирішити без розуміння соціальної та культурної складової процесу олюднення, адже формування людини є передусім становлення сукупності суспільних відносин. Внаслідок того, що поняття А. значним чином виходить за рамки суто фізичної антропології і, розглядаючи людину як біосоціальну істоту, використовує крім природничих гуманітарні методи досліджень, цей процес в багатьох випадках називають антропосоціогенезом. Така назва в більшій мірі відповідає суті наукових розробок, адже сучасні антропологічні дослідження в галузі лінгвістики, психології, етології, вивчення розумових процесів, дослідження генетики людини — сприймають людину як істоту, в котрій культурне та біологічне нерозривно пов'язане одне з одним і знаходяться в постійному взаємовпливі.

Становлення концепцій А. пов'язано з теоріями філософів-натуралістів XVIII—поч. XIX ст. (Ж. Б. Ламарк, Ж. Л. Бюффон). Великого значення для розуміння біологічної суті процесу А. мала теорія Ч. Дарвіна

про походження видів шляхом природного добору та праці представників дарвінізму (Т. Гекслі, Е. Геккель). Проте дарвінівська теорія А. визнавала виключно біологічні чинники цього процесу. Першим, хто звернув увагу на соціальні фактори в процесі олюднення був Ф. Енгельс, висунувши трудову теорію А.

Конкретний вираз теорія А. отримала в науковій концепції "теорії двох стрибків". За цією теорією, в еволюції людини мали місце два переламних моменти. Перший та основний з них — перехід від стадії тваринних попередників людини до стадії людей, які формуються (архантропи та палеоантропи). Другий стрибок відбувся при переході до пізньопалеолітичної епохи з поширенням людей сучасного фізичного типу (неоантропи). Перший стрибок полягав у появі перших штучних засобів виробництва — знарядь праці, що знаменувало перехід до якісно нової форми пристосування до довкілля — культурної адаптації. Другий стрибок пов'язується з кардинальними змінами, що відбувались в сфері суспільної організації первісних людей — формуванні родової общини. Обидва стрибки значною мірою позначились на морфологічній будові людини і зіграли вирішальну роль у становленні *Homo sapiens*.

Останні дослідження стверджують, що розвиток представників роду *Homo* не був рівномірним поступальним процесом від примітивних до більш розвинених істот. Різні людські види та популяції, асимілюючи або витісняючи одне одного, тривалий час співіснували, конкуруючи за природні ресурси. Тож процес становлення сучасної людини уявляється досить складним та багатоваріантним. В результаті такої конкуренції, безперечно, вигравали спільноти з більш складною та водночас гнучкою соціальною організацією. Отже, серед рушійних сил процесу А. слід бачити як природні, так і внутрішні, соціальні чинники. Велике значення у появі перших людей відігравали фактори природного та статевого відбору, біологічна адаптація — перехід до всеїдності, прямоходіння. Проте ці процеси неможливо зрозуміти без становлення соціальних факторів, таких як поява праці, ускладнення її процесів, необхідність передачі колективного досвіду наступним поколінням, формування родової організації, основними характеристиками якої є екзогамні стосунки та взаємодопомога.

Література: *Сегеда С.* Антропологія: Навч. посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів — К., 2009. *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага, 1982; *Социально-экономические отношения и соционормативная культура.* — СЭПТ — М., 1986.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АНТРОПОЛОГІЯ (від грец. *ανθρωπος* — людина та *λόγος* — слово, знання) — комплексна наука про людину, що має на меті вивчення її біологічної історії, життєдіяльності первісних людей, ранніх етапів розвитку людського суспільства, матеріальної і духовної культури сучасних народів світу, світоглядних проблем, питань психології, мовознавства тощо.

Вважається, що термін А. в обіг увів давньогрецький мислитель IV ст. до н. е. Аристотель в якості позначення науки про духовні та фізичні властивості людини. На різних етапах розвитку А. її зміст і місце в системі наукових знань оцінювались та й нині оцінюються по-різному. Становлення А. як самостійної науки пов'язується з першими еволюціоністичними школами Західної Європи, США та Росії. Одним із перших А. наукових інститутів було французьке товариство (П. Брока, Топінар). Одним з головних результатів діяльності цієї школи було розробка антропологічних методик та підходів для опису та класифікації населення землі. Наступний етап розвитку цієї школи (Е. Дюркгейм, М. Мосс, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс) характеризується вивченням соціальних, психологічних, лінгвістичних та світоглядних аспектів діяльності людини, переважно як суспільної істоти (соціальна А.). Засади теоретичних реконструкцій розвитку суспільства були розроблені представниками англійської А. школи (Г. Спенсер, Е. Тайлор, Т. Гекслі). В подальшому розвитку британська А. стала осередком формування міфологічного (Дж. Фрезер) та функціонального напрямку (Б. Маліновський). Фундатором американської школи А. став Л. Г. Морган, основна праця якого "Давнє суспільство" суттєво вплинула на формування тогочасних суспільствознавства та археологічної науки. Подальший розвиток американської А. пов'язаний з розробками Ф. Боаса та його учнів основних засад культурної А. Серед напрямків цієї школи слід назвати біхевіоризм (Р. Бенедікт), культурну екологію (Дж. Стьюарт), культурний матеріалізм (М. Харріс), неоеволюціонізм (М. Салінз) та ін.

Для радянської та пострадянської науки характерне вузьке розуміння А., як науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі. Для більшості зарубіжних дослідників, таке визначення підходить тільки для одного з напрямків антропологічних досліджень — антропології фізичної, що обіймає три великі розділи — морфологію та фізіологію людини, антропогенез та расову А. Загальна ж А. розглядається ними як широкий комплекс природничих та гуманітарних дисциплін про біосоціальну при-

5-14-435

29

роду людини та її розвиток і включає в себе, крім "фізичної" такі складові, як "антропологію культурну", "антропологію соціальну", "антропологію історичну", "психологічну", "лінгвістичну" та інші "антропології".

Може скластися враження, буцім то існує певне методологічне протиріччя між двома підходами у вивченні людини — з одного боку, як істоти біологічної, що належить до світу тварин з притаманними для кожного виду біологічними особливостями, з іншого боку — як істоти соціо-культурної, що стала творцем нової "другої" природи і тим самим перейшла від біологічної до якісно вищої, соціальної форми руху матерії. Проте насправді, в сучасних антропологічних дослідженнях такого протиставлення не існує. Так, лінгвістичні, психологічні та етологічні дослідження, вивчення розумових процесів, дослідження генетики людини — сприймають людину як істоту, в котрій культурне та біологічне нерозривно пов'язане одне з одним і знаходяться в постійній взаємодії.

Такі уявлення були характерними для перших антропологічних шкіл, і української зокрема. Так, за Ф. Вовком та представниками палеоетнологічної школи, А. мала включати: зоологічну, анатомічну, фізіологічну, статево-вікову А. (фізичну А.); доісторичну А., первісну археологію та історію первісного суспільства (антропосоціогенез); етнологію (питання походження, побутово-культурних та психологічних особливостей сучасних народів); соціологічну А. (суспільні відносини людських колективів).

Переважає більшість сучасних дослідників розуміють А. в якості комплексної науки про біосоціальну природу людини. Сучасні антропологічні дослідження концентрують свою увагу на вивченні загальних законів поведінки людини, які безпосередньо пов'язані з психологією, етологією, генетикою. Такі напрямки значно розширюють межі антропологічних досліджень і виводять А. на рівень комплексної науки, джерелами якої стають як природничі, так і гуманітарні дисципліни.

Література: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. — К., 2008. Сегеда С. Антропологія: Навч. посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів — К, 2009; Арутюнов С., Рыжакова С. Культурная антропология. — М. 2004.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АНТРОПОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА — напрямок антропологічних досліджень, завданням якого є висвітлення історії давніх та сучасних народів на основі використання антропологічних джерел. Існує два напрямки А.І.: перший пов'язаний з дослідженнями проблем етногенезу через вивчення як антропологічних решток, так і морфологічних особливостей представників сучасних народів (етнічна антропологія); другий напрямок має на меті відтворити певні аспекти історичного минулого за даними антропології — демографічну ситуацію, середній вік населення, епідемії та хвороби, дієту та спосіб життя, зовнішній вигляд пересічних учасників історичних подій, а також реконструкцію зовнішнього вигляду видатних історичних постатей.

Антропологічні ознаки жодним чином не впливають на хід історичних та етногенетичних процесів, але вони дають змогу визначити ступінь спорідненості народів та їхні генетичні зв'язки; реконструювати шляхи міграцій давніх племен; з'ясувати роль місцевого та прийшлого населення у формуванні етнічних спільностей. Іноді антропологічні ознаки мають переваги перед іншими категоріями історичних джерел — археологічними, етнографічними, лінгвістичними. Це пояснюється тим, що мова та культура можуть поширюватись шляхом запозичення, в той час як зміна фізичного типу є безперечним доказом контактів з іншими етносами. Антропологічні дані зберігають свої інформативні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Тому антропологічні ознаки дають змогу визначити ступінь генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями. Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівняти з генним потоком через століття. Вона не зводиться до поступального біологічного відновлення поколінь. Це складний суперечливий процес взаємодії багатьох, часто різних за походженням компонентів.

А.І. спирається переважно на палеоантропологічні джерела, за допомогою яких відтворюються біологічні та расові характеристики давнього населення. Палеоантропологія, як і фізична антропологія сучасної людини, працює з груповими характеристиками, тобто описує не окремих людей, а групи, пов'язані біологічною спорідненістю, які отримали назву популяцій. Антропологічні типи являють собою групи популяцій, кожна з яких окреслюється локально колом шлюбних зв'язків, від проникності яких залежить гомогенність — однорідність, чи навпаки, гетерогенність — різноманітність популяцій. Морфологічні та фізіологічні особливості окремих людей відрізняються значною мінливістю, яка нівелюється на груповому рівні та зводиться до локально-типологічних комплексів.

30

В якості історичного джерела, А.І. важлива для отримання демографічних даних про первісні та історичні суспільства. Антропологічне вивчення могильників та некрополів дає можливість отримувати такі дані про суспільство, що реконструюється, як середній вік людини в популяції, рівень дитячої смертності, характерні хвороби та епідемії, фізичні навантаження, типова дієта та ін. Часто могильники виступають практично єдиним джерелом для відтворення таких моментів суспільного життя, як збройні сутички серед населення, фіксації майнового розшарування суспільства, статево-вікового складу, соціальної нерівності та ін. Поховальні пам'ятки несуть цінну інформацію про медичні знання стародавнього населення, світоглядні уявлення про потойбічний світ та ін. Таким чином, А.І. виступає цінним історичним джерелом для відтворення економічної та соціальної історії народів, демографії населення, для вивчення розвитку складних світоглядних уявлень тощо.

Використання палеоантропологічних та антропологічних даних наряду з лінгвістичними, етнологічними, археологічними та ін. в якості історичних джерел дозволило перейти від "подієвої" історії до більш глибокого розуміння історичних процесів, що цілком характерно для культурно-антропологічної історії.

Література: *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К. 2001; *Сегеда С.* Антропологія: Навч. посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів — К., 2009; *Алексеев В., Першиц А.* История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». 5-е изд. — М., 2001.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АНТРОПОЛОГІЯ КУЛЬТУРНА — дисципліна, що вивчає закономірності формування людської культури, на відміну від антропології фізичної, як науки про мінливість фізичного типу людини.

У вузькому значенні — наукові дослідження, що займаються вивченням загальних проблем культурного розвитку людства і з цією метою залучають дані великого кола наукових дисциплін. Метою А.К. є розкриття типових можливостей поведінки людини, щоб тим самим скласти уявлення про сутність людини. А.К. цікавить абстрактна "людина", що постулює себе, передусім, через культурний оточуючий простір.

Такий погляд на людину бере свій початок у ХІХ ст. і пов'язаний з теорією образу В.Дільтея. За цим вченням, кожна культура має певний, виключно їй притаманний характер, яким були пронизані всі її елементи. Засновниками А.К. по праву можуть вважатись представники еволюціоністичних шкіл другої пол. ХІХ ст. (Е. Тайлор, Л.Г. Морган). Для цих дослідників притаманне перенесення законів біологічної еволюції на процеси розвитку людської культури. Людина та її культура сприймалися як частина біологічної історії живої матерії.

Наступний етап розвитку А.К. пов'язаний з представниками американської антропологічної школи, передусім Ф. Боаса. Цей дослідник одним із перших звернув увагу на "надбіологічний" характер людської діяльності, тим самим стверджуючи неможливість використання біологічної термінології для пояснення соціальних явищ. Характерною особливістю американської А.К. була критика загальноісторичних концепцій розвитку культури та концентрація уваги на проблемах взаємодії людського колективу та оточуючого середовища. Для цієї школи цілком є прийнятним розуміння культури в якості системи позабіологічної адаптації до навколишнього середовища, що включає в себе адаптацію економічну, соціальну, психологічну та світоглядну (Л.Уайт). А.К., в якості одного із напрямків ставить об'єктом досліджень поведінку людини і робить на основі її вивчення висновки про наявність загальних ідей, які визначають характер тої чи іншої культури. Залучаючи основні ідеї аналітичної психології З. Фрейда (особливо теорію підсвідомого), прихильники біхевіоризму вважають, що з допомогою досліджень психології індивідуума можливо зробити висновки про основну орієнтацію цілих культур. Біхевіоризм стимулював вивчення національного характеру.

Характерною особливістю А.К. є принцип культурного релятивізму, основними положеннями якого є рівноцінність культур, неможливість інтерпретації культури через призму власних моральних та етичних засад.

Література: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. — К., 2008; Арутюнов С., Рыжакова С. Культурная антропология. — М., 2004; Boas F. The Limitations of the Comparative Method of Anthropology // High Points in Anthropology. — N.Y.. — 1973.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — наука, що вивчає народи світу з метою виявлення особливостей їхньої соціальної організації. Термін А.С. вперше був використаний Дж. Фрезером, а формування цього напрямку відноситься до кінця ХІХ ст. В рамках більш широкого поняття "науки про людину" А.С. протиставлялась антропології фізичній.

Серед соціальних антропологів слід назвати англійського дослідника польського походження Б.Маліновського та француза Е.Дюркгейма. Спільність їхнього підходу полягала в тому, що вони розуміли людське суспільство як певну систему, в якій органічно поєднувались господарство, суспільна поведінка та світоглядні уявлення. Функціональний метод Б. Маліновського передбачав дослідження соціальних структур аборигенних суспільств через призму вивчення базових біосоціальних потреб людини. Суспільна організація уявлялась в якості системи, що забезпечує такі потреби як споживання, розмноження, захист, дозвілля, колективна солідарність тощо. За Е. Дюркгеймом, антропологія взагалі не повинна займатись вивченням індивідуальних, особистісних фактів, а об'єктом цієї науки є соціальні організми та схеми людської поведінки.

Протягом тривалого часу основним об'єктом дослідження А.С. вважались «примітивні» суспільства. При цьому культура розглядалась як аспект суспільного життя, і як складова частина предмету А.С. На відміну від антропології культурної, яка склалась переважно в американській науці, А.С. отримала поширення в європейських антропологічних школах. На відміну від етнології та етнографії, А.С. не розглядає етнічні спільності в якості об'єкта досліджень, але в ряді випадків А.С. близька до соціології, та в багатьох випадках ототожнюється з нею.

А.С. під певним кутом зору розглядає всі основні види соціальної діяльності людей. Предметною областю А.С. досліджень є передусім соціальна структура етнічних та давніх спільностей, соціальні явища в їхній культурі, в тому числі мові, соціонормативній культурі, повсякденній поведінці, психології народів.

Сучасна А.С. приділяє значну увагу дослідженню загальних та національно-особливих, традиційних та сучасних рис в культурі народів. Основними напрямками є дослідження соціальної структури етносів, зміни в їхньому соціальному складі, соціальної мобільності; дослідження соціальних аспектів мовного життя народів; вивчення етнопсихологічних явищ та процесів, психології міжнаціонального та внутрішньо національного спілкування.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М., 1986; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. — СЭПТ. — М., 1988. *Durkheim E. Rules for the Explanation of Social Facts // High Points in Anthropology.* — N.Y. 1973.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АНТРОПОЛОГІЯ СТРУКТУРНА (від лат. *structura* — побудова; також структуралізм) — школа соціокультурної антропології, що виникла після Першої світової війни та отримала поширення у Франції, Великій Британії і США. В своїх дослідженнях представники А. С. виходять з ідей про наявність впорядкованих взаємозв'язків між окремими соціальними інститутами. Ступінь розвитку суспільства розуміється як складність його структури.

А. С. виникла у Великій Британії, де в 20-ті рр. ХХ ст. її засновник А. Радкліф-Браун розробив її методичні засади. На той час структуралістські погляди не були абсолютно новими. Ще в другій половині ХІХ ст. їх можна було прослідкувати в працях Г. Спенсера, К. Маркса та Е. Дюркгейма. Так, Е. Дюркнейм вважав, що різні культури різняться за числом, характером та способом комбінації соціальних інститутів. Тим самим він висловив основні положення А. С. Для К. Маркса та Ф. Енгельса питання полягало в наявності закономірних зв'язків, якими передусім визначалось відношення між базисом та надбудовою в суспільстві. Крім того, у засновників історичного матеріалізму структурний підхід був підпорядкований історичному. Згідно їхньої точки зору, структури існували тільки в часовому контексті, і їхня наявність завжди пов'язана з відповідними конкретними об'єктивними умовами, що постійно змінюються. Зі зміною цих умов повинні змінюватись і структури суспільної організації.

А. Радкліф-Браун виходив з принципів біології: оскільки кожний живий організм існує завдяки тому, що кожний його елемент виконує покладені на нього функції, людське суспільство також базується на аналогічному внутрішньому взаємозв'язку окремих елементів. Завдання полягало у виявленні цих взаємозв'язків індуктивним методом та з використанням математики та статистики. Структури виявлялись

не тільки в суспільній організації, але і в свідомості людей, включаючи міфологію та релігію. В цьому відношенні структуралізм мав спільні позиції з функціоналістичною школою, розвиваючи ідеї взаємозв'язку структури і функції.

Представник французької А. С. К. Леві-Строс також виходив з позицій Е. Дюркгейма про суспільство як структуру. На відміну від британського структуралізму, К. Леві-Строса менше цікавили емпірично встановлювані структурні взаємозв'язки між окремими областями суспільного організму. Він більше цікавився структурою процесу пізнання. Його основна теза полягала в тому, що завданням науки є виявлення структур, прихованих за зовнішньою картиною явищ і неусвідомлених людиною.

Американський неоструктуралізм (політична антропологія) концентрував свої дослідження навколо політичної діяльності як аспекту соціальних відносин. Політична система розглядалась як різноманітна мозаїка відносин авторитету в суспільстві. Політичні відносини виявлялись повсюдно в сім'ї, союзах племен, релігійних спільнотах. Важливішими областями досліджень політичної антропології були структура застосування авторитету та влади, форми та причини зміни владних структур, шляхи прийняття рішень та регулювання конфліктів, проблеми утворення державної влади. Політична антропологія розглядалась як намагання подолати синхронний метод А. Радкліфа-Брауна та претендувала на встановлення зв'язку між А. С. та динамічним аспектом аналізу.

З структуралізмом пов'язана також «теорія систем» — напрямок досліджень, що виник в 70-ті рр. ХХ ст., коли мікроелектроніка дала потужний імпульс для розвитку кібернетичної думки. На відміну від більшості структуралістів, які розглядають переважно статичні стани, прихильники цієї теорії досліджують динамічні процеси, що відбуваються в конкретних системах.

Література: *Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы.* — СЭПТ. — М.: Наука, 1988; *Levi-Strauss C. Social Structure // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.).* — N.Y., 1973.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АНТРОПОСФЕРА (соціосфера, ноосфера) (від грец. *ανθρωπος* — людина) — сфера життєдіяльності людини. Поняття, визначене В. І. Вернадським, відбиває ідею розвитку Землі та життя на ній. Земля як геологічне явище складається з літосфери (твердої оболонки), гідросфери (водяної оболонки) та еосфери (повітряної оболонки). На контакті цих сфер зародилося органічне життя, що у процесі розвитку склалося у двох формах: рослинного та тваринного світу, які утворили біосферу. Розвиток біосфери зумовив появу людини, яка завдяки здатності до виробничої діяльності утворила трансформоване середовище свого існування (культуру), або А. Утворення А., на думку філософів, ознаменувало перехід від біологічних до соціальних форм розвитку матерії. А. характеризує співіснування природних законів розвитку матерії (навколишнє середовище) та соціальних законів розвитку суспільства. Найважливішим рубежем у розвитку А. був перехід від привласнювального до відтворювального господарства, який підготував умови для появи цивілізації. Цей перехід стався в різних регіонах (Середземномор'я, Південносхідна Азія, Мезоамерика) в різний час. У цих регіонах виникли умови до самостійного розвитку цивілізації, отже, А. розвивалася в різних регіонах відокремлено, самостійно. В історичній перспективі здійснюється формування єдиної А. людства.

Розвиток людства в різних центрах А. свідчить про спільність основних законів розвитку суспільства — всі цивілізації пройшли етап переходу від первісного до класового суспільства з певними особливостями цього процесу в різних регіонах. Як одну з періодизацій для середземноморського блоку А. можна розглядати періодизацію розвитку суспільства у формі суспільно-економічних формацій.

Література: *Гладких М., Орлова Т. Формация, цивилизация, антропосфера // Археологический альманах.* — 1995. — № 4; *Шиян Т. Биосфера — антропосфера — ноосфера: проблемы логического определения // Творческое наследие В. И. Вернадского и проблемы формирования современного экологического сознания (Вернадские чтения). Доклады и сообщения 5-й Международной конференции 26—27 апреля 2007 года в г. Донецке* — Донецк, 2007.

Михайло ГЛАДКИХ

АРХАНТРОП (людина найдавніша, від грец. ἀρχαῖος — стародавній та ἀνθρώπος — людина) — перші справжні люди, які з'явилися на Землі близько 2 млн. років тому, представники видів *Homo erectus* (людина прямоходяча) та *Homo ergaster* (людина працююча). Досі тривають суперечки з приводу віднесення до перших людей представників *Australopithecus/Homo habilis* (австралопітека чи людини вмілої, 2,5 — 1,5 млн років тому) до роду *Homo* — творця першої олдувайської культури. Більшість вчених вказують на морфологічну близькість цих істот до прямоходячих гомінідів — грацильних австралопітеків і вважають їх перехідними істотами між вищими мавпами та справжніми людьми. При вирішенні питання морфологічної грані між людиною і твариною в еволюції гомінідів вирішальну роль мають відігравати ті морфологічні особливості, які є наслідком культурної адаптації до умов зовнішнього середовища і, зокрема, наслідком трудової діяльності, виготовлення знарядь праці.

40

Перші знахідки решток А. були відкриті у 1891 р. голландським анатомом Є. Дюбуа на о. Ява в Південно-Східній Азії. Ним було виявлено масивну черепну кришку і стегнову кістку істоти, яку названо пітекантропом (мавполюдина, від грец. πίθηκος — мавпа та ἀνθρώπος — людина). Згодом, рештки А. були виявлені в Європі, Азії та Африці. Серед найдавніших представників А. слід назвати африканські форми "олдувайських пітекантропів", *Homo ergaster* (Східна Африка) та подібні рештки, що походять з Кавказу (Дманісі, Грузія) — 1,8 — 1,2 млн. років тому. Місцезнаходження А. відомі й у Північно-Західній Африці на території сучасних Алжиру та Марокко — атлантропи — 700 тис. років тому. В Південно-Східній Азії, крім яванського пітекантропа, відомі рештки інших форм (людина з Моджокерто, людина з р. Соло, явантропи), що мають досить широке датування в межах 1,8 млн. — 100 тис. років тому. Ще одним осередком антропогенезу була територія Китаю, де в печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь з 1921 по 1937 рр. було виявлено кісткові рештки понад 40 осіб А. — синантроп пекінський, а згодом, на півдні країни відкрито лантьянську людину та юньнанську людину. Рештки синантропів датуються 400 — 500 тис. років тому.

У Європі А. з'являються близько 1 млн. років тому. Першою серед європейських знахідок стало відкриття у 1907 р. "гейдельберзької людини" в Німеччині. В подальшому, рештки А. були відкриті у Франції (печера Араго), Іспанії (Атапуерка), Греції (печера Петралона), Угорщині (Вертешселеш) тощо. Судячи з географії археологічних пам'яток, 450—200 тис. років тому, А. досить широко освоїли Південь, Центр та Схід Європи. Більшість дослідників відносить європейських А. до виду *Homo Heidelbergensis*, який характеризується мозаїчним комплексом архаїчних, сапієнтних та неандерталоїдних ознак.

Від своїх попередників — хабілісів та австралопітеків — А. відрізнялись значно більшими розмірами тіла (середній зріст чоловіків становив близько 160—170 см) та об'ємом мозку (середнє значення — близько 1000 куб. см.) Крім того, їм були властиві масивна будова черепа зі спадистим чолом, сильно розвиненим надочним та потиличним рельєфом, прогнане, тобто випнуте вперед, обличчя із плоскими носовими кістками, важка нижня щелепа без підборідного виступу та масивні зуби.

Серед А. Африки, Близького Сходу та Європи виділяють "архаїчних сапієнтів", в будові яких простежується поєднання архаїчних та сапієнтних рис (*Homo erectus seu sapiens*), і з якими пов'язують становлення перших *Homo sapiens*. Найбільш ранні рештки архаїчних сапієнтів походять з Африканського континенту — Бодо (Ефіопія) — близько 600 тис. років тому.

З А. пов'язана ашельська археологічна культура або ашельський період кам'яного віку — ранній палеоліт, який для території Африки та Європи розпочався близько 1,5 млн і завершився близько 150 тис. років тому. Хоча на території України рештки А. відсутні, найбільш давні свідчення перебування людей відносяться до ранньоашельського часу.

Література: Середа С. Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К., 2009.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЯ (від грец. *архаїος* — стародавній, *λόγος* — вчення, наука) — галузь історичної науки, що вивчає розвиток людського суспільства в докласовий і ранньокласовий періоди на підставі

44

досліджень археологічних пам'яток — матеріальних свідчень давніх культур. Розрізняють два рівні А.: 1) **емпіричний** — археологічне дослідження у вузькому розумінні (польові розкопки та лабораторні дослідження); 2) **теоретичний** — історична реконструкція минулого суспільства з усією можливою повнотою. Головним засобом упорядкування археологічних джерел є їх періодизація, що будується відповідно до змін сировини, яку використовували для виготовлення знарядь праці. Залежно від цього виокремлюють такі археологічні епохи або віки: кам'яний, міді — бронзи, залізний.

До археологічних пам'яток належать стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси тощо. Основний спосіб виявлення і вивчення археологічних пам'яток — археологічні розкопки. А. виникла за доби Відродження (XV — XVI ст.). Перші систематичні археологічні розкопки на території України припадають на XVII ст.

Методами археологічного дослідження є: типологічний, трасологічний, експериментальний, картографічний, порівняльний, стратиграфічний. А. використовує також методи природничих і технічних наук.

Типологічний метод в А. є конкретизацією загальнонаукової методики класифікації об'єктів дослідження. В А. розрізняють типи різних категорій знахідок (кераміка, кам'яні знаряддя, озброєння тощо) та об'єктів дослідження (поселення, поховання і т. ін.). Типологічний метод доповнюється статистичним аналізом об'єктів із застосуванням обчислювальної техніки.

Трасологічний метод передбачає вивчення функції стародавніх знарядь за слідами спрацьованості, що дає змогу відрізнити, наприклад, ножі для обробки риби від інших ножів.

Експериментальний метод має на меті моделювання первісних виробничих процесів (виготовлення кераміки, знарядь праці) та експериментування з їх використанням (жнива крем'яними серпами, технологія обробки каменю, металу тощо).

Картографічний метод полягає в картографуванні археологічних типів та об'єктів для вивчення археологічних культур і комплексів.

Порівняльний метод від XIX ст. — порівняння археологічних знахідок зі зразками етнографічних джерел для визначення функцій археологічних артефактів. А. тісно пов'язана з етнографією, антропологією, лінгвістикою, історичною географією.

Література: Археологія України : Курс лекцій: Навч. посібник для студ. історичних спеціальностей вищ. навч. закл. / За ред. Л. Л. Залізняка. — Київ, 2005.

Михайло ГЛАДКИХ

Б

БАЗИЛЕВС (грец. βασιλεύς, також басилевс, базилей, базилей, василевс) у найбільш вживаному значенні — цар, монархічний спадковий правитель.

Вперше термін зустрічається в табличках мікенської доби, написаних лінійним письмом Б (XV—XII ст. до н. е.). Згідно сучасним уявленням, мікенські Б. були правителями територіальних округів, походили з місцевої родової знаті і посідали підпорядковане положення по відношенню до ванаксів/ванак — одноосібних володарів мікенських державних утворень.

В гомерівський час та архаїчний період (XI—VI ст. до н. е.) терміном Б. позначали насамперед осіб, що мали спадкову монархічну владу. Проте, в самому епосі зазначається, наприклад, значна кількість Б. на батьківщині Одисея Ітаці, тобто термін, ймовірно, зберігав також значення, близьке до попереднього періоду — очільник родової знаті певної околиці. Влада гомерівських царів-Б. була деякою мірою обмежена народними зборами (загальними зборами повноправних чоловіків-воїнів). Б. виконували насамперед військові, адміністративні та дипломатичні функції, здійснювали судочинство та культові відправи, зокрема, відігравали провідну роль під час жертвопринесень.

За часів високої архаїки та у класичний період (VI—IV ст.) зміст терміну вже значною мірою варіювався. Зокрема, Б. називали й спартанських царів, влада яких успадковувалася виключно представниками двох царських родів, й виборних посадових осіб в інших полісах. В останньому випадку Б. набував значення «правитель». Зокрема, в Афінах існувала посада архонта-Б., члена колегії 10 архонтів, який виконував жрецькі та судейські обов'язки. Виконання цієї магістратури, як і решти, було обмежене терміном в один рік і не успадковувалося. Аристотель, даючи визначення терміну Б. («Політика», кн. 3), зазначає, що це правитель, обраний народом або прийнятий народом добровільно, на відміну від тиранів, які захоплюють владу силою. Про спадковість влади Б. як необхідну верифікаційну ознаку не йдеться. Навпаки, відносячи до Б. спартанських царів Аристотель зазначав, що їх влада визнана громадою добровільно, а також обмежена владою ефорів, які слідкували за дотриманням царями законів. Необхідність успадкування влади навіть в цьому випадку не обумовлювалася. Судячи по всьому, в цей період зберігалася й друге, найдавніше значення терміну Б. — очільник територіально-родової громади. В Афінах голова роду-філи мав титул філобазилей, причому цей титул зберігся і після того, як філи втратили значення власне родової інституції і перетворилися на територіально-адміністративні одиниці в результаті реформ Клісфена (самий кінець VI ст. до н. е.). Як Б. позначали не лише еллінських можновладців. Наприклад, перський цар титулувався «базилей базилейон» — дослівний переклад з перської "шаханшах" — цар царів.

За доби еллінізму (кінець IV—I ст. до н. е.), починаючи від Олександра Великого та його найближчих наступників-діадохів, титулом Б. позначали монархів елліністичних держав. Саме у цей період запозичуються зі східного придворного регламенту наочні ознаки статусу монарха-Б. — пурпурне вбрання та взуття, діадема. Від елліністичних правителів ці ознаки монархічної влади (інсигнії) переходять на початку нової ери в практику римського імператорського двору. Щоправда, титул Б. не мав статусу офіційного щодо римських імператорів, які в ранній імперії титулувалися принцепсами, а в пізній — доминусами. Проте як неофіційний титул Б. досить широко вживався, особливо у східній частині Імперії, де грецька мова була більш вживаною, ніж латина.

Офіційний статус титулу Б. у Східній Римській імперії був повернутий лише за імператора Іраклія (610 — 641 рр.). Відтоді і до остаточного розгрому Візантії терміном Б. (в дещо зміненій фонетично формі василевс) позначалися виключно константинопольські монархи. Решта одноосібних правителів, з якими підтримували стосунки візантійці, позначалися як "регас" (похідне від лат. "rex" — цар, король), байдуже, йшлося про монархів могутніх держав, наприклад, франкських королів, або ж про військових вождів племен, що знаходилися ще на додержавній стадії розвитку. В середньовіччі провідне значення у змісті терміну Б. знов набуває спадковий характер влади, легітимність її передання. На практиці імператорську владу досить часто отримували не прямі нащадки попереднього імператора "за кров'ю", а призначені спадкоємці. Обов'язковою була також процедура затвердження нового Б. "кращими", хоча в багатьох випадках вона мала суто формальне значення. Тим не менш, візантійська енциклопедія X—початку XI ст. "Суда" зазначає: "Б. — той, хто отримав владу у спадок від предків з певними обмеженнями, а тиран — той, хто узурпував владу силоміць".

Література: Бартошек А. Златообильные Микены. — М., 1991; Словарь античности. — М., 1989.

Євген СИНИЦЯ

БАЗИЛКА (від грец. βασιλική οὐρά — царський будинок, в лат. переданні *basilica domus*) — тип архітектурної споруди, характерний для античного періоду та середньовіччя. Прямокутна в плані будівля складалася з непарної (три або п'ять) кількості нефів (фр. *nef* від лат. *navis* — корабель, що відбиває характерні пропорції нефів — значне переважання довжини порівняно з шириною). Нефи відокремлювалися один від одного рядами опор (колон або стовпів); кожен з нефів мав окреме перекриття. Центральний неф відрізнявся від бічних більшою площею (з огляду на більшу, порівняно із бічними, ширину) та висотою. За рахунок вікон, розташованих на другому ярусі центрального нефу (він височів над бічними нефами), забезпечувалось природне освітлення центральної частини споруди. Торець центрального нефу, протилежний входу, оформлювався у вигляді апсиди (від гр. *αψίς* — склепіння) — напівкруглого або багатокутного в плані виступу, що перекривався напівкуполом або зімкненим склепінням. Сам вхід зазвичай оформлювався у вигляді поперекового об'єму — нартексу (пізньогрец. *νάρθηξ* — скринька). Нартекс міг перекривати лише центральну частину фасаду, дорівнювати ширині останнього й навіть бути ширшим (в цьому випадку нартекс зазвичай перекривав не лише власне фасадну стіну, а й кутові частини бічних стін). Іноді крім нартексів вибудовували ще один різновид поперекових об'ємів — трансепти (*transeptum* від лат. *trans* — поза, *septum* — букв., огорожа), які іноді називають поперековими нефами. Довгі вісі трансептів були перпендикулярні довгим вісям нефів. Зазвичай кількість трансептів не перебільшує двох, а найрозповсюдженішим типом Б. є споруди з одним трансептом, що розташований перед апсидою. В останньому випадку центральний неф та трансепт утворюють хрестоподібну в плані структуру.

Як тип архітектурної споруди Б. з'явилися в Давній Греції. В Афінах Б. була місцем засідання вищого посадовця, який відповідав за культову сферу, а також виконував судові функції — архонта-басилея, трон якого розташовувався в апсиді (звідси й назва). Згодом цей тип будівель був запозичений римлянами. Найраніші римські базиліки споруджені у 180—170-х рр. до н. е. (зокрема, найдавніша, що зберігалася до нашого часу — Б. Емілія, датується 179 р. до н. е.). В пізньоантичний час Б. стає найпоширенішим архітектурним рішенням для християнських храмів. Саме в храмовій архітектурі Б. як тип планування використовується до тепер. Початково, як у Давній Греції, так і в Давньому Римі, Б. виконували функцію громадських будівель, причому саме в Римі вони набули поліфункціональності. В Б. відбувалися торги, проводилися судові засідання та політичні збори. Всі ці дії за умови сприятливої погоди відбувалися на площах — форумах, в разі ж негоди — переносилися під дах Б. Відповідно, Б. зазвичай зводилися саме поруч з форумами, створюючи з ними єдиний архітектурний ансамбль. В апсидальній частині римських Б. зазвичай розташовувався трибунал — підвищення для ораторів; перед апсидою встановлювався вівтар, адже жертвоприношення були необхідною складовою будь-яких громадських заходів, укладання угод тощо. Апсида досить часто відділялася від решти приміщення Б. колонадою, адже в апсиді могла розглядатися, наприклад, судова справа, а в нефах одночасно здійснювалися комерційні операції. Значна площа базилікальних споруд, витонченість й, одночасно, утилітарність архітектурного рішення, досить швидко зробили їх найпопулярнішим типом громадських будівель в римських володіннях.

Базилікальний тип планування став провідним для християнських храмів від самого початку розповсюдження цієї релігії. Сам термін Б. тепер асоціюється насамперед з християнськими культовими спорудами. Призначення та символіка окремих частин Б. були приведені у відповідність до ідеологічних настанов християнства. В апсиді розташовується вівтар (від початку — просто столик, на якому розміщували необхідні для літургії предмети). За вівтарем знаходилися єпископський трон та крісла інших священнослужителів. Колонида, що відгороджувала апсидальну частину, стає вівтарною огорожею (в православних храмах цю функцію виконує іконостас), входить за яку дозволялося виключно клірикам. Згодом визначення "вівтар" перенесли на всю апсидальну частину споруди. Центральний неф призначався для ритуальних процесій, в бічних нефах розташовувалися прочани (за ранньохристиянськими канонами чоловіки — в правому нефі, жінки — в лівому). Нартекс також набуває символічного значення; він призначався для тих, хто бажав спостерігати службу, але не мав права входити до храму, оскільки не сповідував християнства. Саме в храмових спорудах набувають розповсюдження трансепти. Додатковий об'єм, розташований перед вівтарем, дозволяв значно більшій кількості віруючих спостерігати богослужіння у безпосередній близькості. Символічне ж навантаження хрестоподібної структури, яку утворювали центральний неф та трансепт, цілком зрозуміле. Слід зазначити, що і у середньовіччі (особливо за часів Ренесансу) базилікальне планування використовували для створення не лише культових, а й світських громадських споруд.

Література: Словарь античности. — М., 1989; Всеобщая история архитектуры. — М., 2008.

Євген СИНИЦЯ

БИЛИНИ (також СТАРИНИ) — народні речитативно-мелодійні епічні твори соціально-побутового та героїчного характеру. Б. складають героїчний епос східнослов'янських народів. Перші Б. були записані у другій половині XVIII ст. переважно на території Півночі та Сходу Росії, серед російських поселенців, що значним чином зберегли традиційну культуру. Найвідоміші оповідачі Б.: Т. Г. Рябінін, М. Д. Криволенова, В. П. Шегольонок, М. С. Крюкова. В українському та білоруському фольклорі билинні сюжети зустрічаються в казках і легендах.

Вважається, що Б. склались в якості усної традиції в XI—XVI ст. Б. та їхні герої поділяються дослідниками на певні цикли за характером місця та часу дії сюжету: Київський цикл, Новгородський цикл, героїчний цикл, Б.-скоморошини та ін. Таким чином, основа Б. — усна народна творчість, що бере свої витoki від часів Київської Русі.

Серед героїв Б. виділяються два типи: старші та молодші богатири. Старші — Святогор, Волх Всеславич, Михайло Потик, Вольга та Мікула — являють собою титанічні образи, які зберегли прямі відлуння язичницьких уявлень, міфів та легенд. Найголовніші богатири героїчного циклу — Ілля Муромець, Добрина Нікітич, Альоша Попович, Микула Селянович. Молодші богатири — всі інші герої Київського та Новгородського циклів. Час виникнення Б. Київського та Новгородського циклів хронологічно співпадає з часом розквіту цих держав. Саме у період розквіту Київської Русі (XI—XIII ст.) відбулася переробка архаїчного пласту міфів та легенд як у твори усної народної літератури, так і в ранні зразки писемної традиції, що цілком відображено у "Повісті времінних літ". В цьому відношенні, Б. Київського циклу можуть виступати цінним історичним джерелом нарівні з іншими — літописними та літературними. Складання Новгородського циклу відноситься до XII—XIII ст.; його герої (Садко, Василій Буслаєв) та сюжети значно відрізняються від інших билинних циклів. На думку відомого російського вченого Д. С. Ліхачова, Б. — не залишок минулого, а художньо-історичний твір про минуле. В них в більшій мірі відбиті історичні погляди народу, ніж історична пам'ять. Б. відображають воєнні й трудові подвиги народу, розкривають його високі моральні якості.

Билинні сюжети часто зустрічаються в українських казках та легендах (наприклад, сюжет про Микиту Кожем'яку). На українських землях наступницею епічних творів часів Київської Русі, як за характером виконання, так і за героїчним сюжетом, виступає народна дума.

Література: Былины / Сост., автор предисл. В. И. Калугин. — М., 1986.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

БРОНЗОВИЙ ВІК (також ДОБА БРОНЗИ) — історичний період, який прийшов на заміну енеоліту. Характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці і зброї, появою кочового скотарства, поливного рільництва (кінець IV—початок I тис. до н. е.). Змінився залізною добою у I тис. до н. е.

Метал починає відігравати у житті людини дедалі важливішу роль, принципи зміни настають з відкриттям бронзи (сплаву олова і міді) та її широким розповсюдженням (II тис. до н. е.). Видобуток і обробка металу вимагали великого вміння та спеціалізації. Тому ливарна справа, як і гончарна, а пізніше ткацька стають самостійними галузями. Значення бронзи виявлялось також у тому, що вона вимагала організації торгівлі сировиною для виробництва сплаву. Така торгівля згодом призвела до поширення технологічних інновацій. В Азії Б.В. співпадає з періодом поширення писемних джерел, розвитку держав, тому часто його археологічна назва не використовується. В Європі центри металургії знаходились в Егейському басейні, Центральній Європі (Унетичька культура), Іспанії (Ель-Аргар), Британії (уесекська культура).

В Україні Б.В. починається від перших століть II тис. до н. е. й закінчується на поч. I тис. до н. е. з поширенням залізних виробів у Східній Європі. Виділяють три періоди розвитку Б.В.: ранній — XVIII—XV ст. до н. е.; середній — XV—XII ст. до н. е.; пізній — XII—IX ст. до н. е. Перші бронзові вироби потрапили на нашу територію з Балкан, Прикарпаття та Кавказу. В середній та пізній період Б.В. в середовищі носіїв катакомбної, багатоваликової кераміки, зрубної культур виникають місцеві осередки бронзоливарного виробництва, що використовували як місцеву, так і імпортовану сировину. Особливість Б.В. Північної України полягає в широкому використанні кам'яних знарядь і в меншій мірі — бронзових.

Серед історико-культурних спільностей раннього періоду Б.В. слід назвати ямну, катакомбну, шнурової кераміки. Середнього періоду — тшинецько-комарівську, багатоваликової кераміки, зрубну. Історико-культурні спільності періоду пізньої бронзи представлені носіями сабатинівської, білогрудівської та білозерської археологічних культур.

У Б.В. завершилися процеси першого суспільного поділу праці. З розвитком орного землеробства відбулась подальша інтенсифікація виробництва. В середовищі скотарських племен виділився напрям кочового скотарства, що був пов'язаний з прирученням коня в енеоліті. Спостерігається чітке розмежування населення на землеробські та скотарські культури. В Б.В. відбувся і другий суспільний поділ праці, пов'язаний з виділенням ремесла. Складність технологічних процесів потребувала спеціалізації у виробництві знарядь праці та зброї. Археологічним свідченням цих процесів стала поява спеціалізованих майстерень, поховань ремісників, скарбів. У військовій справі значний вплив справило використання упряжного коня та колісниць, винайдення вершництва.

З винаходом бронзи значно розширився обмін і контакти між окремими районами. Археологічним свідченням військових зіткнень за оволодіння худобою, риллею, металом виступають поховання з значною кількістю зброї в інвентарі. В суспільному плані Б.В. характеризується відокремленням племінної верхівки та встановленням вождівств. Особливе ставлення до вождя як до героя зберігається після його смерті. Саме в епоху металу входять в звичай великі поховальні споруди — кургани. Розміри курганів, кількість і якість вміщених в них речей кажуть про особливе положення померлого в суспільстві, про його майнову перевагу.

Одним з основних видів творчості стає художня обробка металів. Досить швидко людина оволоділа різними її видами: кування, лиття, карбування, гравіювання. У великій кількості починають виготовлятися металеві прикраси: браслети, кільця, сережки, підвіски, обручі, бляшки, які нашивалися на одяг, пояси, пряжки, фібули. Особливе значення надавалося декоративному оздобленню зброї. Характерна деталь, що відображає зміни в суспільному устрої — зникнення жіночих зображень, натомість поширення скульптурних чоловічих зображень (стел), які передають образ пастуха, воїна чи вождя. В орнаментах, дрібній пластиці, прикрашенні предметів практичного призначення одне з головних місць й надалі посідають зооморфні мотиви (зображення тварин або окремих частин їхніх тіл). Складається напрям в декоративно-прикладному мистецтві, що отримав назву "звіриний стиль".

Література: Ключко В. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р.Х.). — К. 2006; Березанская С., Отрощенко В., Чередниченко Н., Шарафутдинова И. Культуры эпохи бронзы на территории Украины — К. 1986; Klochko V. Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle // Baltic-Pontic Studies. — 2001. — vol. 10.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

БУРГ (пізньолат. *burgus*, нім. *Burg*) — особливий тип фортифікаційних споруд, поширений в пізній античності та середньовіччі. Характерною рисою Б. було органічне поєднання власне фортифікаційної та житлової функцій. Протягом тривалого періоду існування видозмінювалися конструкції та планувальні схеми Б., а також їх основне призначення.

Початково зведення Б. було частиною заходів римлян щодо зміцнення кордонів Імперії, створення т.з. лімесів (ліній прикордонних укріплень), що з'явилися у I ст. н. е. Основною функцією Б. було спостереження за переміщеннями супротивника та своєчасне сповіщення про небезпеку. Б. являли собою окремі сторожові вежі, що розташовувалися вздовж лінії кордону між сусідніми фортецями на відстані візуального контакту одна від одної. Ланцюжки таких Б. археологічно відомі на Верхньому Рейні (в районі сучасного Базеля), на дунайському кордоні в районі Залізних Воріт та на вигині Дунаю між Аквінком (сучасний Будапешт) і Сольвою (сучасний Естергом) тощо. Римські Б. являли собою зазвичай двохярусні, квадратні у плані муровані вежі, які слугували одночасно й опорним пунктом, й

12-14-435

81

помешканням для гарнізону. В значній кількості випадків вежа оточувалась додатково лінією дерев'яно-земляних укріплень (вал з палісадом та рів) та/або мурованою стіною. Популярність Б. як різновиду укріплень визначалася відносною простотою та дешевизною їх будівництва. В період пізньої Імперії Б. зводилися вже не лише безпосередньо на лінії кордону, а й у глибині імперської території. Такі Б. призначалися для контролю гірських перевалів, переправ та інших стратегічно важливих пунктів.

Від початку середньовіччя терміном Б. позначали будь-який невеликий укріплений пункт. Найраніші власне середньовічні Б. були дерев'яними баштами, оточеними дерев'яно-земляними укріпленнями. З X ст. починається будівництво мурованих Б., ускладнюється структура укріплень: центральну башту-донжон оточували вже муровані стіни, посилені додатковими вежами. Призначення Б. у середньовіччі варіювалося значно більше, порівняно з античністю. Продовжувалася римська традиція Б. як різновиду прикордонних укріплень. Зокрема, на узбережжі Британії значна кількість Б. побудована для захисту від набігів вікінгів-датчан. Часто Б. були резиденціями представників центральної адміністрації в певній місцевості або церковних ієрархів (єпископів). Проте найчастіше Б. будувалися як центри феодальних володінь, помешкання родини сеньйора та його найближчого оточення, а також підлеглих, які їх обслуговували. Саме в останніх випадках термін Б. досить часто вживається як синонім поняття «замок».

За будь-якого призначення та конструктивних особливостей середньовічний Б. залишався, як і в античності, багатофункціональною спорудою. Башта-донжон була одночасно житлом для мешканців Б., мала комори для припасів, арсенал тощо, але насамперед виконувала військові функції. Середньовічні Б. в разі військової небезпеки досить часто ставали укриттями для навколишніх мешканців.

Насамперед з огляду на міркування захисту у безпосередній близькості до Б. оселялися ремісники та торговці. Йшлося не лише про фізичний захист в разі військової небезпеки, а й певну економічну протекцію з боку володарів Б. Не останнє значення мало, вірогідно, й те, що для багатьох ремісників та торговців представники еліти, які мешкали в Б., були основними споживачами продукції та товарів. Складання міських осередків навколо саме Б. добре засвідчене назвами значної кількості європейських міст, в яких слово Б. є складовою частиною. Термін Б. в його середньовічному значенні поступово виходить із вжитку протягом XVI ст., але й досі в Шотландії міські адміністративно-територіальні одиниці називаються Б. (*burgh*).

Література: *Коннолли П.* Греція и Рим. Энциклопедия военной истории. — М., 2000; *Шуази О.* Всеобщая история архитектуры. — М., 2008.

Євген СИНИЦЯ

ВАНДАЛИЗМ (від лат. Vandali(i) — назва одного з давньо-германських племен, відомого жорстокими війнами із Римом) — безглузде нищення культурних та матеріальних цінностей, що здійснюється свідомо або в силу неосвітченості. Зазвичай у В. вбачають насамперед порушення етичних та естетичних норм, а також підкреслюють ірраціональність, подекуди — невмотивованість таких дій. Терміном "В." значно частіше визначають нищення творів мистецтва, архітектурних споруд, книг, тобто предметів, що мають насамперед художню, естетичну цінність. Проте, останнім часом саме як В. також порівняно часто визначають нищення та псування предметів, механізмів та споруд, що мають суто утилітарне, вжиткове призначення.

86

Вперше поняття "В." було використане абатом Анрі Грегуаром, який будучи членом Конвенту Генеральних Штатів, брав активну участь в подіях Великої Французької революції (зокрема, саме він висловив думку про можливість й навіть необхідність суду над королем Людовиком XVI). У 1794 р. А. Грегуар виголосив "Доповідь про руйнування, що творяться вандалізмом, та про засоби їх відвернення". У доповіді йшлося про неприпустимість руйнування архітектурних пам'яток, а також нищення творів мистецтва, в яких солдати революційної армії вбачали насамперед предмети розкоші, що прикрашали побут знаті. Окремо обумовлювалася необхідність збереження храмових споруд, церковного начиння та книг, що також досить часто потерпали через сплеск антирелігійних настроїв. Доповідь підкреслювала культурну та художню цінність таких споруд і предметів, що відтепер належали всьому народові, а не окремим верствам або особам. Тому необхідними проголошувалися захист та збереження національного надбання. З легкої руки А.Грегуара термін "В." швидко та міцно увійшов в обіг.

Своїм походженням поняття "В." завдячує назві східногерманського племені вандалів, які у червні 455 р. на чолі з королем Гейзеріхом захопили та пограбували Рим. Грабунок, що тривав два тижні, дав вандалам величезну здобич, яка разом з великою кількістю полонених (серед них були й представники імператорської родини) була вивезена до Карфагену — столиці Королівства вандалів у Північній Африці.

Вандали були не першими варварами-германцями, які грабували "Вічне місто". Однак, вандалський погром вирізнявся своєю тривалістю й системністю. Крім звичайної здобичі — коштовностей та полонених, вандали вивезли з Риму статуї, деталі архітектурних споруд тощо (щоправда, про це повідомляють не очевидці та сучасники подій, а більш пізні автори). Слід також зважати на те, що вандали, які були за сповіданням аріанами, всіляко утискали ортодоксальне християнське духовенство у своїх африканських володіннях. З огляду на це не дивно, що саме за ними, а не за візиготами, у подальшій — доволі упередженій — історіографії закріпилася недобра слава найбільш жорстоких, диких та безбожних невігласів серед варварів. Така вкрай негативна характеристика вандалів вже у XVIII ст. стала основою для утворення поняття "В."

Література: Скороходова А. Вандализм // Социологический журнал. — 1999. — № 3—4. Vandalism: Behavior and motivation / Ed. by C. Levy-Leboyer. — Amsterdam, 1983.

Євген СИНИЦЯ

ВАРВАРСТВО (грец. βάρβαρος — чужоземець, варвар).

1. У давніх греків і римлян варвар — будь-який чужинець.

2. Нині у переносному значенні — невіглас, жорстока людина.

3. Другий ступінь тривісного поділу історії суспільства (дикість — В. цивілізація), обґрунтованого еволюціоністами в XVIII—XIX ст. Ступінь В. відповідає етапові розпаду первіснообщинного ладу й утворення ранніх держав. На цьому етапі, наприклад, перебували східнослов'янські племена під час формування Київської Русі. В Євразії В. асоціюється великою мірою із суспільним станом військової демократії та епохою великого переселення народів. Характерною рисою варварського суспільства були постійні загарбницькі війни із сусідами. Так, військові напади варварів на рабовласницьку Римську імперію поглиблювали її кризовий стан, прискорили її руйнування. На теренах колишньої Римської імперії та її варварської периферії сформувалася феодальна середньовічна Європа.

Михайло ГЛАДКИХ

ВІЙСЬКОВА ДЕМОКРАТІЯ — термін, введений у науковий обіг Л.Г. Морганом ("Давнє суспільство", 1877 р.) для позначення організації влади на стадії переходу від родового ладу до держави. Пізніше почав використовуватись для визначення не тільки форми організації влади, але і заключної епохи історії первісного суспільства.

Визначення доби розкладу первісного суспільства як епохи В.Д. пов'язане з тим, що поява в цей час надлишкового продукту викликало розвиток грабіжницьких воєн за багатства, рабів або данини та земель, які, у свою чергу, стимулювали появу й початковий розвиток класів та державних інститутів. Війни збагачували та посилювали військових ватажків, що дозволяло останнім захоплювати владу в органах первісного народовладдя, які тим самим поступово відривались від народу. Ще зберігались інститути демократії — народне зібрання, рада старійшин та племінний вождь, який спирався на традиційний авторитет. Проте це була вже інша демократія: народне зібрання перетворювалось на зібрання тільки озброєних воїнів, а військовий ватажок та його старші дружинники отримували все більше влади за рахунок інших вождів.

В процесі розкладу первісного суспільства, коли ведення війн все частіше ставало військовим промислом з метою збагачення, дружина перетворюється на постійний військово-грабіжницький інститут. Військові ватажки примножували свої багатства та посилювали свою владу, в свою чергу винагороджуючи дружинників за заслуги, що викликало їхнє перетворення в окремий привілейований прошарок. Дружині належала важлива роль у формуванні союзів племен, а згодом і держави та політичної влади, особливо за військового варіанту встановлення останньої. З суто військового організму, заснованого на засадах добровільного визнання авторитета військового ватажка та особистих зв'язках (побратимстві) між вождем та дружинниками, дружина перетворювалася на ієрархізовану систему, що стала зародком державного апарату. Крім військових функцій дружина виконувала вже також й адміністративно-управлінські (наприклад, керівництво суспільними роботами), фіскальні (збирання данини, східнослов'янське полюддя та інші форми подібних "кормлень" у інших народів тощо), дипломатичні (зокрема, укладання воєнних союзів через побратимство з іншими дружинами).

Більш чи менш виразна система В.Д. була властивою багатьом народам, що переживали перехід від родового суспільства до державного ладу. Історично та археологічно вона зафіксована у давніх греків, етрусків, римлян, скіфів, сарматів, кельтів, германців, норманів, арабів та ін.; етнографічно вона добре вивчена у банту, а її ранні форми — у деяких племен Північної й Південної Америки, а також Сибіру.

В сучасній історичній та етнографічній науці звертається увага на те, що В.Д. переростала в державу не безпосередньо, а через проміжні військово-ієрархічні та олігархічні структури. В ряді випадків такі структури ототожнюються з вождівствами. Постає також питання про універсальність В. Д., що була характерною для багатьох, але не для всіх народів світу. Проте це питання пов'язане з більш широкою проблемою критеріїв історичної універсальності. Сучасна наука про первісні суспільства використовує різні, крім В.Д., терміни для позначення процесу розкладу родової організації і становлення держави — протополітархія, чіфдом, вождівство.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М., 1986; *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. — *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч., т. 21; *Price T., Feinman G.* Foundations of Social Inequality. — N.Y., London, 1995.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ГОМІНІДИ (лат. — Hominidae) — сімейство ряду приматів (Primates) підряду антропоїдів (Anthropoidea). Антропоїди — вищі людиноподібні мавпи, що відносяться до вузьконосих мавп Старого світу, включають як вимерлі, так і існуючі сьогодні види. В порівнянні з іншими приматами, антропоїди виділяються за такими морфологічними рисами як збільшення розмірів тіла, зокрема — збільшенням черепної коробки; скорочена будова зубної системи (зубна формула 2-1-2-3, тобто: 2 різці, 1 ікло, 2 премоляри, 3 моляри з кожної сторони на кожній щелепі, як і в людини); фронтальне розташування очей; широка грудна клітина; відсутність хвосту; наявність різниці між стопою та рукою. В більшості сучасних видів антропоїдів обличчя та груди не вкриті волоссям. В поведінці ці істоти часто приймають вертикальне положення тіла, вони здатні сидіти, висіти, пересуватись брахіацією, стрибати та підводитись на задні кінцівки. Серед сучасних антропоїдних мавп слід назвати горилу (2 види), шимпанзе (2 види) — Африка; орангутанга (2 види) та гібона — Південно-Східна Азія.

Близько 5 млн років тому в рамках підряду антропоїдів виділяється сімейство Г., до якого відносяться всі представники роду *Homo*, а також вимерлі види прямоходячих мавп. Одна з основних морфологічних ознак представників цього сімейства — біпедія (двонога хода), вертикальна постава тіла зумовила значну різницю між стопою та кистю, значно більший в порівнянні з іншими антропоїдами об'єм мозку, зменшення лицьового відділу черепу тощо. Перші рештки викопних гомінідних мавп були знайдені у Південній Африці професором Р. Дартом у 1924 р. Він дав назву цим істотам австралопітеки (південні мавпи), а також зробив спроби реконструкції їхньої поведінки. За знахідками з печер Таунг, Штеркфонтейн, Сварткранц, Кромдраай та Макапансгат (ПАР, 3-2 млн років тому) було відновлено зовнішній вигляд двох видів *Australopithecus africanus* (африканський) та *Australopithecus robustus* (масивний). Між обома видами існували анатомічні, а можливо й поведінкові відмінності. На думку Р. Дарта, австралопітеки були творцями першої "остеодонтокератичної культури", тобто використовували кістки та щелепи померлих тварин в якості примітивних знарядь праці.

Наступні знахідки викопних Г. мавп пов'язані з іменем Л. Лікі, який у 1959 р. в Олдувайській ущелині (Танзанія) відкрив залишки схожих істот, назвавши їх *Australopithecus boisei*.

На сьогоднішній день всі викопні Г. мавпи поділяються на дві великі групи — масивних та грацильних австралопітеків. Вважається, що грацильні австралопітеки, на відміну від масивних, були всеїдними і часто використовували м'ясну їжу в раціоні, що збільшило їхні адаптивні можливості. Саме з грацильними австралопітеками пов'язується подальший розвиток процесу антропогенезу.

Крім австралопітекових мавп до сімейства Г. відносять також і перехідну до людини форму *Homo / Australopithecus habilis*, а також всі види представників роду *Homo* — архантропів, палеоантропів та неоантропів.

Література: *Сегеда С.* Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К., 2009; *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага, 1982.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ГОРОДИЩЕ (слов'ян. "городити" — огороджувати, оточувати перепоною) — один з різновидів археологічних пам'яток, характерною ознакою якого є наявність штучних укріплень. З точки зору археології байдуже, йдеться про рештки невеличкого укріпленого пункту чи-то про величні руїни античного або середньовічного міста. Так само не має значення й характер укріплень — земляні, дерев'яно-земляні, кам'яні або всі можливі комбінації зазначених різновидів фортифікаційних конструкцій. У будь-якому випадку подібна пам'ятка підпадає під категорію Г.

Досить часто Г. визначають як рештки давнього поселення, оточеного захисними спорудами, що не зовсім вірно. Поруч із Г., де постійно мешкали люди (тобто різновидом поселенських пам'яток), існувала специфічна категорія Г.-сховищ, на яких постійне населення було відсутнє, і лише в разі військової небезпеки переховувалися мешканці навколишніх відкритих (тобто позбавлених укріплень) поселень. Відсутність на Г.-сховищах постійного населення археологічно засвідчується відсутністю культурного шару. Притулок навколишньому населенню в разі військових негараздів у більшості випадків надавали й ті Г., що мали постійних мешканців. Для останніх характерна забудова по периметру майданчика (ділянки, оточеної захисними спорудами); вільний простір в центральній частині майданчика міг бути використаний для тимчасового розміщення мешканців навколишніх поселень та їхнього майна.

Для побудови Г. зазвичай обирали ділянки місцевості, що мали природний захист, наприклад, оточені ярами висоти, підвищення у заболоченій заплаві тощо. Побудова та підтримання у належному стані навіть найпростіших укріплень потребувала значних трудовитрат. З огляду на це, переважна більшість Г. порівняно невеликі за площею, адже фортифікаційні роботи намагалися звести до мінімуму. В усі епохи Г. найчастіше розташовували на мисах — високих виступах корінного берега, висунутих у заплаву. За такого розташування майданчик Г. щонайменше з двох сторін (з боку заплави) обмежувався стрімкими схилами мису, тобто мав природній захист. Потреба ж у побудові штучних укріплень існувала лише з напольної (повернутого в бік корінного берега, "поля") сторони. Досить часто, щоправда, фортифікаційними спорудами також доповнювали й природні перешкоди з боку заплави. Зазвичай укріплення із заплавної боку були менш потужними (а отже, й менш витратними), ніж ті, що захищали майданчик Г. з напольної сторони.

Невеликі розміри Г. досить часто не дозволяли розмістити під захистом укріплень навіть всіх членів однієї громади, тому частина общинників оселялась на майданчику Г., а частина — поблизу укріплень ззовні. Пам'ятки, що мають таку подвійну структуру (Г. — відкрите поселення буквально впритул до фортифікаційних споруд) відомі від початку будівництва Г. Ця структура зберігалася до Нового часу (оточене укріпленнями місто — незахищене фортифікаційними спорудами передмістя).

128

Найраніші Г. належать до доби енеоліту, наприклад, Михайлівка на Херсонщині, Жванець на Поділлі, але на той час вони були поодинокими. Досить поширеною ця категорія пам'яток стала у ранньому залізному віці, особливо — у скіфський період. Зокрема, саме до скіфського часу належить найбільше у Європі Більське Г. на Полтавщині, площа якого складає близько 4000 га. Одночасно зі скіфськими Г. на чорноморському узбережжі будуються перші повноцінні муровані укріплення, якими оточували свої осередки колоністи-елліни. Фортесний мур другої половини VI ст. до н.е. у Мірмекії (околиці сучасної Керчі) є чи не найстаршим у всій еллінській ойкумені. Численні Г. будувалися східними слов'янами напередодні утворення Русі. Що ж до власне давньоруських Г., то їх налічується тисячі, адже дерев'яно-земляні укріплення мали не лише великі і малі міста та прикордонні фортеці, а й зовсім невеличкі осередки (насамперед, феодалні замки).

Література: Словник-довідник з археології. — К., 1996; Раппопорт П. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1956. — Вип. 52.

Євген СИНИЦЯ

ГОСПОДАРСТВО ВІДТВОРЮВАЛЬНЕ — форма господарства, що ґрунтується на рослинництві та тваринництві, тобто на одержанні продуктів шляхом застосування спеціальних технологій, які спрямовують і прискорюють природні процеси репродукції рослин та тварин. Г. В. виникло внаслідок подолання кризи мисливського господарства під час переходу від льодовикового періоду (плейстоцену) до сучасного міжльодовикового періоду (голоцену) приблизно 10 тис. років тому. Г. В. дало можливість одержувати надлишковий продукт, що створило умови для експлуатації чужої праці, появи приватної власності і зрештою — для переходу від первісного суспільства до цивілізованого. У різних регіонах впродовж розвитку людства Г. В. формувалося на ґрунті місцевих генофондів рослинного та тваринного світу, що сприяло появі відмінностей між окремими цивілізаціями.

Література: Шнирельман В. Происхождение производящего хозяйства. — М., 1989.

Михайло ГЛАДКИХ

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНЕ — рівень розвитку господарства, який відповідає первіснообщинному ладу. Базувалося на привласнювальних формах господарства (див. Господарство привласнювальне), таких, як мисливство й збиральництво. На базі Г. П. залежно від навколишнього середовища сформувалося кілька варіантів господарсько-культурного типу мисливців-збирачів. Яскравим прикладом Г. П. були мисливці прильодовикової зони пізньопалеолітичного часу, які досліджені, зокрема, на території України. Вони жили полюванням на мамонтів, бізонів, північних оленів та інших тварин т. зв. мішаного льодовикового комплексу фауни.

Внаслідок різкої зміни екології під час переходу до сучасної міжльодо-викової епохи (голоцену) виникла криза льодовикового мисливського господарства. В процесі подолання цієї кризи людство перейшло до відтворювальних форм господарства (див. Господарство відтворювальне) та спеціалізованих форм привласнювального господарства типу інтенсивного рибальства або морського звіробійного промислу. Відтворювальне господарство поступово зумовило появу додаткового продукту та зрештою руйнування первіснообщинного ладу.

Література: Шнирельман В. Происхождение производящего хозяйства. — М.: Наука. — 1989.

Михайло ГЛАДКИХ

ГОСПОДАРСТВО ПРИВЛАСНЮВАЛЬНЕ — форма господарства, що ґрунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створених природними процесами (мисливство, рибальство, збиральництво). Г. П. властиве ранньому первісному суспільству. Існує також як спеціалізована форма господарства в цивілізованих суспільствах (промислове мисливство та рибальство, збиральництво лікарських рослин, китобійний промисел та ін.).

Михайло ГЛАДКИХ

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП — комплекс господарства та культури, типовий для різних за походженням народів, що існують у подібних екологічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Термін ввели в науковий обіг радянські науковці М. Г. Левин та Н. Н. Чебоксаров у статті "Хозяйственно культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса", надрукованій у четвертому номері журналу "Советская Этнография" за 1955 р.

130

Підґрунтям формування Г.-К. Т. є фізико-географічні пояси земної кулі. Відповідно до них в умовах господарства привласнювального формуються Г.-К. Т. морських звіробіів арктичного узбережжя, мисливців-збирачів арк-тичної зони тундри та лісотундри, холодної зони тайги та ін. Розмаїття клімату, ландшафтів, рослинного і тваринного світу різних регіонів Землі сприяють виникненню різних моделей адаптації людини до навколишнього середовища (господарський цикл та обрядовість, прийоми полювання, типи жител та одягу тощо), що зумовлює формування різних моделей культури. З розвитком суспільства на зміну Г.-К. Т. привласнювального господарства приходять типи господарства відтворювального. У помірній зоні лісостепу та степу вони утворюють генетичний ряд: господарство мисливців-збирачів (палеоліт — мезоліт), ранніх мотикових землеробів (неоліт), розвинутих землеробів-орачів, скотарів (доба міді — бронзи).

У розвитку цивілізацій велику роль відігравав спеціалізований Г.-К. Т. зрошувального землеробства заплав великих річок: Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Хуанхе та Янцзи. Внаслідок різноманітності навколишнього середовища та нерівномірності історичного розвитку суспільства в різні епохи співіснували різні Г.-К. Т., а в одного й того самого народу (етносу) — різні форми Г.-К. Т., напр., у тундрових чукчів — кочове оленярство, у чукчів осілих — морське звіроловство.

Г.-К. Т. справив значний вплив на розвиток різних етнічних формувань.

Література: Чебоксаров Н., Чебоксарова И. Народы мира. Расы. Культура. 2-е изд. — М., 1985.

Михайло ГЛАДКИХ

ГРАД (давньослов'ян. "укріплення" від "городити" — огороджувати, оточувати переполою) — загальнослов'янська назва фортифікованого осередку. Археологічні залишки Г. мають назву «городище».

Найраніша згадка про слов'янський Г. міститься у так званій "Хроніці Фредегара". Під час франкського нападу на слов'янську "державу Само" у 631—632 рр. один із загонів взяв у облогу слов'янську фортецю (castrum) Вогастибурк (Wogastisburc). В результаті триденної облоги франки зазнали нищівної поразки від слов'янського гарнізону. Назва найпершого відомого нам слов'янського Г. досить промовиста, адже вона містить складову — бурк (бург). Термін "бург" у ранньосередньовічній латині за змістом відповідає слов'янському Г., тобто Вогастибурк є, ймовірно, латинською калькою слов'янської назви фортеці, що містила складову Г.

Археологічні матеріали засвідчують, що для слов'ян доби Великого розселення (V—VII ст.) укріплені осередки непригамні. Городища, що датуються цим часом, такі як Зимне на Волині або Шеліги у Малопольщі, поодинокі. Проте від рубежу VII—VIII ст. на теренах, опанованих на той час слов'янами, спостерігається справжній бум будівництва Г. Укріплені пункти стають невід'ємною частиною культури слов'янства. В польській історіографії період від кінця VII до середини IX ст. (до утворення першої держави) навіть має назву "городищенський". Показово, що так званій "Баварський географ", джерело IX ст., зазначає наявність у слов'янських землях сотень міст. Скандинавські саги називають Русь Гардаріки, тобто "країна міст". Для середньовіччя обов'язковою зовнішньою ознакою урбаністичного осередку була наявність укріплень. Отже, вже на IX—X ст. слов'янських Г. налічувалися сотні.

Взаємозв'язок між поняттям "Г." та "місто" (порів. руське та сучасне російське "город") цілком логічний. Значна кількість ранньослов'янських Г. були зародками майбутніх міст. Захисна функція Г. від самого початку спонукала концентрувати на них військову силу, в тому числі — професійних воїнів-дружинників. Яскраві археологічні свідчення цього містять, наприклад, матеріали городища Зимне. Саме на Г. або в їхніх найближчих околицях оселялися ремісники, що також добре засвідчено археологічними знахідками. Розташування Г. на стратегічно важливих ділянках (поблизу бродів, на перехрестях торгівельних шляхів) сприяли розвитку торгівельних відносин. Зрештою, на значній кількості Г. зафіксовані рештки культових споруд. Зокрема, на Прикарпатті відома серія слов'янських городищ, де відсутні сліди постійного мешкання людей, натомість зафіксовані залишки поганських капищ, а також так званих «довгих будинків», призначених для общинних зібрань та ритуальних бенкетів — братчин. Таким чином, протягом раннього середньовіччя Г. поступово ставали військово-адміністративними, ремісничо-торгівельними та культовими центрами, тобто набували всіх ознак урбаністичних осередків.

Одночасно із соціально-економічною еволюцією Г., ускладненням їх структури відбувалися й зміни у їх зовнішньому оформленні. Практично всі без винятку ранні Г. мали дерев'яно-земляні укріплення — рови та вали, останні зазвичай посилювалися дерев'яними конструкціями різної складності — від доволі примітивного тину до досить складних за устроєм стін. Починаючи з X—XI ст. на землях південних та

західних слов'ян поступово розповсюджується мурована фортифікація. Виключенням було лише найзахідніше відгалуження слов'янства — полабські та поморські племена, які дотримувалися попередньої традиції фортифікаційного будівництва. Дерев'яно-земляні конструкції захисних споруд залишалися пануючою формою укріплень аж до пізнього середньовіччя й на східнослов'янських теренах. Тут муровані споруди були лише елементами укріплень, як, наприклад, Золоті ворота у Києві, до кінця XIII ст.

Варто зазначити, що первинне загальнослов'янське значення терміну Г. збереглося у деяких сучасних слов'янських мовах. Зокрема, чеське «hrad» визначає насамперед замок-фортецю або найбільш укріплену частину міста — зазвичай, резиденцію володаря (аналог східнослов'янського дитинця).

Література: Давня історія України. — Т. 3. — К., 2000; Словник-довідник з археології. — К., 1996. Археология УССР. — Т. 3. — К., 1986.

Євген СИНИЦЯ

ДАРВІНІЗМ — еволюціоністична школа в біології та антропології, що склалась в другій пол. XIX ст. під впливом ідей англійського дослідника Ч. Дарвіна (1809—1882). Одним з основних постулатів Д. є теза про морфологічну та поведінкову несталість біологічних видів. Другою тезою є висновок про можливість перетворення одного виду в інший або розподіл двох популяцій одного виду на два окремі біологічні види. Базуючись на власних спостереженнях біологічного світу під час навколосвітньої мандрівки та використовуючи дані про селекцію людиною тварин і рослин в процесі domestикації, Ч. Дарвін створив концепцію природного відбору як рушійного чинника біологічної еволюції, яку виклав у 1859 р. у найбільш відомій праці "Походження видів шляхом природного відбору". Серед ранніх дарвіністів слід назвати також Р. Уоллеса, Т. Гекслі, Е. Геккеля, Г. Спенсера та ін.

Попередником Ч. Дарвіна виступає Ж.-Б. Ламарк, який ще у 1800 р. відмовився від ідеї постійності видів, і підкреслював, що вони не просто змінюються, а розвиваються в сторону ускладнення. Другим джерелом для дарвінівської теорії природного відбору був мальтузіанський принцип, згідно з яким живі організми народжують значно більше нащадків, ніж може вижити. За тенденції народжувати більше, ніж це дозволяє природне середовище, відбувається постійна конкуренція між особинами, в якій виграють ті істоти, які найбільш пристосовані до зовнішніх умов, а відповідно мають здатність відтворити себе в майбутніх поколіннях.

Для Ч. Дарвіна основний постулат теорії еволюції полягає у тому, що організми, котрі здатні виживати й розмножуватись у відповідному природному середовищі, роблять це за рахунок інших — тих, які позбавлені такої здатності. Проте, внаслідок постійної зміни зовнішніх умов, процес природного відбору

139

може відбуватись в різних напрямках, що стимулює як зміну біологічних ознак конкретного виду, так і появу нових видів від попередніх популяцій. Так, Д. розрізняє "спрямований природний відбір", коли якась ознака, що не є основною для всього виду, виявляється життєво важливою в нових природних умовах. З покоління в покоління, при процесах відбору, ця ознака виявляється домінантною для всіх особин. Інша форма — «диверсифікуючий природний відбір», за якого в результаті змін зовнішніх умов існування різні популяції одного виду виявляються ізольованими в різних екологічних нішах. При адаптації до нових умов в наступних поколіннях їхні представники будуть набувати все більше і більше різних адаптивних ознак, що може призвести до появи двох відокремлених біологічних видів.

Важливим висновком теорії Д. було визнання того, що конкуренція за ресурси відбувається не стільки між різними близькими видами, скільки всередині кожного виду, й навіть всередині кожної популяції. Найяскравішим прикладом такої конкуренції є статевий відбір, за якого тільки певні, найбільш адаптовані, особини мають можливість відтворити себе у потомстві, а менш пристосовані позбавлені цієї можливості або значно в ній обмежені. Статевий відбір базується на принципі того, що самиця інстинктивно обирає найбільш сильного та пристосованого шлюбного партнера, а самці, в свою чергу, змагаються між собою за право на цю самицю. Таким чином, відбувається постійна селекція, в якій з покоління в покоління передаються переважно прогресивні ознаки, що забезпечує виживання виду та його постійну зміну на тлі мінливих природних умов.

З точки зору Д., ті самі чинники відігравали і в процесі еволюції людини на ранніх етапах антропогенезу. Порівнюючи етапи розвитку зародку у людини і тварин та аналізуючи рудиментарні елементи в будові тіла людини, Ч. Дарвін дійшов висновку, що давніми попередниками людей були людиноподібні мавпи, що мешкали в лісистій місцевості якоїсь теплої країни. Такі якості, як розвиток мозку, пряма хода, моральні якості також походять із селективної та спадкової бази. Так, Д. стверджує, що такі якості, як дружба, цікавість, увага та взаємодопомога, в зародковому стані спостерігаються у багатьох вищих ссавців, і ці здібності можуть закріплюватись спадково. Тобто названі якості можуть відігравати роль адаптивних ознак у давніх попередників людей і сприяти загальному виживанню виду.

Д. набув широкого поширення не тільки в біологічних, але і в суспільних науках кінця XIX—початку XX ст. Так, англійський антрополог Т. Гекслі спільно з Г. Спенсером намагались перенести закони біологічної еволюції на пояснення етапів розвитку суспільства, використавши термін "груповий відбір". Зміст цього терміну можна пояснити як винесення біологічної конкуренції за межі групи первісних людей, що призводить до відбору не між особинами всередині групи, а між найбільш адаптованими групами первісних людей, що спричиняє загальний прогрес суспільства від найпримітивніших форм до більш складних. Д. значно посилив увагу дослідників до палеоантропологічних знахідок і викликав інтерес до їх пошуків. Слід відзначити, що слабкою стороною Д. було визнання переважно біологічних чинників і нехтування соціальними факторами в якості рушійних сил в процесі антропогенезу.

Література: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. — К., 2008; Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К., 2009.

ДАТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНЕ — принцип датування археологічних пам'яток. В археології застосовуються дві системи датування: відносна хронологія та абсолютна.

Відносна хронологія: за принципом "старше — молодше" досліджується на підставі стратиграфії, науки, що вивчає послідовність залягання гірських порід. За нормальних умов накопичення археологічних культурних шарів — що глибший культурний шар, то він давніший. Відносна хронологія встановлюється також на підставі вивчення поступового розвитку типів речей.

Абсолютна хронологія визначається за писемними джерелами (якщо на речах є дата) або за допомогою методів природничих наук. Останніми роками широко застосовуються такі методи, як дендрохронологічний та радіокарбонівий. Дендрохронологічний метод дає змогу визначити дату за підрахунками річних кілець на розрізах стовбурів дерев. Він використовується в тих місцях, де є сприятливі умови для зберігання деревини, наприклад, болотяний ґрунт давнього Новгороду з його багат шаровими дерев'яними мостовими. Теоретичні можливості методу дають змогу датувати археологічні об'єкти давністю 7 тис. років. Недоліком методу є його локальне застосування та труднощі в кореляції дат, одержаних з віддалених регіонів, не пов'язаних єдиним банком даних. Радіокарбонівий метод дає змогу надійно датувати археологічні пам'ятки давністю до 40 тис. років. У його основу покладено визначення

кількості радіоактивних ізотопів вуглецю, який починає розпадатися після того, як органічна речовина (дерево, кістка) припиняє своє існування. Труднощі методу зумовлені тим, що вміст радіоактивного вуглецю в минулому відрізнявся від сучасного. На точність визначення віку зразка істотно впливають також якість обладнання лабораторій та рівень кваліфікації фахівців. Тому для однієї пам'ятки може бути запропоновано кілька "абсолютних" визначень віку. Дати, старші за 400 тис. років, встановлюються калій-аргоновим методом, який за принципом близький до радіокарбонівого.

Михайло ГЛАДКИХ

ДЕНДРОХРОНОЛОГІЯ (від грец. δένδρον — дерево, χρόνος — час, λόγος — слово, знання) — один з методів датування, що використовується в сучасній археології.

Метод базується на вивченні річних кілець деревини, яка зустрічається під час розкопок (колода та плах, що використовувались як конструктивні елементи споруд, дерев'яних виробів тощо). Товщина річних кілець залежить від кліматичних умов, насамперед, температурно-вологісного режиму, що визначає тривалість періоду вегетації протягом певного року. Отже, відносна товщина річних кілець дерев однієї породи, що ростуть в одній місцевості, однакова. Порівняння груп річних кілець таких дерев (оперують проміжками мінімум у 10 років), дозволяє з високою вірогідністю встановити, протягом якого проміжку часу певні дерева співіснували. Грунтуючись на відомостях про специфіку річних кілець сучасних старих дерев, вік яких відомий, а також порівнюючи ці спостереження із зразками деревини з матеріалів розкопок, вибудовують дендрохронологічні шкали від сучасності у глиб минулого. Протяжність таких шкал залежить лише від того, наскільки наявні зразки дозволяють продовжити безперервну послідовність. Дендрохронологічні шкали, що мають відправною точкою сучасність, й дозволяють визначити час існування та загибелі (зрубання) певного дерева з точністю до року, називаються абсолютними.

В низці випадків стан матеріалу дозволяє лише констатувати, що певні зразки належать деревам, які існували синхронно або протягом діахронних періодів. Відсутність хоча б однієї ланки не дозволяє

20-14-435

149

вибудовувати дендрохронологічний ланцюжок аж до сучасності. Такі шкали називають відносними. Вони дозволяють встановити відносну послідовність побудування споруд або виготовлення предметів з дерева в межах певного регіону, але не можуть слугувати для їх абсолютного датування.

З точки зору археологічного датування навіть абсолютні дендрохронологічні шкали дають підстави лише для відносних дат. Д. дозволяє встановити рік, у який було зрубано певне дерево. Якщо згодом колода, виготовлена з цього дерева, була використана, наприклад, для будівництва тієї чи іншої споруди, то можна лише констатувати, що дана споруда побудована не раніше певного року (так званий *terminus post quem*). Щоправда, датування, яке базується на абсолютних дендрохронологічних шкалах, однаково мають перевагу порівняно із датами, отриманими за допомогою як інших природничо-наукових (наприклад, радіовуглецевого), так і суто археологічних методів. В останніх випадках дати мають вигляд часових інтервалів протяжністю мінімум 20—25 років (зазвичай — значно більше), причому не виключається можливість як "постаршення", так і "омолодження" цих датувань. В разі ж дендрохронологічних дат, рік, в який було зрубано дерево, встановлюється з абсолютною точністю, а можливість "постаршення" певного дерев'яного предмету, виготовленого з деревини цього дерева, повністю виключається.

Метод Д. був обґрунтований американським астрономом Ендрю Е. Дугласом, який почав дослідження в цій царині ще у 1894 р., коли встановив взаємозв'язок між шириною річних кілець дерев та циклами сонячної активності. З другої половини 1910-х рр. Е. Дуглас вивчав зразки деревини з археологічних пам'яток південного заходу США. Накопичення зразків протягом 1920-х рр. дозволило науковцю створити хронологічну шкалу, що давала змогу встановлювати дати з точністю до року. У 1930-х рр. Е. Дуглас починає викладати Д. як окрему дисципліну в Університеті Аризони, а у 1937 р. засновує при цьому закладі першу у світі спеціалізовану "Лабораторію з дослідження річних кілець", що залишається одним з провідних наукових центрів у галузі Д. до теперішнього часу.

На тепер в світі працює близько 60 дендрохронологічних центрів, з них понад 20 — у Європі. Сучасні дендрохронологічні шкали для Західної Європи охоплюють період понад 7 тис. років (за дубом), для Центральної Європи — понад 8 тис. років (за дубом) та понад 11 тис. років (за сосною). В Східній Європі відносно широка дендрохронологічна шкала (близько 1200 років) існує лише для Новгороду Великого. В Україні дендрохронологічні шкали, наприклад — для давньоруського Києва, мають лише відносний характер й охоплюють порівняно нетривалі періоди.

Література: Словник-довідник з археології. — К., 1996; Колчин Б., Черных Н. Дендрохронология Восточной Европы. — М., 1977; Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М., 1972.

Євген СИНИЦЯ

ДЕТЕРМІНІЗМ ГЕОГРАФІЧНИЙ — комплекс теорій про взаємодію суспільства, в тому числі етнічних спільностей, з природним середовищем. Перші концепції, сутність яких зводилась до того, що особливості природного оточення визначають матеріальну та духовну культури, психічний склад та форми політичного ладу народів світу, з'явилися в кінці XVIII ст. (теорія середовища). Своїми коренями Д. Г. сягає праць французького філософа Ж. Бодена, який в XVI ст. першим зробив спробу розглянути питання про значення географічного оточення в формуванні суспільних та політичних відносин. У XVIII ст. його послідовником був Ш. Монтеск'є, завдяки студіям якого ця теорія пізніше стала широко відомою.

В етнологію Д. Г. увійшов в першу чергу завдяки антропогеографічній школі, заснованій німецьким географом Ф. Ратцелем на початку XX ст. Ф. Ратцель в подальшому розробляв цю теорію та форми її застосування, розглядаючи її в якості основи етнологічних досліджень. За думкою Ф. Ратцеля, "на однаковому ґрунті складаються подібні явища в житті народів та держав, які можливо класифікувати за географічним принципом". Завдяки цій основній тезі географічний фактор став найважливішим пунктом наукових досліджень та інтерпретацій. З науково-історичної точки зору, антропогеографічна школа являла собою перехід від еволюціонізму до теорії культурних кіл. За цією школою, поширення культурних явищ відбувається подібно колам по воді, а співвідношення "людина — природа", яке пояснювало географічне поширення цих кіл, складало принцип причинності. У Великій Британії XIX ст. ця теорія базувалась на працях Г. Бакля та його послідовника Е. Хантінгтона, у Франції її традиції продовжив П. Сентюв.

Теорія Д. Г. знайшла певне продовження у вигляді теорії культурних ареалів серед представників культурної антропології США (К. Уіслер, Е. Сепір, А. Кребер) у 20—30-х рр. XX ст. Основною теоретичною засадою цього напрямку стала теза про нерозривний взаємозв'язок між географічним середовищем та розвитком культури, а також твердження, що поширення культури можливо лише в тому самому або в аналогічному середовищі. Хоча ці вчені і не бачили в географічному середовищі причину конкретного формування будь-якої культури, вони тим не менш шукали в ній пояснення меж її поширення.

Представники культурно-екологічного напрямку в культурній антропології другої половини XX ст. (Дж. Стьюард, Д. Форд) відкидали загальний Д. Г. і допускали локально обмежені впливи географічного середовища на розвиток культури. Так, Д. Форд вважав, що "якщо фізичні умови можуть обмежити можливості економіки, то економіка виступає обмежуючим або стимулюючим фактором по відношенню до розміру, щільності та стабільності людських поселень та суспільних груп". В культурно-екологічних дослідженнях центром уваги стає локальна група у взаємозв'язку з природним оточенням, види експлуатації певних екологічних ніш різними колективами. А. Хоулі зазначає, що природне оточення не тільки справляє певний вплив на характер існування групи, але й це існування є результатом та невід'ємним компонентом середовища.

156

Дж. Стьюард намагався порівняти екологічні умови та щільність населення, розмір груп, шлюбні правила в суспільствах мисливців-збирачів. На думку цього дослідника, типовість у поведінці різних первісних колективів пояснюється використанням ними однакових природних ресурсів. Для характеристики суспільств він використовує термін "культурний тип", який виникає внаслідок культурної адаптації до навколишнього середовища. У своїх конкретних дослідженнях автор наводить приклади варіабельності мисливських суспільств в залежності від типів флори та фауни, що вони використовують.

В концепції "культурного еволюціонізму" Л. Уайта культура розглядається як спосіб позабіологічної адаптації людини до навколишнього середовища. В складі культури виділяється три компоненти: технологічний, соціальний та ідеологічний. Культура постає як цілісна система, всі складові якої взаємопов'язані та взаємозалежні одне від одного. Проте первинну роль у формуванні культури має саме технологічна сфера, що передбачає використання певного природного середовища. На думку вченого, технологія є тією ланкою, що пов'яже людське суспільство з навколишнім середовищем і завдяки якій суспільство здатне існувати та відтворюватись.

Прикладом подальшого розвитку ідей Дж. Стьюарда та Л. Уайта в американській антропологічній школі є праці М. Салінза, який поєднав екологічну спрямованість у вивченні первісних суспільств з ідеєю культурної еволюції Л. Уайта. Культурну варіабельність людства М. Салінз пояснював різницею еволюційного розвитку в різних природних зонах. Для пояснення культурної варіабельності автор використовує термін "специфічна еволюція" (на відміну від "загальної"), який розкриває поняття адаптації певної культури до її середовища.

Література: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. — СЭПТ. — М., 1988; *Sahlins M. Evolution: Specific and General // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). — N.Y., 1973.*

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ДЖЕРЕЛА АРХЕОЛОГІЧНІ — різновид історичних джерел, що ви-значаються об'єктами археологічної науки та джерелом її пізнання. Якщо об'єктом археології як історичної науки є минуле суспільство, то джерелом його вивчення в археології є рештки предметного світу минулих суспільств. Від давніх суспільств залишається нетлінний компонент колишньої культури, який і є основним джерелом археологічних досліджень з метою історичної реконструкції колишнього суспільства. Д. А. поділяються на такі типи: поселення, поховання, культові місця, скарби, поодинокі знахідки тощо. Для вивчення кожного з цих типів джерел застосовують спеціальні методи дослідження.

Література: *Гладких М.* Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). — К., 1991.

Михайло ГЛАДКИХ

158

ДИКУНСТВО — перший ступінь тричленного поділу історії суспільства (Д. — варварство — цивілізація), обґрунтованого еволюціоністами XVIII—XIX ст. Стадія Д. відповідає первіснообщинному ладові. В період Д. відбулися процес формування людини і суспільства, а також перші етапи розвитку родового суспільства. Д. відповідають переважно привласнювальні форми господарювання та міфоло-

23-14-435

173

гічний світогляд. У процесі розвитку Д. сформувалися умови для переходу до наступної стадії — варварства, що відповідає кризі первіснообщинного ладу та появі перших цивілізацій.

Література: *История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза.* — М., 1983.

Михайло ГЛАДКИХ

174

ДОМЕСТИКАЦІЯ (лат. domesticus — домашній від domus — дім; також одомашнення) — процес зміни популяцій тварин або рослин за допомогою селекції, в результаті якої вони стають пристосованими до утримання в неволі та використання людиною. Процес проводиться людиною заради кількох цілей: отримання джерела їжі або інших продуктів тваринництва (таких як вовна, шкіра), для використання для певних робіт (транспорту або захисту), для утримання стад тварин або для утримання як хатніх тварин або декоративних рослин.

Рослини, одомашнені для естетичної насолоди, називаються декоративними, а одомашнені для використання в сільському господарстві — культурними. Істотно змінені рослини часто називають культугенами (або культиварами) на відміну від тих рослин, які не відрізняються від диких видів. Так само і тварин, що утримують для естетичних потреб, називають хатніми, а одомашнених для потреб сільського господарства — домашньою худобою.

Процес Д. тварин почався ще в палеолітичну епоху з прирученням собаки-вовка (*Canis lupus*), який став важливим помічником на полюванні. Хоч таке приручення ще неможливо назвати повною Д. (симбіоз). Необхідна умова Д. — масовість процесу, адже перетворення диких тварин на свійських можливе лише в популяції. У первісному суспільстві могли використовуватись два способи — імпрінтинг (приручення тварин у дитячому віці) та насильне утримування спійманих дорослих особин.

Цей процес значно посилювався під час першого суспільного поділу праці. Найдавніші свідчення одомашнення промислової тварини — вівці — відносяться до 10 тис. років тому, вони знайдені на стоянці Заві-Чемі-Шанідар (Північний Ірак). Протягом наступних 3 тис. років були доместиковані коза, велика рогата худоба та свиня. Критерієм Д. є виведення нових порід, відхилення від морфології диких видів дозволяє припустити селекцію.

На теперішній час загальне число культурних видів рослин (не включаючи декоративні) складає близько 1600. Вивчення географії цих видів та їхнє походження в зв'язку з певними територіями виявило, що їхня більшість пов'язана з сімома географічними центрами: 1) Тропічний центр — тропічна Індія, Індо-Китай, Південний Китай та острови Південно-Східної Азії, звідки походять близько третини сучасних культурних рослин (рис, цукрова тростина, тропічні плоди та овочі); 2) Східно-азійський центр — помірні та субтропічні частини Центрального та Східного Китаю, Корея, Японія та о. Тайвань, батьківщина близько 20% всієї світової культурної флори (соя, різні види проса, плоди, овочі); 3) Південно-західноазійський центр — територія Малої Азії (Анатолії), Ірану, Афганістану, Середньої Азії та Кавказу — один з найдавніших центрів агрокультури, в межах якого виділяються кавказький та передньоазійський осередки (жито, ячмінь, плоди); 4) Середземноморський — на узбережжі Середземного моря півдня Європи та півночі Африканського континенту (маслина та ін.); 5) Абіссинський — територія Ефіопії та південь Аравійського п-ова (ендемичні види злаків, маслинне дерево, банан, кавове дерево); 6) Центральноамериканський — територія Мексики та півдня США (кукурудза, квасоля, гарбуз, какао, деякі плоди); 7) Андський центр — в Південній Америці в межах передгір'їв Андського хребта (картопля, хінне дерево, кока).

Сім вказаних географічних центрів відповідають поширенню найдавніших землеробських культур. Як видно з географії центрів, початкове введення в культуру рослин пов'язано не тільки з флористич-

181

ними областями, але й з найдавнішими центрами цивілізацій. Перехід від мисливства, збиральництва та рибальства до виробництва їжі був одним з найбільш важливих в історії людства і отримав назву неолітичної революції, не дивлячись на те, що процес відбувався повільно та поступово.

Література: *Вавилов Н.* Пять континентов. — М., 1987; *Дарвин Ч.* Прирученныя животныя и возделанныя растения. — Соб. соч. въ 4-х тт., т. III — СПб., 1900; *Массон В.* Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Л., 1976.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ЕНЕОЛІТ (від лат. *aeneus* — мідний і грец. *λίθος* — камінь; також мідно-кам'яна доба, халколіт — від грец. *χαλκος* — мідь, мідна руда та *λίθος*) — назва перехідного часу від неоліту до бронзового віку, яку застосовують археологи в зв'язку з появою й поширенням у той час виробів із міді. Мідні знаряддя вживалися поруч з кам'яними, які переважали. Найдавніші мідні предмети й шматки руди виявлені у ранньоземлеробських поселеннях Передньої Азії (8 — 5 тис. рр. до н. е.). Мідні й бронзові знаряддя стали витіснити кам'яні на Стародавньому Сході з IV тис. до н. е., в Європі — з III тис. до н. е.

Дж. Мелларт за матеріалами давньоземлеробських культур Малої Азії відносив до Е. комплекси з розписною керамікою та першими металевими виробами (останні є досить рідкісними). А. В. Арциховський перераховує такі характерні ознаки для пам'яток цього типу: панування мотичного землеробства, поява мідних виробів за домінування кам'яних знарядь, глинобитна архітектура, поширення жіночої пластики та розписної кераміки. Згідно з технологічними ознаками, що використовуються в археологічній періодизації, Е. є епохою поширення виробництва виробів з чистої міді без штучних домішок, появи шліфованих та свердлених кам'яних знарядь та широкого використання техніки посиленого відтиску в кременеобробці.

Е. вищий, порівняно з неолітом, етап розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства. Так, якщо неоліт характеризується веденням комплексного господарства, що сполучало різні форми привласнювального (полювання, збиральництво, рибальство) та відтворювального (ранні форми землеробства та скотарства) в різних комбінаціях, то Е. комплекси характеризуються виокремленням скотарсько-землеробських та землеробсько-скотарських спільностей, що знаходить свій вираз в конкретних елементах матеріальної культури. Тому термін Е. не використовується для всієї ойкумени, а лише для тих областей Старого Світу, де розвивались культури з такими елементами. З Е. пов'язаний перехід від мотичного до орного землеробства. Інтенсифікація землеробства спричинила більшу осілість населення, що знайшло свій вираз в глинобитній архітектурі, постійних поселеннях (теллях), поселеннях-гігантах та протомістах. Приручення коня та розвиток скотарства призвело до появи кочового скотарства, що дало змогу людині опанувати степові простори.

В Е. відбувається процес другого суспільного поділу праці. Ремесло спочатку має общинний характер — в межах общини виділяється група людей, що займається певним видом діяльності, про що свідчать майстерні в межах або поблизу поселень. Серед видів ремесла слід назвати гончарне, обробку каменю та металургію. Перший та другий поділи праці посилили процеси обміну в енеолітичних суспільствах. Предметом широких обмінних операцій переважно була сировина для виготовлення знарядь — кремень, обсидіан, мідь.

Отримання надлишкового продукту створило можливість накопичення багатств та появи майнової нерівності, підтвердження чого є дані могильників, в яких серед основної кількості, виділяються поховання з багатим інвентарем. Е. — період консолідації суспільної організації племен, розвитку патріархальних відносин, формування великих, спільних за походженням об'єднань.

На території України мідний вік датується 4000—2500 рр. до н. е. і пов'язується з поширенням трипільської культури, завдяки якій технологічні інновації було прийнято носіями інших культур — середньостогівської, дніпро-донецької, давньоамної, лендельської тощо. Комплекс матеріальної культури Трипільля характеризується поселеннями як невеликих розмірів (1—2 га, 7—14 жител), так і поселеннями-гігантами (100—450 га). Житла каркасно-стовпової конструкції з перекриттям, обмазаним глиною, часто двоповерхові та напівземлянкові. Керамічний посуд включав кухонний та столовий, останній — прикрашений канелюрами, візним та розписним орнаментом. На середньому етапі з'являється

190
поліхромний посуд, розфарбований червоною, чорною та білою фарбами. Виробничий інвентар характеризується використанням широкої відтискної пластини в якості заготовки для виготовлення вкладенів до серпів та інших знарядь. Широкого поширення набули кам'яні шліфовані сокири, тесла. Зрідка трапляються мідні вироби, представлені сокирами, кинджалами, шилами, теслами та прикрасами. На поселеннях Трипільля відкриті спеціалізовані майстерні з виготовлення крем'яних знарядь, кераміки. Господарство трипільців реконструюється як ранньоземлеробське (мотичне) з поступовим переростанням в орне землеробство, яке доповнювалося тваринництвом. Сучасні дослідники розглядають Трипільля як комплекс споріднених енеолітичних культур дунайсько-карпатського кола, в яких внаслідок адаптації до схожих природних умов, склались уніфікована господарська система та комплекс матеріальної культури. До енеолітичних скотарсько-землеробських культур України відносять такі спільності як середньостогівську, давньоамноу та кемі-обинську.

Література: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь /Пер. с англ. — М., 1990. Даниленко В. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. — К., 1974; Энеолит СССР. — М., 1982.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ЕПІГРАФІКА (від грецьк. *επιγραφή* — напис) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає форми та зміст написів на твердих матеріалах (камені, металі, деревині тощо).

Таке визначення предмету Е. включає в її сферу досить різноманітні пам'ятки. Зокрема, переважна більшість найдавніших писемних пам'яток формально є предметом Е., адже вони написані на глиняних табличках, кам'яних стелах, стінах споруд тощо. В цих випадках епіграфічне вивчення має на увазі здебільшого характеристику форми написів, тоді як змістовний аналіз є скоріше сферою філологів та істориків-сходознавців. У переважній більшості випадків повноцінна характеристика епіграфічних пам'яток неможлива без археологічних знань, адже значна кількість таких пам'яток є, по суті, археологічними знахідками. Дослідження Е. характеру начертання знаків, застосування певних скорочень тощо має багато спільного з палеографією, хоча остання й обмежується вивченням пам'яток писемності, виконаних на традиційних матеріалах для письма за допомогою фарб. Змістова характеристика написів потребує від науковців-епіграфістів філологічних та історичних знань, без яких неможливо належним чином включити певний напис у культурно-хронологічний контекст.

Отже, Е. являє собою синтетичну історико-філолого-археологічну дисципліну у фокусі наукової уваги котрої знаходяться написи на різноманітних спорудах, побутових та культових предметах, знярядях праці, зброї тощо. При цьому йдеться здебільшого про відносно короткі написи, а не обсяжні тексти, хоча розгляд останніх з точки зору Е. не виключається.

"Батьком" сучасної європейської Е. вважають Киріако Анконського (Киріако де'Піцциколи з Анкони), який, подорожуючи у XV ст. Балканами, Малою Азією та Близьким Сходом, не тільки робив копії давніх написів, а й замальовував рештки давніх споруд та збирав старожитності (з огляду на це, К. Анконський одночасно вважається також одним з фундаторів сучасної археології). Зрозуміло, що така широта наукових інтересів К. Анконського багато в чому визначалася енциклопедичним характером науки початку Ренесансу взагалі. Однак сам він зазначав, що давні написи, споруди та предмети є певною цілісністю, яка відбиває життя «давніх» і суттєво доповнює тексти. Вже у XVI ст. в помітній кількості історичних досліджень епіграфічні пам'ятки залучаються в якості окремого типу джерел; одночасно із публікаціями давніх текстів виходять друком збірки епіграфічних пам'яток; вони стають невід'ємною частиною зібрань перших європейських музеїв. На XVIII ст. складаються основні методичні прийоми Е., а XIX ст. позначене остаточним відділенням Е. від палеографії та виданням чисельних багатотомних корпусів написів (насамперед — грецьких та латинських). На сучасному етапі Е. доволі динамічно розвивається. З одного боку, польові дослідження (здебільшого — археологічні) забезпечують кількісне накопичення епіграфічних пам'яток, а з іншого — постійно удосконалюються методики аналізу цих пам'яток.

Одним з головних завдань сучасної Е. є класифікація написів. Такі класифікації ґрунтуються як на зовнішніх ознаках (способи нанесення написів та характер об'єктів, на яких вони розміщені), так і на змістовних. За способом нанесення розрізняють дві основні групи епіграфічних пам'яток — графіті та дїпінті — написи, виконані фарбою. До групи графіті належать не лише власне прокреслені написи, а й такі, що вибивалися (на камені), відтискувалися (по сирій глині) й навіть відливалися (на металевих предметах). Зміст написів зазвичай безпосередньо пов'язаний із самими об'єктами, на які вони нанесені.

191

Варіабельність класифікаційних груп за змістом надзвичайно велика, адже написи мають найрізноманітніший характер: від епітафій до жартівливих побажань на посуді для споживання вина, від будівельних позначок з одного-двох знаків до декретів античних полісів, від торговельних маркувань до повідомлення про смерть Ярослава Мудрого, прошкрябаного на стіні Софійського собору у Києві. Також традиційними для Е. класифікаційними ознаками є мовна та хронологічна.

Надзвичайна цінність епіграфічних пам'яток полягає в тому, що вони безпосередньо відбивають свою епоху, на відміну від писемних джерел, створення яких досить часто значно віддалене у часі від подій, що висвітлюються. Написи (насамперед, неофіційного, побутового характеру) надають надзвичайно важливий матеріал для вивчення живої розмовної мови, діалектного різноманіття тощо. Зрештою, саме в епіграфічних пам'ятках часто відбиті ті аспекти давньої культури, що практично не мають відображення в інших категоріях писемних джерел в силу "підлості предмету" (наприклад, вже згаданий побутовий гумор) або ж з огляду на звичайність певних явищ для людей давнини (наприклад, процедурні деталі ритуальних практик).

Суттєвим прикладним аспектом Е., притаманним цій науці від початку її оформлення як самостійної дисципліни, є визначення автентичності написів, адже підробка епіграфічних пам'яток задля реалізації їх як антикварних цінностей й навіть заради певних наукових фальсифікацій була і, нажаль, залишається доволі розповсюдженим явищем.

Література: Джерелознавство історії України. Довідник. — К. 1998; Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К., 2002.

ЕПОС (грец. *επος* — слово, оповідання).

1. Різновид літературного (поряд з лірикою і драмою) оповідання про події, що буцімто відбувалися у минулому (які немов здійснювалися насправді і згадуються оповідачем). Е. охоплює буття в його пластичній об'ємності, просторово-часовій довжині і подієвій насиченості (сюжетність). Виникає у фольклорі (казка, епопея, історико-героїчні пісні, билина). До XVIII століття Е. був головним жанром літератури. Джерело епічного сюжету — народний переказ, образи ідеалізовані й узагальнені, мова відбиває відносно монолітну народну свідомість, форма віршована. Стародавні жанри Е. — повість, оповідання, новела. Прагнучи до повного відображення життя, епічні твори тяжіють до об'єднання в цикли. На основі цієї ж тенденції складається роман-епопея. Види Е.: епопея, поема, роман, великий Е., ліроепічна проза.

2. Під Е. розуміють народні героїчні пісні, що передавались усно, оповідання та поеми, що відображали процеси суспільного розвитку та історичні події. Поява класичних форм епічної творчості відноситься до ранніх етапів розвитку суспільства, Е. передре індивідуальній, усвідомленій творчості. Великого значення у формуванні особливостей образного відображення дійсності в Е. відіграла міфологія. Так, в доцивілізаційних суспільствах, героїчний Е. був тісно переплетений з космогонічними міфами та міфами про культурного героя. Прикладами такого поєднання можуть служити оповіді про діяння культурних героїв, які часто приймали вигляд зоо- чи орнітоморфного тотемного предка, у народів Сибіру, Далекого Сходу та Північної Америки. Часто в таких оповідях використовуються магічні формули, заклинання. Етнографічними прикладами такого Е. можуть слугувати евенкійські оповіді, фінські пісні "Калевали", ірландські саги. Так, український перекладач "Калевали" Є. Тимченко зазначав: "Фінські богатирі борються з силами природи і з людьми не так фізичною силою, як силою своєї духовної обдарованості, могутністю свого слова в замовляннях і закляттях, як шамани". В архаїчних Е. минуле племені вимальовується як історія «дійсних людей», оскільки межі людства та племені чи групи споріднених племен суб'єктивно співпадають; в них розповідається про походження людини — предка даного етносу, здобування елементів культури, захист від чудовиськ. В архаїчній епіці виступає дуальна система боротьби свого, людського та чужого, демонічного. Ця боротьба є конкретним виразом захисту "космосу" від сил "хаосу". "Вороги", переважно, хтонічні, пов'язані з підземним світом, смертю, хворобами.

Згодом відбувається розпад міфо-епічної оповіді на окремо міф як сакральний сюжет та усне оповідання про далекі героїчні часи. Прикладами такого Е. є твори Давньої Греції, билини Київської Русі, середньовічний європейський Е. Проте навіть в цих творах досить часто можливе відтворення міфологічної основи сюжету оповідань. Так, в билинах образи "старших богатирів" Святогора, Вольги і Мікули, Волха Всеславича мають яскраві ознаки титанізму, давнього язичництва. На відміну від міфо-епічного оповідання, сюжет героїчного Е. насичений деталями, образністю, подробицями, які були б зайвими при розповіді міфу. В цих творах часто діють особи, які були реальними чи вигаданими предками сучасників. В розвинених Е. — грецькому, германському, індійському — історична діяльність племен (ахейців, готів, бургундів та ін.) виступає в якості героїчного взірця для майбутніх поколінь. Класичні форми Е., хоч в них і зберігається зв'язок з міфами, на відміну від архаїчної епіки, спираються на історичні оповіді, користуються їхньою мовою для викладу історичних подій минулого. Вони відрізняються рівнем достовірності розповіді, географічними назвами, історичними назвами племен та держав, царів, вождів. Повністю зникає шаманський ореол епічного героя, поступаючись військовій героїчній етиці та естетиці. Подібно міфу, героїчний Е. не сприймається як вимисел, і в цьому сенсі вони можуть бути протиставлені казці. Тільки в романічному Е. (лицарському романі) лінії героїчного Е. та чарівної казки зливаються. Романічний Е. сприймається виключно в якості художнього вимислу.

У зв'язку з змінами в суспільстві Е. перероблявся, виникали нові його форми. В час переходу до цивілізації, епічні твори зберігаються не тільки в усній, але і в писемній формі, запис яких вимагав певної уніфікації різноманітних сюжетів в цілі цикли. Найдавнішими епічними творами, що дійшли в писемному вигляді слід назвати месопотамський Е. про Гільгамеша, "Одісею" та "Іліаду" Гомера, індійську "Рамаюну" тощо. Таким чином, народний Е. органічно вплітається в сучасні національні літератури, складає значну частину світової культурної спадщини.

Література: Калевала. Фінський народний епос / Пер. з фін.— К., 1995; Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х томах. — Т. 2. — М., 1998; *Шталь И.* Эпические предания Древней Греции. Опыт типологической и жанровой реконструкции — М., 1989.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ЕРА (лат. aera — вихідне число, точка відліку) — у первинному значенні, що й на сьогодні збереглося у хронології — початковий момент системи літочислення, що означений певною дійсною чи легендарною подією. Е. від часів античності називають також і саму систему літочислення. Так, наприклад, найбільш вживана на сьогодні у Світі християнська чи нова Е. (наша Е.) — рахунок років відносно загальноприйнятої дати народження Ісуса Христа. В мусульманській Е. (хіджра, місячна хіджра) рахунок років ведеться від року, в який, за переказом, відбулась втеча (арабською — хіджра) Магомета з Мекки до Медини — 622 р. н. е.

Е. також називають великий проміжок часу, історичний або хронологічний період, що корінним чином відрізняється від попереднього. Щоправда, в цьому значенні термін "Е." більш вживаний в геології, аніж в історії. Геологічна Е. — проміжок часу, що характеризується певними особливостями геологічних процесів, кліматичних умов, етапом розвитку рослинного та тваринного світу, що і вирізняє його з-поміж інших та належним чином відбито у геологічній стратиграфії. В історії Землі виділяються п'ять Е.: архейська, протерозойська, палеозойська, мезозойська та кайнозойська. Найбільш тривалими являються найдавніші (архей та протерозой) Е., загальна тривалість яких, за радіологічними дослідженнями складає більше 2500 млн. р. Остання Е. — кайнозойська — почалась близько 70 млн. років тому й характеризується домінуванням ссавців серед фауністичних решток і поділяється на періоди палеоген, неоген та антропоген (від 2 млн років тому і до сучасності). Головна особливість останнього періоду полягає в тому, що в його межах відбувається виникнення та розвиток людини.

Порівняно нечасто Е. використовується як синонім термінів "епоха", "доба". За такого вживання зазвичай йдеться про порівняно нетривалі періоди, пов'язані із діяльністю певних історичних осіб (наприклад, "Е. Наполеона", "Е. Горбачова" тощо).

Література: *Климишин И.* Календарь и хронология. М., 1990; *Проблемы абсолютного датирования в археологии.* — М., 1972; *Сюзюмов М.* Хронология всеобщая. — Свердловск, 1971.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ЕТНОАРХЕОЛОГІЯ (також археологічна етнографія, археологія дії, жива археологія) — напрямок досліджень, що з'явився на стику археології та етнографії і набув поширення у 60-80-х рр. ХХ ст. Об'єктом дослідження Е. є матеріальна культура сучасних народів, а предметом — специфіка відображення в ній особливостей поведінки людей та їхніх соціальних взаємовідносин. З цією метою проводяться етнографічні спостереження та археологічні дослідження поселень та стоянок, відносно недавно залишених людьми, причому дані, отримані від інформаторів, співставляються з матеріалами, отриманими в результаті розкопок. Тим самим розкриваються взаємозв'язки між матеріальною культурою та її залишками, з одного боку, та живою суспільною дійсністю — з іншого. На цій основі будуються гіпотетичні моделі, здатні слугувати археологам, які вивчають давні пам'ятки, для постановки дослідницьких завдань та вироблення певної стратегії пошуку. Так вирішується одна з задач, що стоїть перед Е. — вдосконалення процедури історичних реконструкцій первісних суспільств. Іншими завданнями Е. є корегування картини, отриманої шляхом опитування інформаторів, а також дослідження активної ролі матеріальної культури в житті суспільства. Етноархеологи вивчають господарську, соціальну, символічну та ін. функції матеріальної культури, характер її просторового поширення та фактори, які на це впливають, особливості матеріального виробництва на всіх його етапах, процес депонування в культурному шарі матеріальної культури після виходу її з використання.

Для Е. характерним є використання джерел та методів цілого ряду як природничих, так і гуманітарних наук з метою найповнішої реконструкції життєдіяльності мисливських суспільств. Так, на думку Л. Бінфорда, завданням етноархеологічного методу є намагання віднайти певні закони формування археологічного літопису, використовуючи життєдіяльність сучасних мисливських суспільств. Основну увагу цей автор приділяє дослідженню процесу утворення археологічного "запису" з метою створення методів найповнішої інтерпретації конкретних археологічних пам'яток.

Завдяки працям представників цієї школи до археологічного дослідження було введено та обґрунтовано концепцію адаптації як процесу пристосування людини до умов існування, як продукту

природного добору та як ступеню відповідності між організмом і середовищем. Величезне значення для етноархеологічних досліджень має аналіз оточуючого середовища — ландшафту, покладів ресурсів, тваринного і рослинного світу. Подібний екологічний підхід "нових археологів" передбачає дослідження взаємозв'язків між трьома типами оточення — фізичного (геологічна будова, топографія, наявність водних та сировинних ресурсів), біотичного (рослинний та тваринний світ) та соціального. Різні дослідники розробляють поняття адаптивної стратегії мисливських суспільств, що проявляються у технології, суспільних зв'язках, світоглядних уявленнях. Для розкриття взаємостосунків колективів та природи використовуються концепції "редукції ризику" та "оптимальної стратегії". Основний зміст цих концепцій передбачає, що колектив, пристосовуючись до природних змін, обирає такий шлях вирішення проблем життєзабезпечення, який передбачає найбільшу ефективність при мінімальному ризику для групи.

Центральною проблемою в дослідженнях етноархеологічного напрямку стає забезпеченість суспільства харчовими ресурсами з урахуванням кількості рослинної та тваринної біомаси, щільності населення на одиницю площі та специфіки господарської діяльності цього населення. Такі дослідження були неможливими без використання експериментальних методів для відтворення певних аспектів господарства минулого. Також використовується аналіз джерел мінеральної сировини, води та палива. Характеристика ресурсної бази регіону стає основою для моделювання систем життєзабезпечення та способів облаштування життєвого простору. На думку Л. Бінфорда, завданням інтерпретаційної археології є створення загальних моделей існування первісних колективів, що дає можливість виокремлення певних типів адаптації людських спільнот. Представники Е. часто віддають перевагу створенню універсальних моделей поведінки, що обумовлено надмірним захопленням схематизацією та математизацією досліджень та іноді необґрунтованими етнографічними паралелями.

Розвиток ідей про взаємодію природи та суспільства в інтерпретаційній археології на сучасному етапі продовжують представники "інвайронментальної археології", що сформувалась в рамках етноархеологічного підходу. Основним завданням цього напрямку стає міждисциплінарне вивчення палеогеографічного оточення як місця існування первісних колективів, визначення характеру впливу людських спільнот на екологічну рівновагу.

Література: Етнографія и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. — СЭПТ. — М., 1988; Этнографія как источник реконструкции истории первобытного общества. — М., 1979; Binford L. In Pursuit of the Past. Decoding the Archaeological Record. — N.Y., 1983.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ (євроцентризм) — історико-філософська, а також ідеологічна концепція, наріжним каменем котрої є явне або завуальоване піднесення культурних здобутків європейських (насамперед — західноєвропейських) народів. Є. в історичній науці полягає у поданні історії Європи як головного напрямку поступу людства, наданні європейським народам виключної ролі в світовій історії. Історичний шлях Європи з точки зору Є. є якщо й не єдиним вірним, то, принаймні, зразковим для решти Світу. Відповідно до цих поглядів, цілком закономірними визнаються колонізаторські зазіхання європейців, адже в них вбачається насамперед цивілізаторська складова, намагання повернути "відсталі" народи на "магістральний" європейський шлях розвитку. Тож як ідеологічна настанова Є. є складовою колоніалізму та расизму.

Витоки Є. вбачають у зверхньому ставленні носіїв античної греко-римської цивілізації до варварського оточення. Цілком нейтральний термін "варвари", що спочатку позначав народи, які не розмовляють еллінською, вже у IV ст. до н. е. набуває негативного смислового відтінку, зокрема — у сенсі культурної примітивності "варварів" порівняно із "зразковою" еллінською культурою. При цьому байдуже, чи то йшлося про народи, які дійсно поступалися еллінам за рівнем розвитку, чи то про населення найдавніших у Старому Світі цивілізаційних осередків Близького та Середнього Сходу. Цей культурний зразок був згодом закріплений римлянами, які визнавали "культурну рівність" (й навіть певні переваги) лише за еллінами.

211

Із розповсюдженням християнства в Римській Імперії протиставлення "цивілізованого" греко-римського світу "варварам" набуло конфесійної складової. При цьому "першість" визнавалася навіть не за всіма християнами, а лише за вірними ортодоксальної церкви. На початку Середньовіччя ранньофеодальні держави розширювали свої володіння насамперед за рахунок приєднання територій, заселених "варварами"-язичниками, тому гасло християнізації "відсталих" варварів цілком відповідало політичним вимогам. На закріпленні значення християнського віросповідання як одного з основних показників "цивілізованих" народів позначилося й зіткнення з арабами-мусульманами, які захопили значну частину колишніх володінь Римської Імперії на Близькому Сході, у Північній Африці й навіть у Європі.

Канонічні суперечки всередині ортодоксальної церкви призвели в середині XI ст. до остаточного розділення двох гілок — католицизму та православ'я. Кожна з них наполягала на істинності власного канону, але розташування престолу св. Петра саме в Римі давало католицизму підстави претендувати на пряме успадкування не лише апостольського служіння, а й політичної традиції Римської Імперії. Звідси в Є. намагання підкреслити історичну роль тих народів, які сповідують католицизм (та похідних від нього протестантських конфесій), тобто західноєвропейських.

Доба Великих географічних відкриттів значно розширила уявлення європейців про світове культурне різноманіття. Вже у добу Просвітництва вперше формується думка про необхідність розглядати світову історію як поліцентричну, а не виключно через призму історії Європи. Одночасно виникає уявлення про хибність піднесення європейської культури порівняно із іншими. Культурний поступ людства в цілому почали розглядати як суму культурних здобутків народів Світу.

Намагання відмовитися від Є. в науці, щоправда, суперечили тогочасній політичній необхідності, насамперед — розширенню колоніальних володінь європейських країн протягом XVIII—XIX ст. Відповідно, ідеологічна складова Є., підкреслення цивілізаторської ролі європейців щодо населення колоній зберігали своє значення. Згодом політична доцільність знайшла відбиток й в академічній площині. Зокрема, Г. Гегель, чий історіософські погляди значно вплинули на істориків XIX ст., був відвертим європоцентристом. Дискусії між прихильниками та противниками Є. не вщухали протягом XIX—XX ст. та тривають до сьогодні. Варто зазначити, що науковці-європейці, навіть ті, які щиро критикують Є., підсвідомо, в силу європейського виховання та освіти, однаково дотримуються певною мірою євроцентричних поглядів.

З кінця минулого століття спостерігається певний ренесанс Є., що спричинений насамперед наочними політичними потребами. Певні настанови Є. експлуатуються як ідеологічна підстава зміцнення європейської спільноти та її розширення за рахунок країн Центральної та Східної Європи. Ідеї Є. знаходять застосування й в культурній сфері як інструмент спротиву засиллю масової культури, що базується здебільшого на північноамериканських зразках. Такий захисний характер сучасної ідеології Є. зовсім не означає, що він втратив агресивність по відношенню до країн "третього світу". Показовими в цьому плані є такі явища, як розповсюдження в колишніх колоніях ідеологій, що сповідують повернення до традиційних культурних цінностей (наприклад, негритюд в Африці) або окремішність власних культур, для яких колоніальний (тобто європейський) внесок є лише складовою (нуестро-американізм в країнах Латинської Америки).

Література: Козловець М. Європоцентризм як метаідеологія Заходу // Практична філософія. — 2009. — № 3.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК (також доба заліза) — археологічний період, що характеризується засвоєнням та поступовим поширенням чорної металургії та металообробки (ковальської справи). Широке запровадження залізних виробів (насамперед, зброя та предмети озброєння) розширило можливості щодо освоєння різноманітних ресурсів, призвело до суттєвих змін у більшості галузей економіки, значною мірою прискорило темпи розвитку людства (принаймні, в межах Старого Світу).

Формальною ознакою початку цього періоду слід вважати саме появу видобутку заліза з руди сиродутним способом, а не появу у вжитку перших залізних предметів. Такі предмети, виготовлені з хімічно чистого метеоритного заліза, відомі ще у попередньому періоді (див. бронзовий вік); найраніші з них датуються IV тис. до н. е. Постання ж перших залізобробних центрів у Східній Анатолії (сучасна Туреччина) відбувається лише у XII—XI ст. до н. е. Визначення верхньої хронологічної межі З.В. доволі проблематично. За великим рахунком, залізо залишається провідним технологічним матеріалом і натепер, тобто з огляду на критерії археологічної періодизації З.В. триває. Проте, археологи зазвичай оперують поняттям "ранній З.В.", верхньою межею якого вважається кінець V ст. н. е., тобто фінал античного періоду та початок Середньовіччя.

Поняття З.В. у розумінні "сучасність" фігурує вже у творах античних письменників (наприклад, у поемі "Про природу речей" римського філософа та поета Тіта Лукреція Кара, який жив у першій половині I ст. до н. е.), однак обґрунтування його як певного культурно-хронологічного етапу відбулося значно пізніше. Як окремий період у розвитку старожитностей З.В., разом із кам'яним та бронзовим, визначений вже у найпершій науковій археологічній періодизації — "системі трьох віків" датчанина Х.-Ю. Томсена,

28-14-435

217

створеної ним на матеріалах старожитностей Північної Європи та оприлюдненої у 1836 р. За майже два століття, що минули відтоді, "система трьох віків" загалом не втратила періодизаційне значення, проте була значною мірою уточнена та деталізована. Також було з'ясовано, що абсолютні дати для З.В. взагалі та його окремих періодів зокрема мають локальні особливості. Для території України найуживанішою є така періодизація раннього З.В.: передскіфський період (сер. XI—межа VIII/VII ст. до н. е.); скіфський період (рубіж VIII/VII ст. до н. е. — III ст. до н. е.); сарматський період (III ст. до н. е. — III ст. н. е.); пізньоримський час (III — к. V ст. н. е.).

Швидкому (звісно, в історичному вимірі) поширенню залізобробних та ковальських технологій сприяла ціла низка факторів. Виготовлені із заліза зброя та інструменти були значно більш функціональними порівняно із виробами з інших матеріалів. Проте значно важливішою була доступність сировини, адже поклади тих чи інших різновидів залізної руди (насамперед, т. з. болотні руди) зустрічаються практично повсюди, на відміну від міді та олова, потрібних для отримання бронзи. Сиродутний спосіб виплавляння заліза був доволі складним технологічно та не надто економічним. До того ж, якість кінцевого продукту виплавки — кричного заліза — була невисокою, для отримання металу, придатного для ковальських операцій, його доводилося додатково очищувати від шлаків та інших домішок. Однак навіть за таких ускладнень тогочасна чорна металургія та ковальство виявилися здатними забезпечити потребу у залізних виробках. Показово, що сиродутний спосіб залишався провідним для чорної металургії аж до XVIII ст. Яскравою ілюстрацією технологічних переваг залізних виробів є те, що значна кількість населення півночі Європи перейшла до раннього З.В. одразу від неоліту, оминувши стадію бронзового віку.

Застосування залізних знарядь докорінним чином змінило базові галузі економіки — сільське господарство, гірничу справу, будівництво, різноманітні галузі ремесла. Порівняно швидке зростання надлишкового продукту, що забезпечувалося новими можливостями, наданими використанням заліза, створювало передумови для більш інтенсивного обміну, появи системи внутрішніх та зовнішніх торговельних зв'язків. Навколо інфраструктури економічних контактів створювався своєрідний інформаційний простір, завдяки якому значно прискорилося розповсюдження культурних здобутків, насамперед — технологічних новацій. Це, у свою чергу, сприяло подальшому зростанню економіки. Таким чином, ритм розвитку як окремих народів, так і людства в цілому, в З.В. значно прискорився. Економічні перетворення спричиняли зміни у соціальних структурах, призводили до ослаблення традиційних соціальних зв'язків та формуванню нових принципів устрою суспільства. Саме із З.В. пов'язане формування переважної більшості цивілізаційних осередків Старого Світу. Достатньо сказати, що населення практично всієї території Європи (за виключенням островів та узбережжя Егейського моря) досягло цивілізаційного щабелю розвитку лише у З.В.

Література: Археология УССР. — Т. 2. — К., 1985; Давня історія України. — Т. 2. — К., 1999; Словник-довідник з археології. — К., 1996.

ЗБРОЄЗНАВСТВО — спеціальна історична дисципліна, що вивчає зброю, військову техніку та спорядження, технології виготовлення цих предметів, а також методи їх застосування.

У фокусі наукової уваги З. знаходяться закономірності виникнення та розвитку певних форм озброєння, характер їхнього поширення та застосування у конкретних історичних умовах. Надзвичайно важливим є технологічний ракурс З., адже найдосконаліші для свого часу технології у більшості випадків знаходили застосування саме у військовій сфері. Цікавим аспектом З. досліджень є реконструкція взаємовпливів між розвитком військової науки у давнину та еволюцією засобів безпосереднього ведення військових дій. Нарешті, в багатьох випадках давня зброя та військово спорядження були не лише суто утилітарними предметами, а й творами мистецтва. Тож доволі часто їх вивчення містить також мистецтвознавчий компонент.

Таким чином, зброя, військова техніка та спорядження розглядається сучасним З. як специфічне історичне джерело, що містить інформацію щодо суспільно-економічного, політичного, технологічного, художнього рівня розвитку суспільств, яку несуть на собі ці предмети. Поруч з власне джерелознавчими завданнями З. має також теоретико-методологічні: вироблення й удосконалення теоретичних та методологічних засад З. студій, зокрема — критеріїв систематизації, вдосконалення термінологічно-категоріального апарату, вивчення історії розвитку З. та його історіографії.

Багатогранність зброї як джерела спонукає використовувати під час її вивчення не лише джерелознавчі та загальноісторичні методи. Поруч із цим застосовуються методи археології, історії мистецтв, інших спеціальних історичних дисциплін. Технологічні дослідження у З. неможливі без використання методів природничих наук.

З. розвідки ведуться від епохи Відродження, в той самий час з'являються й перші колекції зброї "історичного спрямування". Поруч з "історичним" колекціонуванням зброї постає також "етнографічне", що набуло ще більшої популярності від доби Великих географічних відкриттів. Для цього періоду характерними є зібрання різноманітних "антиків" та "курйозів", серед яких зброя посідала чільне місце. Склад подібних колекцій був здебільшого випадковим, про наукове їх упорядкування та вивчення не йшлося. Як окрема наукова галузь З. формується в сер. XIX ст. Саме в цей час був накопичений вже доволі значний масив археологічного матеріалу із З. тематики, усвідомлюється специфічність зброї саме як історичного джерела, зрештою, розпочинається новий етап розвитку музейної справи. Саме прикладні, музейницькі потреби, складання близьких до сучасних вимог щодо упорядкування, опису та вивчення музейних колекцій, й надали первинний поштовх для формування З. як спеціальної історичної дисципліни.

Наукові часописи З. змісту почали з'являтися в Європі у другій половині XIX ст. В столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі з 1861 р. виходив спеціалізований "Оружейный сборник", навкруги якого гуртувалися найкращі тогочасні зброєзнавці. Власне термін "З." вперше було вжито німецьким науковцем Августом Димме, який у 1869 р. видав книгу "Історичний розвиток зброї з давніх часів до сьогодення: енциклопедія З."

До кінця XIX ст. З. залишалося скоріше прикладною музейною дисципліною, причому панівне положення в цій царині займали військові, які цікавилися історією та археологією. Таким був Н. Є. Бранденбург, який з 1872 р. й до кінця життя очолював Артилерійський музей у Санкт-Петербурзі, перетворивши його колекцію на упорядковане, ретельно описане та каталогізоване зібрання. "Історичний каталог Артилерійського музею" (1877—1883 рр.), укладений Н. Є. Бранденбургом, по суті, був предметним дослідженням історії артилерії. Таким був В. Беґайм, який з 1878 р. був хранителем імператорського зібрання зброї у Відні і створив на його основі Віденський Музей історії мистецтв. Головна праця В. Беґайма "Настанови із З. Зброярська справа в її історичному розвитку від початку середньовіччя до к. XVIII ст." (1890 р.) являє собою повноцінне З. дослідження, що розглядає історію зброї та військового спорядження у контексті історії європейських війн, торкається питань технології виготовлення цих предметів, містить

настанови щодо комплектування, наукового опису, зберігання та експонування колекцій зброї та військової атрибутики. За ініціативою В. Бегайма у 1895 р. було створено Міжнародне товариство історичного З. та засновано спеціалізований "Журнал історичного З." (1897 р.).

Від початку ХХ ст. З. стає сферою досліджень здебільшого професійних істориків та археологів. Видатною постаттю у вітчизняному З. був відомий історик українського козацтва Д. І. Яворницький. Колекція зброї Запорізького історичного музею, який він очолював з 1902 р., є однією з найбагатших у Європі. З. дослідження посідають чільне місце у творчому спадку українських археологів. Зокрема, низка докладних робіт щодо скіфського озброєння належить Є. В. Черненку.

Література: *Бережинський В.* Словник історичних зброєзнавчих термінів (за матеріалами озброєння Київської Русі). — К., 2000; *Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.* — К., 2002; *Бегайм М.* Энциклопедия оружия. — СПб., 1995.

Євген СИНИЦЯ

ЗВИЧАЇ — моделі соціальної поведінки, які схвалюються громадською думкою. Правила поведінки, освячені звичаями, регулюють стосунки між людьми в типових життєвих ситуаціях: шлюбна церемонія, святкові обряди, зустріч гостя і т. ін. З. формуються під впливом економічних, культурних, світоглядних, природних та інших чинників. Завдяки З. соціальне угруповання набуває характерних рис, які виокремлюють його з-поміж інших (наприклад, національні З.) та сприяють збереженню традицій. З розвитком суспільства деякі З. можуть ставати консервативними і поступово поступатися місцем новим.

На етапі утворення ранньокласових держав основні З. фіксуються у письмовій формі й набувають значення законів звичаєвого права (наприклад, "Закони Хаммурапі" в Давній Вавилонії бл. 1760 р. до н. е.; "Руська правда" XI—поч. XIII ст.).

Михайло ГЛАДКИХ

ІЕРОГЛІФ (від грец. *ερός* — священний та *γλύφω* — вирізьблювати у камені; *ερογλυφικ γραμματά* — священні письмена) — назва писемного знака в деяких системах письма. Ієрогліфи можуть означати як окремі звуки і склади (елементи алфавітного та силабічного письма), так і морфеми, цілі слова і поняття (ідеограми). Початково термін вживався відносно давньоєгипетського письма. Зараз застосовується для позначення різних ієрогліфічних систем письма, зокрема, найбільш вживаної у світі китайської. Остання широко використовується не лише у Китаї, але й в Японії та Кореї. В переносному значенні І. — нерозбірливе, важке для прочитання письмо.

Витоки ієрогліфічної писемності слід шукати в піктографії (малюнкове письмо), що передавала текст цілими малюнками. Через необхідність передавати складні поняття та уявлення піктограми розпадались на окремі елементи, передаючи таким чином текст, розташовуючись згідно логічної течії думки. Малюнкова писемність переростала в логографічну (ієрогліфічну).

Виникнення І. пов'язується з виникненням перших цивілізацій та необхідністю впорядкування писемної документації. Однак є винятки для деяких народів, що використовували логографічне письмо в додержавний період в якості сакральної системи знаків (скандинавські руни, знаки Папуа-Нової Гвінеї). Початки перших систем І. слід шукати в цивілізаціях Давнього Сходу — в долині Нілу та Месопотамії, де 5,5 — 5 тис. років тому склались перші державні об'єднання. Деяко пізніше (близько 4200 років тому), незалежно від Давнього Сходу, виникло ієрогліфічне письмо в долині Інду, на Криті та в Греції (2000 — 1200-х рр. до н. е.), а в 1300-х рр. до н. е. — в Китаї. Значно пізніше, і також незалежно від зовнішніх впливів, виникли системи письма майя та ацтеків (Центральна Америка), в яких ще значною мірою використовувалась піктографічна писемність.

Початково термін "І." використано стародавніми греками для позначення єгипетського стилю письма. Основою єгипетських І. була малюнкова писемність. Ранні ієрогліфічні надписи часто перемішані з піктограмами, доповнюючи чи пояснюючи їх. З часом ієрогліфічне письмо остаточно відділилось від піктографічного та почало існувати окремо. Спочатку кожний І. відповідав окремому поняттю і мав зовнішню схожість з тим, що зображав. Але єгиптяни вміли передавати І. і досить абстрактні поняття, використовуючи спеціальні знаки. В процесі розвитку, на основі ієрогліфічного письма виникло демотичне, яке вже передавало не слова, а тільки морфеми, що значно спростило процес передачі інформації.

Від рисункового до ієрогліфічного письма еволюціонувала і китайська писемність, в якій елементи піктографії відомі ще 5 тис. років тому. Основний шлях розвитку — втрата елементів образотворчості.

229

Одночасно створювались спеціальні логограми для виразу абстрактних понять. Під впливом китайської системи сформувалась японська, в'єтнамська та деякі інші писемності азійських народів.

Використання І. в повсякденному житті справляло певний вплив на особливості психології та світосприйняття народів. Логограма впливає на психіку не опосередковано, без мовних утворень, окрема ієрогліфічна одиниця несе більше інформації, ніж одиниця алфавітного письма. І. привчали не тільки до образного мислення, вони передбачали дискретність мислення, адже в одному знаку прихована повнота та цілісність змісту. Це докорінним чином відрізняє ієрогліфічне письмо від алфавітного, що пов'язане з лінійним сприйняттям. Якщо розглядати писемність в якості системи знаків, що призначена для організації простору та виразу думок, то мислення набуває властивостей "ієрогліфічного мислення". Ієрогліфічна модель світу, що поєднує образотворчі елементи з абстрактними символами, відображає спрямованість свідомості на позалогічні форми пізнання.

Для позначення точніших деталей, логографічне письмо почало використовуватись не тільки самостійно, але й наряду з фонетичною системою (наприклад, в сучасній японській мові). В сучасному світі логограмами є алгебраїчні цифри, позначення хімічних елементів, дорожні знаки тощо. Головна зручність — змістовність та стислість. Один знак передає згусток змісту і буде зрозумілим кожній людині, яка знає смисл І., незалежно від його рідної мови. Основна причина, за якої в сучасному Китаї зберігається ієрогліфічне письмо — те, що мова цієї країни роздрібнена на численні субмови та діалекти, значною мірою відмінні між собою. Негативні сторони ієрогліфічного письма полягають в тому, що за кожним поняттям повинен бути закріплений окремий знак — І. Подальший розвиток писемності йшов в сторону більш точнішої передачі мови за допомогою фіксації кожного звуку певним знаком.

Література: *Владимиров Л.* Всеобщая история книги. — М., 1988; *Завадская Е.* Японское искусство книги (VII—XIX вв.). — М., 1986; *Таранов Н.* Рукописный шрифт. — Львов, 1986.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ІНДОЄВРОПЕЙЦІ — у найбільш загальному значенні — носії індоєвропейських мов (останні є найпоширенішими у світі). Термін "індоєвропейські мови" введений в обіг англійським науковцем-енциклопедистом Т. Юнгом у 1813 р.

До І. відносяться багато давніх та сучасних народів: вірмени, балти, германці, греки, іллірійці, індійці, іранці, італіки, кельти, слов'яни, тохари, фракійці, фрігійці, хетти. При цьому до балтів відносяться сучасні латвійці та литовці, а також давні пруси, курши та деякі інші племена. Сучасні германські народи — це австрійці, англійці, данці, голландці, німці, норвежці, фриззи, шведи, а також давні готи, вандала та багато інших давньогерманських племен. Іранське походження мають белуджі, гілянці, перси, курди, мазендаранці, осетини, памірські народи, сарикольці, таджики, талиші, язгулямці. До італіків належали латини (предки римлян, від латинської мови яких походять романські мови, що включають сучасні італійську, французьку, провансальську, ретороманську, іспанську, каталонську, португальську, румунську, молдавську мови), оски та умбри. Нащадками кельтів є шотландці, ірландці, бретонці та інші; залишки кельтських мов (ірландська, шотландська та уельська гельська) на тепер практично не вживаються, хоча у всіх регіонах їх історичного поширення існують громадські рухи за відродження традиційної мови. До слов'ян належать сучасні українці, білоруси, болгари, лужичани, македонці, поляки, росіяни, серби, словенці, словаки, хорвати, чорногорці, чехи, давні полабські та поморські слов'яни. Нащадками іллірійців або фракійців є сучасні албанці. В епоху Великих географічних відкриттів та наступної масової європейської колонізації індоєвропейські мови розповсюдились в Америці, Центральній та Південній Африці, Австралії, Новій Зеландії та інших районах.

Найбільш дискусійним питанням, суперечки довкола якого точаться від часу постулювання спорідненості індоєвропейських мов, є визначення прабатьківщини індоєвропейців, а також шляхів їх розселення.

Найпереконливішою серед лінгвістів та археологів на сьогодні вважається т. з. "курганна гіпотеза", в цілісному вигляді сформульована вперше американським археологом та культурологом литовського походження Марією Гімбутас у 1956 р. Ця гіпотеза передбачає, що прабатьківщиною І. була територія Північного Причорномор'я в межах річки Дніпра та Волги, а самі вони являли собою напівкочове населення степових районів сучасного південного сходу України та півдня європейської частини Росії, що жило в цих місцях у V—IV тис. до н.е. З предками І., згідно цієї гіпотези, ідентифікується населення,

237

що залишило по собі середньостогівську, самарську та ямну археологічні культури. В подальшому, у зв'язку з переходом цих племен до бронзового віку та приручення коня почалися інтенсивні міграції індоєвропейських племен у різних напрямках. При цьому проходила мовна асиміляція місцевого доіндоєвропейського населення, що призводило до того, що сучасні носії індоєвропейських мов значно відрізняються за расово-антропологічним типом.

Значну кількість прибічників мають також анатолійська гіпотеза, що пов'язує прабатьківщину І. з центральними та східними районами Малої Азії, територією, яка приблизно співпадає з межами Хетської держави, а також вірменська, що визначає індоєвропейську прабатьківщину у межах Вірменського нагір'я. З 1970—1980-х рр. існує також циркумпонтійська гіпотеза, в рамках якої намагаються певною мірою узгодити погляди прихильників інших гіпотез. Згідно циркумпонтійській гіпотезі прабатьківщину І. можна визначити не вужче, ніж доволі широкою зоною довкола Чорного моря, куди входять й степи півдня Східної Європи, й Анатолія, й Закавказькі терени.

Вивчення питань, пов'язаних із індоєвропейською проблематикою, стало справжньою віхою у розвиткові науки. Саме у царині індоєвропейських досліджень сформувалися методичні засади порівняльної та структурної лінгвістики, випрацьовувалися прийоми наукового порівняння та узгодження даних різних гуманітарних наук (насамперед, лінгвістики, історії та археології). Щоправда, поруч із цим, індоєвропейські студії досить часто ставали й предметом псевдонаукових інсинуацій, що мали політичні, расистські або націоналістичні підгрунття.

Література: Гамкрелідзе Т., Иванов В. Индоевропейские языки и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. — Тбилиси, 1984.

Євген СИНІЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ІНДУСТРІЙНИЙ ТИП (лат. *industria* — робота, наполегливість) — в археологічній науці — певний набір технологічних прийомів під час виготовлення виробів, який дозволяє віднести різні пам'ятки до одного або хронологічного, або культурного кола. І.Т. розуміється як колекція артефактів, що включає певний набір типів, і дозволяє зробити припущення, що вони являються продуктом одного й того самого суспільства. Якщо І.Т. виходить за межі одного класу предметів, можна говорити про археологічну культуру.

Так, під час аналізу продуктів праці, основними методами вивчення артефактів виступають типологічний (морфолого-типологічний, типолого-статистичний методи), функціональний (трасологічний метод) та технологічний підходи. Якщо першими двома підходами вирішуються питання морфології та функції предмету з метою типологічного віднесення до певного таксону, то третій підхід покликаний відтворити процес виготовлення артефакту. Предметом дослідження технологічного підходу є колекція археологічних матеріалів, яка за ретельного аналізу, детального вивчення та перевірки експериментальними даними (експериментальний метод) дає можливість виділити технологічні особливості виготовлення та специфічні прийоми обробки матеріалу. Якщо технологічні особливості у виготовленні виробів є повторюваними і серійними для конкретного археологічного об'єкту (майстерні, житла, поселення), то можна говорити про сталу для майстра або для групи майстрів технологічну традицію. Використання технологічних прийомів цілком можливо подати у математичних (статистичних) підрахунках для систематизації усереднених даних. За технологічного підходу слід враховувати також

особливості матеріалу, адже виробництво — це процес, що відбувається між людиною та природними ресурсами. Технологічним методом можливо досліджувати як вироби давніх епох (крем'яний інвентар, керамічні вироби, вироби з кістки, металу тощо), так і цілі об'єкти — житла, господарські споруди, елементи поховальних споруд. Значною перевагою такого підходу є можливість відтворення технологічних процесів навіть за наявності досить незначної чи неповної вибірки археологічного матеріалу, адже кожний артефакт має сліди людської дії, докладання знань, досвіду, інструментальної забезпеченості давнього колективу. Якщо археологічний об'єкт є гомогенним у плані використання технологічних прийомів — можливо говорити про певний І.Т., що може мати цілком математичний вираз.

Якщо до одного І.Т. належать декілька археологічних пам'яток, то це може свідчити про етнографічну єдність виробників, адже особливі технологічні прийоми закладаються у вигляді традиції під час передавання знань, колективного досвіду, найчастіше від одного покоління до іншого. Декілька І.Т. за певними спільними рисами в процесах обробки матеріалу можуть об'єднуватись в індустріюну традицію чи область.

І.Т. є також показником технічної оснащеності суспільства, що дає можливість віднесення артефактів до певної археологічної епохи. Так, для кременеобробки характерні наступні етапи первинного розщеплення каменю: відбій (двостороння техніка, ранній палеоліт), відбій з посередником (призматична техніка, пізній палеоліт), ручний відтиск (мезоліт-неоліт), посилений відтиск (єнеоліт). Такі ж схеми розроблені для розвитку технологій вторинної обробки кременю, виготовлення кераміки тощо. Цілком характерним є те, що ступінь технологічного рівня суспільства проявляється саме на масових матеріалах. І.Т. може свідчити і про суспільний розвиток групи, що досліджується. Так, наявність предметів, що виготовлені іншим способом, може свідчити про обмінні операції з носіями інших І.Т., а відтворені складні технологічні процеси дають інформацію про розвиток та характер ремесла.

І.Т. є важливим для відтворення етнічних процесів давнини. Особливе значення має під час дослідження цих процесів в кам'яному віці. З огляду на незначну кількість категорій матеріальної культури, що збереглись до нашого часу від найдавнішої епохи історії людства, відтворення етнічних процесів досить проблематично. Тому І.Т. є практично єдиною базою для виділення археологічних культур в кам'яному віці. Проте за такого дослідного підходу, слід враховувати весь комплекс дій первісного майстра — від добування сировини — до отримання готових виробів. В такому випадку, пам'ятки, що об'єднані географічним ареалом, хронологічним проміжком часу та єдиним І.Т. можуть називатись археологічною культурою.

Література: *Нужний Д.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. — К, 2008; *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь /Пер. с англ. — М., 1990; *Гиля Е.* Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда / ИИМК РАН. — СПб, 1997.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА СПІЛЬНІСТЬ — група народів, що проживають на певній території, пов'язані між собою спільною історичною долею, тривалим співіснуванням і спілкуванням (напр., слов'яни). Народи у складі І.-Е. С. можуть бути різними за походженням, напр., скандинавські, до яких, крім германомовних датчан, норвежців та шведів, належать угро-фінські фіни та саами.

Термін "І.-Е.С." ввели в науковий обіг радянські дослідники М. Г. Левин і Н. Н. Чебоксаров в статті "Хозяйственно культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса", яка вийшла друком в журналі "Советская Этнография" (1955, №4).

Література: Чебоксаров Н., Чебоксарова И. Народы мира. Расы. Культура. 2-е изд. — М., 1985.

Михайло ГЛАДКИХ

257

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНА — галузь історичної науки, точніше, теоретико-методологічний підхід в історії, для якого головним об'єктом дослідження є безпосереднє життя людей, а не окремі історичні події та процеси. Для І.К.-А. властиве цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації та культури, як всієї сукупності суспільних відносин.

Поява культурно-антропологічного підходу серед французьких істориків (М. Блок, Л. Февр) в 30-х рр. ХХ ст. була реакцією на невдоволення "подієвою" традиційною історією, яка зводилась переважно до перерахунку династій, військових та політичних подій, а розгляд культури обмежувався в основному аналізом елементів елітарної, "вищої" культури.

Завданням "нової історії" ("Аннали економічної та соціальної історії") стало відтворення цілісної історії людини в суспільстві, людини як соціального організму, соціальної структури загалом. Основою антропологічного підходу в історії стала школа соціальної антропології Е. Дюркгейма, завданням якої було виявлення та дослідження соціальних структур суспільства. Таке завдання можливе було здійснити лише на основі міждисциплінарного підходу з використанням джерел цілого ряду гуманітарних дисциплін — антропології, археології, психології, лінгвістики, демографії та ін. Певною передтечею використання антропологічних методів в історії слід назвати праці голландського дослідника Й. Хейзинги. В його дослідженнях ("Осень середньовіччя", "Homo ludens") широко залучаються дані етнографії, фольклористики, психології для відтворення історичних процесів та світоглядних аспектів, властивих широким верствам населення.

Орієнтація на "тотальну історію" і реконструкція суспільства минулого в цілісності значно розширила предметні рамки історичного дослідження. В рамках антропологічного підходу утворились нові напрямки, покликані розкрити окремі сторони побутового та суспільного життя великих суспільних груп — "історія ментальностей", "історія моди", "історія сексуальності", "історія сім'ї", "історія народної культури" та ін.

Одним із найважливіших напрямків І.К.-А. сьогодні є історія ментальностей — пануючих у суспільстві установок свідомості, системи образів та уявлень. Дослідження ментальностей дає можливість пояснити складний взаємозв'язок духовного і соціального розвитку, причини як типових історичних фактів, так і унікальних подій-казусів (Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі, А. Я. Гуревич). Такий підхід призвів до формування концепції "двох історичних реальностей" — реальності "як такої" та "уявлень про себе", які ця реальність створює у людей конкретної епохи.

Культурно-антропологічний підхід найбільшого поширення набув в медієвістських дослідженнях. В останні роки, ідеї, науковий інструментарій і підходи І.К.-А. використовуються у дослідженнях стародавнього світу, античності, Нового часу.

Література: Блок М. Феодальне суспільство. — К., 2002; Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. — М., 1990; Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах. — М., 1988.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

264

ІСТОРІЯ ПРАЦІ — важливий напрямок сучасних історичних та соціально-антропологічних досліджень, в яких розвиток людини та культури сприймається через ускладнення технологічних процесів. Праця, в більш широкому розумінні — виробництво, уявляється як діяльність людини, що має на меті створення предметів та умов, які задовольняють ті чи інші потреби (блага). Праця являє собою єдність

34*

267

трьох явищ. Перше — предмет праці — річ, до якої прикладається людська енергія з метою навмисної зміни. Друге — засіб праці — річ чи комплекс речей, які людина розташовує між собою та предметом праці та за посередництва яких змінює останній. Прості засоби праці називаються знаряддями праці. В широкому сенсі до засобів праці належать також предмети та умови, що самі безпосередньо не впливають на предмет праці, але наявність яких є необхідною умовою такої дії. Третє явище — сама праця — цілеспрямована діяльність, що передбачає свідому та заплановану зміну предмету праці. Результатом є реалізація мети — поява нового предмета — продукту праці.

Починаючи з еволюціоністичних шкіл, розвиток суспільства уявляється як безперервний ланцюг поділів праці. У XIX ст. Г. Спенсер одним з перших вжив поняття "суспільний поділ праці". За його думкою, первісні суспільства нагадують одноклітинні організми, кожний з яких повністю задовольняє власні потреби. За зростання чисельності населення в сприятливих кліматичних умовах, відбувається ускладнення суспільної організації, що безпосередньо пов'язано з ускладненням функцій та поділом праці. Розуміння історії через ускладнення технологічних процесів характерно і для Л. Г. Моргана. Науковець прив'язав ступені розвитку суспільства до появи певних "винаходів" в господарстві, які яскраво демонструють технічний розвиток суспільства. Французька соціологічна школа (Е. Дюркгейм) пов'язує появу суспільних інститутів з "органічною солідарністю", яка передбачає обмін продуктами праці між різними членами суспільства. Найбільшу увагу І.П. приділяли представники марксистської школи, які вбачали у праці (виробництві) не тільки необхідну ланку соціально-економічної системи, але і основну видову характеристику людини взагалі.

Праця — це процес, що відбувається між природою та людиною, в якому людина регулює та контролює обмін речовин між собою та природою. На ранніх етапах антропогенезу антроподібні мавпи вже були здатні до предметної діяльності, яка передбачала почергове використання природних предметів для досягнення мети. Однак тільки з переходом до знаряддевої діяльності починається власне праця — виробництво засобів праці. Першопочатково цей процес мав не свідомий, а умовнорефлекторний характер.

Археологічна періодизація значною мірою відображає процес історії праці, адже терміни палеоліт, неоліт, мідно-кам'яний вік, епоха бронзи та ранній залізний вік визначають не стільки формальну появу тих чи інших інновацій, скільки означають технологічну спроможність, певний рівень розвитку виробництва.

Важливим для І.П. є дослідження послідовностей поділу виробництва на окремі операції трудового процесу. За часів палеоліту поділ праці був природним — за статтю та віком. З часів неолітичної революції відбувається перший суспільний поділ праці — виокремлення племен з відтворювальним скотарсько-землеробським господарством з маси племен, що продовжували вести привласнювальне господарство. На території України цей процес відбувається в неолітичну добу і представлений давньо-землеробськими культурами (Боян, культура лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська культура). Другим великим суспільним поділом праці було виокремлення ремесла, що відбувалось поступово (сімейне — общинне — племінне) протягом епохи палеометалів. Археологічно цей процес фіксується за появою гончарних, кременеобробних та металообробних майстерень, спеціалізованих поселень, поховань ремісників. Така господарська спеціалізація призводила до більш-менш постійного обміну та появи торгівлі в майбутньому. Вважається, що з функціональною специфікацією праці постала необхідність у її організації, координації та контролі за перерозподілом продуктів. В умовах розкладу первісного суспільства та появи перших цивілізацій в результаті суспільного поділу праці почала проявлятися різниця у способі життя міського та сільського населення. Поява спеціалізованих виробництв в ряді випадків була тісно пов'язана з завоюваннями, освоєнням нових територій, складанням перших імперій.

Перехід до цивілізаційного рівня з точки зору І.П. був детермінований насамперед виробничою необхідністю. За східного (бюрократичного) шляху елементи цивілізації визначалися потребою в організації та проведенні масштабних будівельних робіт зі створення іригаційних систем. Європейський (військовий) шлях спричиняла необхідність розширення ресурсних зон, що відбувалося насамперед через військові завоювання сусідніх територій.

Одним з методів сучасних археологічних реконструкцій є відтворення технологічних процесів у давніх суспільствах (технологічний аналіз). Цей підхід дає можливість реконструювати організацію виробництва, визначити рівень виробничих сил суспільства, простежити рівень опанування природними ресурсами. Вивчення палеотехнологій, «типів індустрій», «індустріальних традицій» часто використовується для відтворення етнічних процесів в первісних суспільствах та ранніх цивілізаціях.

268

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. / АН СССР, ИЭ. — М., 1986; Массон В. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Л., 1976; Durkheim E. Rules for Explanation of Social Facts // High Points in Anthropology. Bohannan P., Glazer M. (eds.), — N.Y., 1973.

269

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

КАМ'ЯНИЙ ВІК (також кам'яна доба) — перший період археологічної періодизації в системі трьох віків, найбільш ранній технологічний етап, впродовж якого люди широко використовували камінь для виготовлення знарядь праці, була відсутня технологія обробки металу, використовувалась також деревина, кістка, на пізнішому етапі з'явилась обробка глини, з якої робили посуд. Тривалість К.В. в різних регіонах була неоднаковою, деякі суспільства почали використовувати метал та його сплави раніше, тоді як інші залишались на стадії К.В. до Новітнього часу.

Через перехідну епоху — енеоліт — К.В. змінюється добою бронзи. Кам'яна доба переважно збігається з епохою первіснообщинного ладу й охоплює період, починаючи з перших свідчень знаряддевої діяльності (близько 3,5—2 млн років тому) і завершується епохою поширення перших металів (близько 8 тис. років тому на Давньому Сході та близько 6—7 тис. років тому в Європі).

Характеристику К.В. в якості першої стадії розвитку людського суспільства було дано ще давньокитайськими та давньоримськими філософами (Лукрецій Кар, I ст. до н. е.). Відомий поділ людської історії на К. В., бронзовий та залізний науково розроблено в XIX — поч. XX ст., коли були типологізовані епохи та стадії цих віків (Х.-Ю. Томсен, Й.-Я. Ворсо, С. Нільсон). Разом з тим, у другій половині XIX ст. Дж. Леббок виділив дві стадії в техніці обробки каменю, пов'язані з двома хронологічними етапами у розвитку К.В. — палеоліт та неоліт. Ще більш детальну схему хронологічної динаміки К.В. розробив в останній чверті XIX ст. Г. де Мортільє. Він запропонував назви для окремих періодів в історії кам'яної індустрії за найбільш відомими місцезнаходженнями Франції: шель, ашель, мустье, солютре, мадлен — для палеоліту; азіль та тарденуаз — для мезоліту, як проміжного етапу між палеолітом та неолітом. Перші три періоди позначались як нижній палеоліт, четвертий та п'ятий — як верхній палеоліт. Подальша розробка періодизації К.В. пов'язана з іменами А. Брейля та Г. Чайльда.

278

Початок К.В. відноситься до перших свідчень штучних виробів, з цього моменту починається археологічна періодизація взагалі. На сьогоднішній день є досить дискусійним питанням віднесення перших знарядь до людських артефактів, адже людська діяльність передбачає систематичне виготовлення штучних виробів, що неодмінно повинно проявитись на морфологічній будові майстрів. Творцями ж першої "олдувайської культури" (3,5—2 млн років тому) були Homo /Australopithecus habilis, які морфологічно належали до найрозвиненіших гомінідних мавп. Першими ж дійсними людьми з розвинутою системою культурної адаптації слід вважати архантропів, сліди діяльності яких фіксуються з 2 млн рр. тому.

Для сучасної періодизації К.В. важливими є стратиграфія геологічних нашарувань, матеріальна культура первісних людей та технологічні особливості виготовлення виробів, абсолютне та відносне датування. В сучасній археології К.В. поділяється на три великі етапи: палеоліт — давній К.В. (2 млн—10 тис. рр. тому), мезоліт — середній К.В. (10 — 7 тис. рр. тому для Європи) та неоліт — новий К.В. (7—5 тис. рр. тому для Європи). В межах палеоліту виділяється три епохи — ранній палеоліт (ашель I, II — 2. млн—150 тис. років тому), середній палеоліт (мустье — 150—35 тис. років. тому) та пізній палеоліт (35—10 тис. років тому). Залишається питання про верхню межу К.В. Так, в європейській традиції доба енеоліту (5 — 4 тис. рр. тому) розглядається як вища стадія розвитку К.В. (Дж. Меллаарт), в той час як вітчизняні дослідники відносять цей період до епохи палеометалів, тим самим об'єднуючи його з бронзовим та раннім залізним віками.

К.В. — епоха становлення людського способу діяльності, для якого характерне постійне перетворення елементів природи на предмети культури, що для цього етапу характеризується колективізмом у виробництві та споживанні цих предметів. В господарстві відбувається перехід від простого привласнення природних елементів до відтворювальних форм. В поведінковому плані К.В. характеризується поступовим подоланням інстинктивного способу поведінки людських істот і заміни її на соціальний (знаряддя праці — використання вогню — перші поховання — свідчення мистецтва). К.В. — епоха становлення людського суспільства: первісне стадо архантропів трансформується у праобщину палеоантропів, однією з характеристик якої була виробнича консолідація та взаємодопомога. В епоху пізнього палеоліту виникають складні суспільні відносини, що характеризувались появою родової організації з екзогамними стосунками, господарської общини як економічної одиниці, та, врешті решт, перших надобщинних етнічних соціальних інститутів — племен. Наприкінці К.В. в результаті отримання регулярного надлишкового продукту в певних регіонах ойкумени на основі землеробсько-скотарських культур виникають перші зародки давніх цивілізацій.

Література: Алексеев В., Першиц А. — Изд. 6-е. — М., 2004; Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага, 1982; Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура. — М., 2005.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

КОМПЛЕКС АРХЕОЛОГІЧНИЙ (лат. complex — зв'язок, поєднання) — одне з провідних понять у сучасній археології, що має досить значну варіабельність розуміння. Найчастіше як К.А. визначають певні замкнені структури в межах археологічних пам'яток (залишки житлових та господарських споруд, поховання, майстерні або робочі місця майстрів тощо) із всім загалом знахідок (насамперед, окремих речей або їх фрагментів), що розташовуються в межах таких структур й органічно з ними пов'язані. Проте, в силу специфіки певних категорій археологічних пам'яток такі замкнені структури можуть бути їм непритаманні (наприклад, переважна більшість пам'яток кам'яної доби їх не має). В таких випадках як К.А. визначають сукупність знахідок, що належить до певного епізоду заселення (використання) даної ділянки людиною. Зазвичай, подібні К.А. вицленовуються завдяки стратиграфічним та планіграфічним спостереженням, але досить часто їх виокремлення потребує більш складних дослідних процедур (типолого-статистичного аналізу та ін.).

Найчастіше К.А. розрізняють вже на стадії польових археологічних досліджень, адже лише безпосередні спостереження "у полі" дозволяють вирішити питання структурної єдності певних археологічних об'єктів, а також ступінь їх закритості. Щодо останнього, то розрізняють закриті, умовно закриті та відкриті К.А. Перші мають на увазі відносну одномоментність складання К.А. (поховання, скарб, згоріла споруда тощо). До других відносять К.А., для яких притаманні порівняно нетривалий (звісно, в археологічному вимірі) час функціонування (житлова споруда, майстерня тощо), а також відсутність навмисних антропогенних втручань після археологізації (виходу з обігу в «живій» культурі). Відсутність наведених вище ознак спонукає визначати К.А. як відкритий.

Ступінь закритості К.А. має непересічне значення для подальших дослідних процедур, насамперед — типологічних та хронологічних побудов. Одночасність існування та природність поєднання окремих елементів матеріальної культури в межах К.А. є підставою для висвітлення динаміки розвитку матеріальної культури, а також більш складних реконструкцій інтерпретаційного плану. Картографування певних різновидів К.А. створює можливості для вивчення не лише часових, а й просторових аспектів історії матеріальної культури. Отже, саме вивчення окремих К.А., а також їх асоціацій (пам'яток, груп пам'яток, археологічних культур тощо) є пріоритетним напрямком в багатьох спеціалізованих галузях сучасної археології. Всебічне розкриття внутрішніх зв'язків окремих елементів К.А. між собою, а також взаємозв'язків певних К.А. одне з одним дозволяє методично виважено вивчати шляхи складання та розвитку як окремих елементів матеріальної культури, так і складних за структурою археологічних явищ.

Література: Словник-довідник з археології. — К., 1996; Клейн Л. Археологические источники. — Ленинград, 1978; Его же. Археологическая типология. — Ленинград, 1991.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

КРЕАЦІОНІЗМ (від лат. *creationis* — род. відм. *creatio* — творення) — віра в те, що світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою. К. не є цілісною доктриною, існує багато різновидів К. з різними уявленнями про час акту творіння та різним ставленням до сучасних наукових поглядів на біологічну та геологічну еволюцію.

Історія К. є частиною історії релігії, хоча сам термін став популярним лише на межі XIX—XX ст., коли наукові теорії, що суперечили канонічним релігійним текстам (принаймні у їх буквальному розумінні), стали істотно впливати не тільки на погляди наукової спільноти, але й на масову свідомість. Це було реакцією захисників традиційного релігійного світогляду на нову наукову картину світу, і насамперед на теорію еволюції, запропоновану Ч. Дарвіном.

Розрізняють два основні напрямки К.: в одному наукові дані про еволюцію живих істот, Землі та

340
Всесвіту цілковито заперечувались; у другому — частково приймалися і адаптувалися до традиційних концепцій, витлумачених у менш буквальному сенсі. Оскільки у священних книгах різних релігій є описи створення світу, людини та інших живих істот Богом, богами чи іншими надприродними силами, традиційні релігійні уявлення про походження життя і людини залишаються в основному креаціоністськими. Хоч спільною і центральною для них є ідея про сотворіння життя вищою силою, однак уявлення про час цього акту творіння, а також про можливість і характер еволюції створених форм життя є суттєво відмінними. Одні напрямки К. визнають макроеволюцію, натомість інші вважають її можливою тільки у вузьких межах або повністю заперечують; одні визнають сучасні наукові концепції про вік Землі, небесних тіл і живих істот, інші ж наполягають на буквальному тлумаченні біблійної хронології або дотримуються компромісних поглядів.

К. "Молодої Землі" (англ. *Young Earth Creationism*) спирається на буквально розуміння історичної хронології світу, Землі і людства, викладеної у Біблії. Згідно з Книгою Буття, Бог створив Землю та живі істоти на ній протягом шести днів. Час, що минув від цього акту творення до сьогодні, також вираховується через буквально тлумачення священних текстів (загалом проміжок часу від створення світу до сьогодні, описаний Біблією, не виходить за межі десяти тисяч років). Прибічники цього напрямку не визнають еволюції і заперечують дані сучасної науки щодо датування геологічних структур та викопних біологічних об'єктів, знайдених на Землі. Викопні рештки вимерлих біологічних видів, сліди динозаврів тощо можуть інтерпретуватися як залишки від тварин, знищених Всесвітнім Потопом. Сучасні наземні хребетні тварини вважаються нащадками тварин, врятованих від Потопу у Ноевому ковчезі. Їхнє сучасне різноманіття було закладено ще під час акту творення, згодом тварини могли дещо змінюватися у процесі пристосування до різних природних умов, змішування між собою та мутацій.

К. "Старої Землі" (англ. *Old Earth Creationism*) тлумачить біблійні тексти про створення світу не в буквальному, а в метафоричному сенсі. Наприклад, кожен із шести «днів», за які був створений світ, може бути "днем" для Господа, а за людськими мірками відповідати мільйонам чи мільярдам років.

"Прогресивний" К. — це різновид К. «Старої Землі», який визнає оцінки віку Землі за даними сучасної геології та космології, але вважає, що виникнення нових видів рослин та тварин у ході земної історії кожного разу було пов'язане з втручанням божественної сили. Можливість природного походження усіх живих істот від спільного предка переважно заперечується. Натомість прихильники ідеї "теїстичної еволюції" (або "еволюційного К.") визнають біологічну макроеволюцію, розглядаючи її як інструмент, за допомогою якого Бог творить нові види живих істот.

Неокреаціонізм — спроба створити таку форму К., яка не була б безпосередньо прив'язаною до тлумачення конкретних священних текстів. Вказуючи на окремі невирішені проблеми і суперечності, прихильники неокреаціонізму прагнуть створити враження про глибоку кризу сучасної еволюційної теорії, і вимагають викладання в школах альтернативної точки зору. Найвідомішою формою неокреаціонізму у США є концепція "Розумного задуму". Прихильники цього напрямку стверджують, що певні характерні риси Всесвіту та живих істот можна найкращим чином пояснити дією розумного чинника, а не через некерований процес, такий як природний відбір. Тож наука повинна не обмежуватись пошуком виключно природних причин, а враховувати також і можливість дії надприродних факторів. Однак досі спроби досягти для "Розумного задуму" статусу наукової теорії, яка має викладатися у школах нарівні з еволюційною теорією, не мали великого успіху.

Католицька церква і "старі" протестантські церкви у країнах Європи переважно не заперечують дані сучасної науки і підтримують ідеї, близькі до теїстичного еволюціонізму, відкидаючи матеріалістично-атеїстичні тлумачення еволюції і наголошуючи, що Бог створив людину за своєю подобою і дав їй безсмертну душу.

КУЛЬТУРА АРХЕОЛОГІЧНА — стійка сукупність типів археологічних решток, об'єднаних спільною територією, які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку. Оскільки К. А. змінюється в часі й просторі, розрізняють її "локальні варіанти" та "хронологічні етапи". К.А. є сукупністю матеріальних решток, залишених певним соціальним організмом, який існував у минулому. Взаємозв'язки елементів матеріальної культури відбивають соціально-економічну структуру та функціонування минулого соціуму.

Соціально-економічна реконструкція К.А. може бути спрямована на вивчення як господарсько-культурної, так і історико-етнографічної специфіки давнього соціального організму (див. Господарсько-культурний тип; Історико-етнографічна спільність).

Література: Словник-довідник з археології. — К., 1996.

МАГІЯ (від грець. *mageia* — чаклунство) — сукупність обрядів та ритуалів, пов'язаних із вірою в можливість людини особливими, незвичними способами впливати на природний хід подій, докідля, матеріальний об'єкт чи явище. Магічні (чаклунські) дії нескінченно різноманітні — від напівсвідомого жесту — до складної магічної церемонії за участю багатьох людей. В уявленні людей М. поділяється на позитивну, корисну (біла М.) та негативну, шкідливу (чорна М.).

За цільовою спрямованістю ці дії поділяються на лікувальну М. (знахарство), запобіжну М. (обереги, апотропеї), шкідливу М. (порча), господарську, любовну тощо. М. — одна з суттєвих та органічних частин будь-якої релігії. Можливо, зародження магічних уявлень слід віднести до мустьєрської доби:

натуральні макети тварин, поховання ведмежих черепів та кісток в печерах Драхенлох, Петерсгелле (Німеччина). Такі факти пізньопалеолітичного мистецтва як зображення поранених тварин, сліди ударів на малюнках, амулети з різних матеріалів в похованнях свідчать про магічну функцію первісного образотворчого мистецтва. Релігійні вірування всіх суспільств — від австралійців та андаманців до сучасних релігійних систем — пронизані магічними віруваннями. Тому не дивно, що вивченню М. приділялась значна увага з боку істориків первісності. Деякі дослідники вбачають в М. необхідний елемент будь-якої релігії, інші ж протиставляють ці два явища

Відомий британський дослідник Дж. Фрезер сформулював теорію "М. та релігії", в якій М. уявляється в якості найдавнішої форми світогляду. За його думкою, магічні дії виникають спонтанно, несвідомо, з бажання вплинути на зовнішні явища — як дитина спрямовує агресію на предмет, що її випадково вдарив. М., з точки зору Дж. Фрезера, базується на помилковому застосуванні психологічного закону асоціації ідей за подібністю та близькістю. На магічній стадії розвитку свідомості діють два принципи впливу на оточуючий світ: подібне породжує подібне, або наслідок схожий на свою причину; речі, що мали коли-небудь контакт між собою, продовжують взаємодіяти на відстані після припинення контакту. Перший принцип стає основою для появи гомеопатичної (імітативної) М., а другий — контагіозної М. Поступово розвинувшись до рівня цілком сформованих обрядів, М., обростаючи міфологічними сюжетами (міф), набуває релігійного змісту. Первісна людина дійшла висновку, що предмети та явища підкоряються не безпосередньо людині, а волі духів та богів, до яких почали звертатись з молитвами. З розвитком об'єктивних знань про навколишній світ "стадія релігії" змінюється "стадією науки". Дж. Фрезер вбачав певну спільність між першою та третьою стадіями розумового розвитку: і М., і наука намагаються змінити хід природних процесів, виходячи з уявлення про сталість законів цих процесів, в той час як релігія допускає порушення законів природи через чудесне втручання божества. В основній своїй праці "Золота гілка" (1890 р.) дослідник навів численні приклади віри у взаємний магічний зв'язок природних явищ; розглянуті обряди впливу чарівника-мага на природу: викликання дощу, вітру, сонячного світла. Важливу сторону всієї концепції складає теза про те, що завдяки вірі первісних людей в магічні здібності чаклунів вони досягають впливового становища в племені, а в подальшому стають правителями, вождями, царями. Такими були походження та рання історія царської влади.

Багатьма дослідниками підкреслювалась різниця в соціальному навантаженні М. та релігії. В першій вбачали індивідуальне, приватне спілкування з потойбічними силами, в релігії ж — колективне, суспільне. Найбільшої загостреності це протиставлення набуває в концепції французького соціолога Е. Дюркгейма. На його думку, М. кардинально відрізняється від релігії: остання є відображенням соціальної групи у світогляді колективу; М. ж навпаки, завжди індивідуальна, в ній відсутній моральний компонент, і вона переслідує практичні, утилітарні цілі.

Радянський дослідник С. О. Токарев розробив класифікацію магічних дій за типами та видами. В основі виділення видів полягає мета проведення обрядів та елементи суспільного життя, найбільш важливі для функціонування суспільства: промислова, лікувально-запобіжна, військова, шкідлива, статева (любовна), метеорологічна та інші другорядні види. Типи М. виділяються за технікою передачі магічної сили чи захисту від неї, що безпосередньо характеризує магічні обряди. Контактна М. — вплив на об'єкт через безпосередній його контакт з іншими предметами (прикладання "священих" предметів до тіла); ініціальна М. — реально відбувається тільки початок бажаної дії, закінчення якої та очікуваний результат залежить від магічної сили (обряд австралійців "вбивства" ворога на відстані за допомогою загостреної кістки); парціальна М. — вплив на об'єкт через його частину, яка знаходиться на відстані (волосся, нігті, зуби, шматочки одягу, слід людини тощо); імітативна М. — подібне породжує подібне (обряди викликання дощу через розбризкування води тощо); апотропеїчна М. — намагання відігнати ворожі сили шляхом використання предметів (амулети, обереги, вогонь, залізо), символів (лінії, круги) та дій (крики, жести, дзвін металу, стрільба тощо); катартична М. — обряди очищення від ворожих впливів (омовіння, окурювання, кровопускання, піст, виймання "хвороби" з тіла людини тощо).

Зв'язок М. з різними сферами людської діяльності підтверджується частою складністю розрізнення утилітарних та культових дій у суспільній практиці в первісних суспільствах. Беручи початок у рефлексивних та необхідних діях, перетворюючись з плином часу в ритуал, М. породжує характерні для неї уявлення з нерозрізненням об'єктивного та надприродного. Корені її тісно пов'язані з людською практикою, а специфічні види М. переплетені з певними видами людської діяльності.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. —

К., 2002; Тайлор Э. Первобытная культура /Пер. с англ. — М., 1989; Токарев С. Ранние формы религии. — М., 1990; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. — М., 1930; Фрезер Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. — 2-е изд. — М., 1986.

Михайло ГЛАДКИХ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

МЕЗОЛІТ (від грец. μέσος — середній, λίθος — камінь; також епіпалеоліт, середній кам'яний вік) — середній період кам'яного віку (10,2 — 7 тис. рр. тому), що був перехідним між палеолітом і неолітом. Геологічно М. співпадає з кінцем льодовикової епохи (плейстоцену) і початком геологічної сучасності — голоцену, з його підрозділами пребореалом та бореалом.

Відступ останнього (вюрмського) льодовика в кінці плейстоценової епохи викликав значну перебудову клімату Євразії, що кардинально змінило флору та фауністичний склад. Зникнення мамонтового фауністичного комплексу та прильодовикових ландшафтів викликало зміни в господарській адаптації населення, що позначилось на характері матеріальної культури. Тому нижньою межею М. прийнято вважати відступ останнього льодовика з території Європи та Білінгенську катастрофу, що сталася близько 10,2—10,3 тис. рр. тому. Мезолітичними культурами вважаються ті, що продовжували вести мисливсько-збиральницький спосіб існування в нових кліматичних умовах. Оскільки в певних регіонах Старого Світу (Близький Схід) перехід до відтворювальних форм господарства стався одразу по закінченню льодовикового періоду, термін М. не має загальносвітового значення, а використовується для території середньої та північної смуги Євразії.

Первинна техніка обробки каменю характеризується використанням призматичних, конічних, олівцеподібних нуклеусів для отримання правильно оgranених пластинок та мікропластин в якості основних заготовок для виготовлення знарядь праці. Мезолітичні крем'яні індустрії характеризуються широким застосуванням мікролітичної техніки вторинної обробки каменю. Мікролітами називають невеликі вироби з характерною обробкою, що використовувались в якості набірних елементів більш складних знарядь, переважно для оснащення мисливської зброї — стріл та дротиків. Археологічні культури в М. виділяють за характерними особливостями технології обробки сировини та комплексами категорій матеріальної культури, важливою культуровизначальною рисою яких є наконечники дистанційної зброї.

На території України, доба раннього М. представлена такими культурами, як: пісочнорівська та кудлаївська в Поліссі (Пісочний Рів, Кудлаївка, Таценки), кукрецька на території Побужжя, Подністров'я та Надпоріжжя (Абузова балка, Кам'яна могила, Ігрень, Фрумушика), зимівниківською в Східній Україні (Зимівники, В'язівка, Сабівка), шпанською та кукрецькою у Криму (Шпан-Коба, Кукрек, Вишенне). Пізній етап М. представлений культурами Студенок та яніславицька в Поліссі (Студенок, Рудий Острів Бородянка, Прибірськ), гребениківською в Подністров'ї та Побужжі (Мирне, Гребеники, Гіржеве),

384

кукрецькою в Середньому Подніпров'ї (Лазарівка, Крушники, Чапаївка), донецькою в Східній Україні (Моспино, Рубці, Дробишеве) та кукрецькою та мурзак-кобинською в Криму (Фатьма-Коба, Мурзак-Коба, Балін-Кош).

Серед типів пам'яток мезолітичного часу слід назвати могильники та окремі поховання. Окремі поховання людей відкрито в кримських гротах Мурзак-Коба та Фатьма-Коба. Могильники знайдені в Надпоріжжі (Волоський, Чаплинський, Василівський I, III) відносяться до волосько-василівського типу. Для поховань характерним був обряд трупопокладення у випростаному стані на спині або в скорченому на боці, часто з офарбленням вохрою похованого. Серед кісток в похованнях зустрічаються мікролітичні наконечники та їхні уламки, що свідчить про збройні сутички між мезолітичним населенням. Антропологічні дані свідчать про складну демографічну та етнічну ситуацію в регіоні. Пам'ятки мистецтва представлені зображеннями, що походять з гrotів та чуринг Кам'яної могили та поодиноких орнаментованих предметів зі стоянок.

В господарському плані М. називають добою лучних мисливців на нестадних копитних лісів Євразії. Мисливство, на відміну від палеолітичної епохи, має індивідуальний характер, що пов'язано з поширенням лісових ландшафтів та використанням ефективної зброї — луку та стріл. Також поширюються нові форми господарства — рибальство, збиральництво річкових та морських моллюсків, перші спроби domestикації тварин. В результаті запровадження нових методів полювання виникла криза мисливського господарства, постала необхідність пошуку та впровадження відтворювальних форм господарства. В суспільному плані відбулося зменшення розмірів господарських колективів — свідчення розпаду палеолітичних громад на менші об'єднання мисливців. З іншого боку, археологічні дані дають можливість відтворення надобщинних об'єднань — первісних племен.

Кінець М. пов'язаний з процесом неолітизації, сутністю якої є поширення перших навичок відтворювального господарства та керамічного комплексу, що супроводжувався певними технічними інноваціями — ручний відтиск крем'яних пластин, шліфування каменю тощо.

Література: *Телегін Д.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982. *Залізник Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України: Культурний поділ та періодизація. — К., 2005; *Нужний Д.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. — К. 2008.

Міф (грец. μῦθος — казка, переказ, оповідання).

1. М. — оповідання про минуле, навколишній світ, яке описує події за участю богів, демонів і героїв та історії про походження світу, богів і людства.

2. М. — первісна форма суспільної свідомості. Міфотворчість — важливе явище в культурній історії людства. В первісному суспільстві М. являв собою основний спосіб сприйняття світу. Людина з давніх часів відчувала потребу розуміти оточуючий світ. М. виступає як найбільш рання, що відповідає первісному та стародавньому суспільству, форма світосприйняття, усвідомлення світу та самої себе первісною людиною, як початкова форма духовної культури людства.

Важливі передумови виникнення особливої «міфологічної логіки» полягають у тому, що первісна людина ще не виокремлювала себе з оточуючого середовища — природного та соціального. Міфологія виникає як родова свідомість, адже людина у первісному світі існує як невід’ємна частина роду. Інша передумова міфологічного світогляду полягає у нерозчленованості первісної свідомості, яка ще не відокремилась від емоційної та психомоторної сфери. Наслідком цього було наївне олюднення природного середовища, загальна персоніфікація та метафоричне сприйняття природних об’єктів та явищ. Людина переносила на природні об’єкти власні якості, а разом із тим — й суспільні явища. Наприклад, тотемізм є наслідком перенесення на живу природу законів родового суспільства.

396

Важливою рисою М. є символізм. Синкретичність первісного мислення проявлялась в нечіткому розмежуванні суб’єкту та об’єкту, предмету та знаку, речі та слова, істоти та її назви, предмету та його атрибутів, одиничного та множинного, просторових та часових величин. В результаті такого нерозрізнення, предмети та явища групуються між собою не за первинними якостями, а за аналогіями, суміжністю у просторі та часі.

Для М. характерна заміна причинно-наслідкових зв’язків прецедентом — "після цього — відповідно, внаслідок цього" Походження предмета видається за його сутність. Пояснити будову світу означає розповісти, яким чином світ було створено. Весь світ є наслідком подій, що відбувались в далекому минулому. Тому М. поєднує в собі два аспекти — розповідь про минуле (діахронічний аспект) та спосіб пояснення сучасного (синхронічний аспект).

Зміст М. розуміється первісною свідомістю цілком реальним (навіть в якості "вищої реальності"), межі між реальним та надприродним не проводиться. Колективний практичний досвід, яким би він не був, накопичується багатьма поколіннями, тому тільки він розглядався як найбільш надійний. Для будь-якого первісного суспільства цей досвід проявлявся в мудрості предків, в традиції, тому усвідомлення фактів зовнішнього світу виявлялась справою міфології, яка не підлягала перевірці.

Первісна міфологія знаходилась в тісному зв’язку з ранніми формами релігії — анімізмом, тотемізмом, фетишизмом та з магічними уявленнями, а також є суттєвою частиною більш складних релігійних вірувань. За переходу до цивілізації, міфологічні сюжети переробляються в залежності від необхідності пояснення суспільних трансформацій, часто стають релігійними догмами. Зміна М. на релігійну систему відбувається через складання генеалогій божеств або героїв, відтворення сюжетів боротьби з хтонічними істотами, складанням загальноетнічного або загальнодержавного пантеону надприродних істот, укладанням канонічних текстів, що відрізняє їх від родової усної традиції. З утворенням стратифікованого суспільства розшаровується і міфологія: утворюються окремі "жрецькі" міфологічні тексти, "аристократичні" міфи про богів та героїв, "нижча міфологія" про духів природи, пов’язаних з родючістю.

Проте М. не можливо звести до форм релігії. Будучи системою первісного світосприйняття, М. включала в себе в якості синтетичної єдності зародки не тільки релігії, але і філософії, донаукові уявлення про світ та людину, різні форми мистецтва. М. також відіграв первинну роль у формуванні інших жанрів та форм народної творчості: казки, епосу, драми, поезії та літератури. Сліди тісного зв’язку з міфологічною спадщиною зберігаються і в перших кроках науки, наприклад: давньогрецька натурфілософія, історія, медицина.

Література: Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — Т. 1. — М., 1998; Тайлор Э. Первобытная культура. — М., 1989; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. — М., 1930.

397

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

МОВИ НОСТРАТИЧНІ (від лат. *postras* — місцевий, наш) — більшість мовних сімей Старого Світу, що мають спільне походження. До М.Н. належать такі мовні сім'ї, як індоєвропейська, семітсько-хамітська, картвельська, алтайська, дравідська та ін. Таким чином, у межах ностратичної мовної надсім'ї виявляються спорідненими такі, здавалося б, далекі мови, як українська, єврейська, арабська, грузинська, татарська, монгольська, японська, чукотська та "мертві" мови, наприклад, етрусська, еламська.

Аналіз спільного лексичного складу М.Н. свідчить про те, що ностратична прамова існувала на стадії привласнювального господарства первіснообщинного ладу в умовах помірному клімату, де траплялися такі кліматичні явища, як сніг та лід, до появи лука й стріла, до приручення собаки. Все це відповідає археологічній добі фінального палеоліту. Прабатьківщина М.Н. була розташована в Східному Середземномор'ї — на Близькому Сході в Передній Азії та на півдні Середньої Азії.

Література: Тищенко К. Основи мовознавства. — К., 2007.

Михайло ГЛАДКИХ

398

МУЗЕЙ (від давньогрец. *museion* — храм муз) — базове для музейної науки поняття, з'явившись у культурному вжитку людства понад дві з половиною тисячі років тому, з плином часу постійно змінювалось і наповнювалось новим змістом. Від протомузейного накопичення військових трофеїв або реліквій, від перших стихійних збірок і несистематизованих ще колекцій культурних і природних об'єктів (музейних предметів), що визнавалися як цінність і вилучалися з середовища побутування; від закритих елітарних зібрань, галерей, кабінетів у своєму історичному розвитку М. пройшов етапи інституалізації, структурування та інтегрування. Разом з людським суспільством, М. подолав довгий шлях трансформацій, відображаючи процес історико-культурного розвитку людини, її самопізнання, спілкування з оточуючим середовищем і, нарешті, перетворився на звичну в сучасному культурному вжитку публічну установу, що зберігає і використовує людський досвід через репрезентацію предметного (речового) джерела і образного ряду. М. має певні ознаки, завдання і виконує важливі суспільні функції. Таким чином, М. є відображенням суспільства на певному етапі його розвитку.

На сьогодні існує чимала кількість визначень терміну "М.". Серед них є чіткі і вивірені формули офіційних тлумачень у законодавчих актах, як державного так і міжнародного рівня. Закон України "Про музеї та музейну справу" визначає М. як "науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів і музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної

спадщини". У міжнародній практиці загальноприйнятою вважається дефініція, проголошена в Уставі Міжнародної ради музеїв (ICOM), за якою М. — це "неприбуткова постійно діюча інституція, яка служить суспільству та його розвиткові й для цього збирає, досліджує, популяризує та експонує матеріальну й нематеріальну спадщину людства, а також об'єкти природи і довкілля, з метою вивчення, навчання та для естетичного задоволення".

Доволі розлогі і всебічні визначення подаються у довідковій літературі та спеціальних підручниках, що переважно тлумачать М. як багатофункціональний інститут соціальної інформації і пам'яті, чи специфічну інформаційну систему про минуле через отримання, освоєння і передачу від покоління до покоління людського досвіду за допомогою музейних предметів, або як культурну форму для задоволення культурних потреб людей на певному історичному проміжку часу.

Також широковідомими є яскраві, піднесені та емоційні визначення від музейних корифеїв, як от: "М. — дзеркало, в яке споглядає місцева спільнота і пізнає себе, а також вікно, через яке про неї дізнаються інші" (Ж-А Рив'єр,) або "М. — форум, де знаходить відображення геній часу і дух народу" (М. Макагіансар) тощо.

Отже, склалася низка загальновідомих формулювань, в яких саму суть М. фахівці визначають по-різному, залежно від дослідницьких підходів, різноманітних цілей і завдань створення дефініції. Але жодна, на думку учених, не є повністю вичерпною. З одного боку, це пояснюється тим, що ще недостатньо відпрацьовані і узгоджені деякі (як окремі, так і базові) музеєзнавчі визначення і терміни, особливо в незалежній Україні, з іншого — складністю самого феномена М., який весь час продовжує розвиватися і змінюватися, набуваючи все нових форм існування, профілів, типів, а також різних методів роботи. М. багатоплановий як саме життя і не визнає стандартів.

В даний час в системі цінностей світової спільноти укорінилося уявлення про М. як про особливу інституцію — установу (заклад) з багатьма соціокультурними функціями, що склалася в процесі історичного розвитку. Щоб успішно виконувати покладені на нього важливі функції М., переважно, повинен мати певний юридичний статус, власне приміщення або територію, кошторис, штат професійних співробітників. М. покликаний цілеспрямовано накопичувати, зберігати, систематизувати, досліджувати, пояснювати, експонувати і пропагувати матеріальні і нематеріальні свідчення про людину, її культуру, історію і навколишнє середовище з метою освіти, виховання, розвитку науки, відпочинку, дозвілля і, навіть, для забави або розваги суспільства.

М. у своєму розвитку досяг широкого розповсюдження і нині вже є необхідним атрибутом суверенної держави, важливою сферою сучасної культури, зберігачем культурних цінностей національної спадщини, охорона якої є одним з пріоритетів державної політики. М. сприймається як один з об'єктів культури, що відображає культурні реалії певної історичної епохи, і одночасно — як засіб формування культури. Тобто, тепер М. сприймається не лише як інституція суспільної пам'яті, але й як інституція суспільного впливу та іміджу. Сьогодні М. перетворився на один з найважливіших культуроформуючих чинників, став осередком особливої суспільної діяльності, спрямованої на трансляцію історії та культури суспільства, збереження і відродження національних традицій, громадської ідентифікації.

Кожен з М. є унікальним і неповторюваним. Деякі дослідники вважають, що саме різноманітність музейних проявів стала на заваді формулюванню чіткої дефініції цього терміну. І разом з тим, у характеристиках М. є деякі схожі риси, які дозволяють розподіляти все різноманіття музейного простору на певні групи, іншими словами, здійснювати класифікацію. М. класифікують за юридичним статусом і рівнем територіального підпорядкування (національні, регіональні, місцеві), формами власності (державні, комунальні, відомчі, приватні), профілями (відповідно до змісту музейних фондів і зв'язком з тією чи іншою галуззю науки, мистецтва або виробництва), а також поділяють на типи (публічні, науково-дослідні, навчальні), що визначається суспільним призначенням М. та метою його діяльності. Класифікація М. має тенденцію до ускладнення своєї структури. Від юридичного статусу, певного рівня підпорядкування, типу або профілю М. залежать також форми й методи роботи М., його організації та фінансування.

Література: Каулен М., Мавлеев Е. Музей // *Российская музейная энциклопедия*. — М., 2005; *Мастеница Е. Феномен музея: опыт музеологической рефлексии // Вопросы музеологии* — 2011. — №1(3); *Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. Ред. Э. А. Шулепова*. — Изд. 2-е, испр. — М., 2010.

Любов САМОЙЛЕНКО

МУЗЕЄЗНАВСТВО (МУЗЕОЛОГІЯ) — комплексна система знань, що вивчає теорію, історію і практику музейної справи, на різних етапах суспільного розвитку. Це відносно молода наукова дисципліна, яка продовжує ще формуватися на стику соціального і гуманітарного знання. Вивчає специфічне аксіологічне (ціннісне) музейне ставлення людини до дійсності та оточуючого середовища і породжений цим ставленням феномен музею у всіх його проявах. Досліджує всі теоретичні і практичні аспекти збереження та передачі соціальної інформації, світоглядних уявлень й емоцій через музейні предмети, взаємовплив суспільства і музею. Також вивчає історію та закономірності виникнення, розвитку і функціонування музеїв, їх внутрішню організацію, систему комплектування та використання музейних фондів, документування й зберігання музейних предметів.

Отже, об'єктом М. є музейна справа як суспільне явище та музей як соціокультурна інституція. Предмет М. — тенденції та закономірності становлення і розвитку музейної справи, наукові засади, принципи і технології нагромадження, збереження і презентації соціо-культурної інформації, пізнання та передача знань музейними установами, створення додаткового апарату.

Поряд з терміном "М." у міжнародній термінології використовується поняття "музеологія". Часто ці терміни використовують як рівнозначні, але іноді термін "музеологія" виступає як більш сучасний по відношенню до традиційного терміну "М.", сформованого в епоху Просвітництва і пов'язаного тоді, в першу чергу, з предметним знанням. Міжнародний комітет з музеології (ICOFOM) Міжнародної ради музеїв (ICOM) при ЮНЕСКО рекомендує трактувати музеологію як науку, що пояснює реалізацію одного з найважливіших видів суспільної діяльності, яка полягає у збереженні і сталому використанні культурної та природної спадщини людства; як науку, що вивчає мету і способи діяльності такої поліфункціональної інституції, як музей, призначеної для розвитку людини і формування особистості. Одночасно з терміном "музеологія" у світовому співтоваристві наприкінці ХХ ст. почав вживатися і термін "херітологія" (heritologia) (від англ. cultural heritage — культурна спадщина), що на думку деяких дослідників, більш концептуально відображає націленість дисципліни на вивчення культурної спадщини людства.

М. (музеологія) має інтегративну комплексну природу і тісно пов'язане з багатьма іншими науками. Використовує як загальнонаукові методи, так і методи профільних дисциплін. В той же час, будучи інтегрованими в структуру М. (музеології) для вирішення його завдань, ці методи виступають в сукупності, не властивій іншим наукам і, таким чином, набувають нових якостей.

Класифікація М. (музеології) в системі інших наук досі є дискусійною проблемою. Тоді як одні дослідники відносять його до числа інформаційних наук, інші — до розряду історичних або культурологічних. У деяких посібниках можна ще натрапити на застаріле та звужене трактування М. як спеціальної історичної дисципліни, що вивчає музейний предмет лише як тип історичного джерела з власним інформативним наповненням.

Основними структурними частинами М. є: теорія, історія та історіографія, а також практика музейної справи, її правові, методичні та економічні засади (або — історична, теоретична, прикладна музеологія). На межі з іншими науками складаються музейне джерелознавство, музейна педагогіка, музейна інформатика, музейна соціологія і психологія, музейний маркетинг тощо.

"Нова музеологія" — термін, що в науковий ужиток ввели французькі музеологи Ж.-А. Рівьєр і Ю. Де Варін у другій половині ХХ ст. для позначення особливої течії в організації місцевих об'єднаних музеїв нового типу, зорієнтованих, в першу чергу, на вирішення актуальних проблем пересічних членів спільноти певної території. В процесі демократизації музейної справи, суворим характеристикам традиційного музею "колекція — будівля — публіка" протиставлялись "спадщина — місцевість — населення", що передбачало організацію так зв. екомузеїв — об'єднання кількох об'єктів, які відкривають перед відвідувачами природні і культурні багатства, а також унікальність даного регіону. Складаються вони, за звичаєм, з інформаційного центру, маси експонатів (замки, садиби, каплиці тощо) і мережі позначених маршрутів. Крім того, в екомузеях регулярно проводяться різні майстер-класи, фестивалі, історичні реконструкції, різноманітні свята, що дає можливість залучати місцеве співтовариство до активного включення в роботу по збереженню і використанню всіх видів своєї спадщини. Важливу роль в становленні теорії екомузея зіграв проведений в м. Квебеку (Канада) у 1984 р. міжнародний семінар "Екомузеї і нова музеологія", де була прийнята декларація, яка зафіксувала найважливіші положення цього нового напрямку в світовій музейній справі.

Література: *Вайдакер Ф.* Загальна музеологія: Посібник / Перекл. з нім. — Львів, 2005; *Маньковська Р.* Музеологія як наукова галузь: сучасний дискурс і проблема теоретичної інтеграції // Краєзнавство. — 2009. — №3—4; *Гуральник Ю.* Музееведение // Российская музейная энциклопедия. — М., 2005; *Словарь актуальных музейных терминов // Музей.* — 2009 — № 5 (май).

Любов САМОЙЛЕНКО

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — тип господарства, за якого певна соціальна одиниця власними силами забезпечує себе всім або практично всім необхідним для життєдіяльності. Характерними рисами Н.Г. є самозабезпеченість засобами виробництва та робочою силою, нерозвиненість розподілу праці, ізольованість. Слід зазначити, що панування Н.Г. не є ознакою збалансованості економіки. Воно скоріше свідчить про здатність господарської моделі забезпечувати лише базові потреби певних людських колективів, неспроможність створювати в достатній кількості надлишковий продукт, а отже — вибудовувати внутрішні та зовнішні економічні зв'язки (насамперед, обмінні).

Н.Г. є історично найранішою моделлю економічного устрою. Первісні колективи були замкненими з точки зору економіки, що визначалося цілим комплексом факторів. Тогочасний рівень розвитку (насамперед, технологічний) визначав вкрай обмежений доступ до різноманітних ресурсів. Задоволення бодай базових потреб вимагало надзвичайно великих трудовитрат від людських спільнот, що практично не залишало часу для інших видів діяльності або більш інтенсивної діяльності у певних сферах господарювання. Зрештою, правласнующе господарство настільки безпосередньо залежало від оточуючого середовища, що будь-які більш-менш суттєві порушення екологічного балансу (як суто природні, так і антропогенного характеру) призводили до катастрофічних наслідків. За таких умов темпи розвитку (зокрема, економічного) були надзвичайно уповільненими. До того ж, значні масиви неосвоєних територій дозволяли людським колективам розвивати економіку екстенсивним шляхом, а не за рахунок інтенсифікації.

Початок модифікації Н.Г. був пов'язаний із т. з. першою сировинною кризою, що припадає на фінал палеоліту. Одним з найраніших проявів цієї кризи була нестача якісної кам'яної сировини для виготовлення знарядь праці. Поруч з інтенсивним шляхом здолання цієї проблеми (запровадження мікролітичної техніки, що дозволяла економити камінь; див. також мезоліт), її намагалися вирішити й через отримання сировини завдяки обміну з населенням, яке мало доступ до багатих родовищ. Зокрема, для території України відомі чисельні знахідки виробів з якісного волинського та дністровського кременю за кілька сотень кілометрів від родовищ.

Докорінні ландшафтно-кліматичні зміни початку голоцену визначили інтенсивний шлях подальшого розвитку економіки в цілому. Однак запровадження відтворювальних форм господарювання та створення можливості відносно стабільного отримання надлишкового продукту самі по собі не означали відмову від Н.Г. Велике значення мала потреба у більш різноманітних ресурсах. Вперше така потреба стала наочною вже у добу палеометалу. Нечисельність родовищ міді та олова, необхідних для отримання бронзи, сприяла встановленню досить інтенсивних зовнішньоекономічних зв'язків. Непересічне значення для подолання економічної замкненості мав другий суспільний поділ праці — відокремлення ремесла від інших видів господарської діяльності, а отже утворення більш складної системи насамперед внутрішнього обміну.

Проте протягом значного періоду Н.Г. залишалося основною моделлю економіки, принаймні для великих соціально-економічних одиниць. Полісні утворення Давнього Світу, великі латифундіальні маєтки пізньої античності, феодальні володіння та міські комуни середньовіччя прагнули до економічної самодостатності, тобто натуральності господарства. Ще за античних часів принцип автаркії (грец.

421

αὐτάρκεια — самозадоволення), тобто незалежності від зовнішнього постачання (насамперед на державному рівні), вважався наріжним каменем вірної економічної моделі. За всієї інтенсивності торговельного обміну в античності та середньовіччі, основними предметами експорту — імпорту залишалися рідкісні різновиди сировини, що зустрічалися лише у певних місцевостях, та високотехнологічні вироби, значну частину яких можна кваліфікувати як предмети розкоші.

Н.Г. почало поступово втрачати значення лише із формуванням капіталістичних відносин, а докорінні зміни в економіці, що практично унеможливили ведення Н.Г. припадають на період промислової революції. Щоправда, останнє зауваження стосується лише економічно розвинених індустріальних та постіндустріальних країн. Натомість, для значної кількості країн, що розвиваються, (переважна більшість держав Африки, значна кількість регіонів Південної та Південно-Східної Азії) Н.Г. залишається провідною формою господарського устрою. В цих країнах до двох третин населення зайнято саме у Н.Г. Елементи Н.Г. присутні і в економічному укладі країн із порівняно високим рівнем розвитку. Наприклад, в Україні таке явище, як господарювання на присадибних ділянках, спрямоване насамперед на забезпечення внутрішніх потреб домогосподарства, тобто має всі ознаки Н.Г.

Література: Матеріальна культура. — СЭПТ. / АН СССР, ИЭ. — М., 1989; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М., 1986.

НЕОАНТРОП (від грец. νέος — молодий, новий та άνθρωπος — людина; *Homo sapiens sapiens* за біологічною класифікацією; також людина сучасна) — людина сучасного фізичного типу, яка з'явилася в Європі близько 45—30 тис. р. тому.

Перші рештки ранніх Н. були відкриті у Європі в гроті поблизу містечка Кро-Маньон (Франція) у 1868 р. — п'ять кістяків поряд із знаряддями праці та прикрасами первісної людини. Згодом подібні відкриття були зроблені як в Європі, так і в Африці та Азії. Попри регіональні відмінності, ранні представники біологічного виду *Homo sapiens* мали спільні риси, а саме: високий опуклий череп, надбрівні дуги замість суцільного валика, підборідний виступ.

Однією з проблем сучасної антропології є питання про час та місце виникнення перших Н. За останніми даними, фізичний тип Н. в загальних рисах сформувався на Африканському континенті на південь від Сахари (Брокен-Хілл у Замбії, Салданья у ПАР, Омо I, II у Ефіопії). Приблизно 100 тис. р. тому вони вперше з'явилися у Передній Азії (Кафзах в Ізраїлі), де співіснували з палеоантропами. Близько 40 тис. р. тому в середовищі популяції *Homo sapiens* відбувся різкий демографічний сплеск, що спричинив масові міграції у різні сторони Старого Світу. Зазначений сплеск, на думку науковців, пов'язаний із встановленням екзогамних стосунків та формуванням родового суспільства. Такий перебіг останніх фаз процесу антропогенезу добре узгоджується з даними археології, палеоантропології та сучасної генетики. Так, ґрунтуючись на аналізі розподілу типів ДНК у сучасних людей, дослідники доходять висновку про те, що все сучасне людство походить від однієї групи, яка сформувалась в межах 200—100 тис. р. тому, а її нащадки поширились в Європу, не змішуючись з іншими гомінідами. Сучасною наукою доведено, що «класичні» неандертальці не приймали участі у становленні Н.

Близько 40—30 тис. рр. тому Н. з'являються у Європі, Азії та Австралії. Що стосується сапієнсів Африки, то в даний період переважають представники, схожі на сучасних бушменів та готентотів — койсанський тип (Асселар — Алжир, Сінга — Судан, Фіш-Хука — ПАР). Серед ранніх Н. Азії виділяють декілька типів, що сполучають протомонголоїдні та австралоїдні ознаки (Верхня печера Чжоукоудянь — Китай, Афонтова Гора — Сибір, Міногава — Японія, о-в Калімантан — Індонезія, Вадьяк — о-в Ява). За часів вюрмського зледеніння рівень світового океану значно понизився, що уможливило заселення Австралії та Америки. Найдавніші сліди перебування Н. в Австралії фіксуються на рівні 30 тис. р. тому. Заселення півночі американського континенту відбувалось з Далекого Сходу через Берінгію декількома хвилями в межах від 14 до 11 тис. рр. тому.

Серед Н. Європи розрізняють декілька морфологічних типів: кроманьйонський, грімальдійський та брюнський. Перший тип характеризувався високим склепінням черепу, значною місткістю черепної коробки (1700 — 1800 куб. см), прямим чолом без надочного валика, чітко окресленим підборідним виступом, широким та низьким обличчям з різко виступаючим носом, сильно розвиненим м'язовим рельєфом та високим зростом (179—194 см). Цей тип був поширений переважно на півночі та в центрі Європи, на території сучасних Франції (Кро-Маньон, Комб-Капель), Німеччини (Оберкассель), Бельгії. Великої Британії. Представникам грімальдійського типу була властива доліхокранія, досить широке обличчя, слабко виступаючий широкий ніс, масивна нижня щелепа з помірно розвиненим підборідним виступом. Характерною особливістю «грімальдійців» був невисокий зріст. Цей тип характерний для пам'яток переважно півдня Європи, зокрема — Італії (Грімальді). Брюнський тип, виявлений на пам'ятках Центральної Європи (Брно, Брюкс, Пржедмость, Долні Вестоніце), характеризувався відносно низьким склепінням черепа, спадистим лобом та сильним розвитком надбрів'я.

Знахідки Н. Східної Європи представлені похованнями з стоянок Костьонки на Дону та Сунгірь на Клязьмі. Антропологічний тип цих Н. визначається як поліморфний, в якому поєднувались прото-

європеоїдні, австралоїдні та протомонголоїдні ознаки. На території України, незважаючи на значну кількість археологічних пам'яток доби пізнього палеоліту, виявлені палеоантропологічні рештки мають вкрай фрагментарний характер (зуби, кістки кінцівок, уламки черепів). Найбільш поширеними на стоянках були фрагменти, інколи оброблені, людських черепів — Чулатово I, Новгород-Сіверська стоянка, Пушкарі, Мізин у Подесенні, Анетівка II у пониззі Південного Бугу, Буран-Кая (Крим). Знахідки повних скелетів Н. відносяться до епохи фінального палеоліту–мезоліту: Мурзак-Коба, Фатьма-Коба (Крим), могильники Волоське, Василівка I, III, Чаплі (Надпоріжжя), Лащове (Черкащина), що датуються часом 13—9 тис. р. тому. Палеоантропологічний матеріал з цих місцезнаходжень свідчить про складні етнічні процеси, що відбувались на території Східної Європи в кінці льодовикової епохи.

З європейськими неантропами пов'язується поширення пізньопалеолітичної культури. У технологічному відношенні ця доба характеризується розвитком призматичної техніки обробки каменю, стандартизації та уніфікації основних типів знарядь праці, широким використанням органічних матеріалів для їхнього виготовлення. В господарському плані пізній палеоліт характеризується виробленням мисливських стратегій, заснованих на спеціалізованому полюванні на великих травоядних ссавців прильодовикового комплексу.

Література: *Сегеда С.* Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К., 2009; *Телегін Д.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982; *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага, 1982.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

НЕОЛІТ (від грец. νεός — новий, λίθος — камінь; також новий кам'яний вік) — заключний період кам'яної доби (10—5 тис. рр. тому), що заступив палеоліт і мезоліт та передував енеоліту. Н. став особливим етапом в історії людства. Саме з Н. пов'язаний початок переходу від привласнювальних форм господарства до відтворювальних, утворення історико-культурних областей, в межах яких розповсюджувалися такі інновації, як відтворювальне господарство, кераміка, відтискна техніка розщеплення, шліфування та свердління каменю, особливі елементи духовної культури.

Розвиток Н. почався на Близькому Сході, в Малій Азії та в Загросі (Іран). До першої половини — середини VII тис. до н. е. Н. пройшов т. з. докерамічну фазу розвитку. Окремі регіони земної кулі були втягнуті в процес неолітизації неодноразово. Так само й перехід до наступної епохи, енеоліту, для якого властива поява перших виробів з міді, відбувався в різних регіонах в різний час. Розвиток Н. України охопив проміжок часу з сер. VIII до поч. IV тис. до н. е. При цьому період з сер. VI до поч. IV тис. до н. е. характеризувався співіснуванням неолітичних і енеолітичних культур.

Протягом першої половини VII тис. до н. е. Н. почав розвиватися на всій території степової і лісостепової України, а також у Криму. Період розвитку Н. з середини VIII до середини VII тис. до н. е. називається докерамічним. Основні археологічні культури: кукрецька в Запорізькій обл. (Кам'яна могила I), буго-дністровська в басейнах Південного Бугу та Дністра (Заньківці), таш-аїрська в гірському і степовому Криму (Таш-Аїр, Фронтоне IV), платовоставська на Луганщині (Должик, Мурзіна балка). Загальною рисою всіх без винятку докерамічних неолітичних культур України є використання відтискної техніки розщеплення кременю, виробництво складних знарядь. Незважаючи на початок розвитку землеробства і скотарства, мисливство та рибальство залишалися провідними формами господарства.

У середині VII тис. до н. е. почався розвиток керамічної фази Н. Кераміка впродовж 200—300 років поширилася на території всієї степової і лісостепової смуги України, а також в гірському Криму. Перші керамічні вироби були гостродонними і містили, зазвичай, значну домішку трави або інших органічних речовин у глиняному тісті. Керамічний Н. можна розділити на три етапи: ранній (6500—6000 рр. до н. е.), середній (6000—5500 рр. до н. е.) та пізній (5500—3900 рр. до н. е.).

У ранньому керамічному Н. продовжувала своє існування кукрецька культура. Її керамічну стадію в Північно-Західному Приазов'ї і Дніпровському Надпоріжжі прийнято називати сурською культурою (за епонімічними пам'ятками Острів Сурський 1 і 2). Кераміка сурського типу характеризується гостродонністю, S-подібним профілюванням, використанням лінійно-накольчастого орнаменту. Подібну кераміку виготовляли і носії культури Таш-Аїр в Криму. Кукрецьке населення басейну Південного Бугу також почало виготовляти кераміку (Печера I, Добрянка II), але до кінця раннього етапу було повністю витіснене носіями буго-дністровської культури. З розселенням кукрецького населення пов'язано також виникнення донецької культури у басейні Сіверського Дінця.

На межі VII—VI тис. до н.е. клімат стає більш посушливим, кордон Степу пересувається на північ. В цей час виникли нові археологічні культури на території України, які співіснували з культурами, що були на ранньому етапі. Протягом першої пол. VI тис. до н.е. новими явищами на території України стали азово-дніпровська та нижньодонська культури в степовому Лівобережжі, тубинська культура на Сіверському Дінці, киево-черкаська культура в середній течії Дніпра, яніславицька або волинська культура в Правобережному Поліссі. На лівобережному Поліссі виникли неолітичні пам'ятки типу Струміль і Студенок. Поява неоліту Яніславиці, Струмилі і Студенка характеризувала процес неолітизації мезолітичного населення лісової зони. Процес неолітизації України до середини VI тис. до н. е. завершився.

У середині VI тис. до н.е. розпочався пізній етап розвитку керамічної фази Н. України. В цей час припинили існування кукрецька, буго-дністровська, донецька культури, платовоставська. Натомість йшов розвиток культур, що виникли лише на попередньому етапі. У цей самий період на територію України з Центральної Європи потрапляють традиції культури лінійно-стрічкової кераміки, що були пов'язані з прогресивними методами ведення землеробського господарства, і з території лісової смуги Російського Подесення — культури ямково-гребінцевої кераміки, що навпаки продовжували традиції мисливсько-рибальського господарства.

Неолітичні культури пізнього керамічного етапу співіснували на території України з енеолітичними трипільською та середньостогівською культурами, носії яких навчилися обробляти мідь.

Яскравим явищем в розвитку неолітичної культури є могильники маріупольського типу, знахідки яких пов'язані з басейнами Дніпра, Сіверського Дінця, а також з територією Північного Приазов'я. Аналіз поховань дає матеріали для реконструкції духовної культури неолітичного населення.

Література: Історія української культури: у 5-ти тт. — Т. 1. Історія культури давнього населення України. — К., 2001; Давня історія України: в 3-х тт. — Т. 1. Первісне суспільство. — К., 1997.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

432

НОМАДИЗМ (від грецьк. νομάδες — кочовики, що, у свою чергу, від νέμω — пасти, випасати; також кочівництво) — форма господарювання, основою якої є екстенсивне скотарство із сезонними переміщеннями населення та гуртів худоби. Специфіка способу господарювання визначає своєрідність побутового укладу номадів та особливості їхніх соціальних структур. Взаємозалежність господарювання, побуту та соціального устрою кочовиків є настільки безпосередньою, що в термін Н. зазвичай вкладають не лише соціально-економічний, а й культурний (у найширшому значенні) зміст.

Як явище Н. виник на межі II—I тис. до н. е. в зоні посушливих степів і напівпустель Євразії та Північної Африки. У зазначений час на цих теренах спостерігається значна аридизація (зростання посушливості) клімату, що унеможливила ведення комплексного землеробсько-скотарського господарства, яке панувало тут за доби бронзи. Населення було змушене шукати нових форм господарського укладу. Життєздатним виявився саме Н., який не тільки практикується в зазначеній зоні дотепер, а й значно розширив свій ареал. Зокрема, доволі своєрідною формою Н. є оленярство, що практикується народами Північно-Східної Азії. Давні народи, які протягом раннього залізного віку практикували Н., зазвичай називають ранніми кочовиками, а середньовічних мобільних скотарів — пізніми кочовиками.

Одним з центрів формування Н. став Північнопричорноморський Степ. Першим історичним народом на українських теренах були саме кочовики-кіммерійці. Згодом південний захід Східноєвропейської рівнини тривалий час фігурує у письмових джерелах як Скіфія, а дещо пізніше — Сарматія (за назвами кочових племен, що панували в регіоні).

Розрізняють кілька форм кочування: 1) з незамкненим циклом; 2) із замкненим річним циклом, сталими маршрутами та місцями зупинок, але без стаціонарних жител у місцях зимівлі; 3) із замкненим циклом зі стаціонарними житлами у місцях постійних зимівель; 4) з двома річними перекочуваннями та стаціонарними житлами на зимівниках та літниках. Власне кочовими вважаються лише перші дві форми, третю розглядають як напівкочову, а четверту — напівосілу. Незамкненість циклу кочування спричинялася виключними обставинами (війни, далекі міграції, викликані погіршенням кліматичних умов тощо), а поступовий перехід до напівкочового або напівосілого життя є загальною тенденцією для будь-яких номадів.

За всього різноманіття проявів культури конкретних кочових народів, вони мають багато спільних

436

побутових рис, що пов'язано із однаковістю способу життя. Близькі між собою форми переносних жител (кибитки, шатра, юрти), вжиткові предмети (наприклад, зручний для транспортування шкіряний, дерев'яний та металевий посуд), одягу (наприклад, наявність і у чоловічому, і у жіночому гардеробі штанів, що є найбільш зручними для їзди верхи).

Матеріальна культура номадів виглядає примітивною з точки зору представників осілого населення, але певна скудність побуту аж ніяк не є ознакою відсталості кочовиків порівняно із осілими народами. Набір вжиткових предметів та знарядь праці ідеально пристосований для всіх побутових та господарських потреб кочовиків. Обмеженість цього набору (як за асортиментом, так і за кількістю однотипних предметів у кожному господарстві) визначається насамперед тим, що кочовик має враховувати складність транспортування майна під час постійних перекочувань. Натомість, саме серед номадів давнини та середньовіччя найшвидше розповсюджувалися корисні для кочового побуту новації; мобільний спосіб життя мав на увазі постійні зовнішні контакти, а отже — й доволі швидке ознайомлення із технологічними новинками та поширення інформації про них.

Для кочових суспільств притаманна мілітаризованість, безпосередньо пов'язана із специфікою головного майна номадів — худоби. Це майно легко відчувається шляхом угонів. Відповідно, для його захисту необхідно перебувати у стані постійної готовності для відсічі супротивнику, що мало на увазі поголовне володіння зброєю (часто не лише чоловіками, а й жінками), наявність системи сигналізації (під час випасу пастухи-воїни розосереджувалися на доволі великій території), чіткого управління та взаємодії у бою.

Специфіка майна визначає й соціальну структуру кочових суспільств. Для них характерні міцні родові зв'язки, адже рід виступав колективним власником пасовиськ та джерел води й лише рід був здатний виставити достатню кількість воїнів, аби забезпечити захист угідь та худоби. Своєрідним шляхом формувалися у номадів і відносини підпорядкування та влади. Менш заможні (а тому й менш чисельні) роди зверталися з проханням про захист до більш заможних (й потужніших у військовому відношенні). При цьому угіддя об'єднувалися, а захист цих угідь (як і худоби, що на них випасалася) ставав спільною справою. Елемент добровільності, що присутній в таких відносинах, робить їх подібними скоріше до античної клієнтели, але в ролі патронів та клієнтів виступають не окремі особи, а роди та/або племена. Навіть у випадках підкорення кочовиків кочовиками військовою силою, головними були визнання зверхності переможця та зобов'язання надавати на його вимогу воїнів. Переможені зберігали абсолютну самостійність у внутрішніх відносинах й приєднувалися до переможців на правах "клієнтських" (молодших) родів. Такий механізм дозволяв кочовикам швидко нарощувати військовий потенціал, забезпечувати демографічними ресурсами масштабні завоювання на зразок тюркського, гунського або монгольського.

Література: Андрианов Б. Неоседлое население мира. — М., 1985; Материальная культура. — СЭПТ. — М., 1989; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М., 1986.

Євген СИНІЦЯ

ОБЩИНА — термін широкого діапазону, що має в історичній науці декілька основних значень.

1. У загальному значенні — будь-яке об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, наприклад, сільська, міська, етнічна, конфесійна, етноконфесійна і т. ін. О.

2. У багатьох країнах — низова адміністративно-територіальна одиниця, наприклад, комуна у Франції чи Бельгії.

3. В історико-етнографічному значенні — виробничий та соціально-побутовий колектив, що має певне самоврядування, характерний для первісного (первісна О.) та доіндустріальних суспільств (сусідська, територіальна, селянська О.). Як форма соціальної (колективної) організації людей, О. притаманна майже всім народам. Виникла за часів первіснообщинного ладу. Її ознаками були спільна власність на засоби виробництва та звичаєві форми самоврядування. З розвитком суспільства, майнової нерівності та приватної власності послідовно змінювались і форми О.: родова, сімейна, сільська. З утворенням великого феодалного землеволодіння О. втратила незалежність, перетворившись на залежну від панівних верств організацію безпосередніх виробників, розпалася з розвитком капіталістичних відносин.

Первісна О. являла собою соціальний організм і базувалась на первісній егалітарності, яка, проте,

мала різний характер в залежності від конкретно-історичних типів суспільства та від рівня розвитку цих суспільств. В ранньопервісній О. (локальній групі) мисливців, рибалок та збирачів (етнографічних тасманійців, аборигенів Австралії, бушменів), які вели привласнювальне господарство, практично здобувався суспільний продукт, що забезпечував тільки необхідні життєві потреби, і тому їй були притаманні спільна власність на засоби та продукти виробництва та зрівняльний розподіл останніх. Розміри таких О. загалом не перевищували декількох десятків осіб.

У пізньопервісній О. землеробів і скотарів (етнографічні ірокези, папуаси і т. ін.) або вищих мисливців та рибалок, які перейшли до відтворювального або спеціалізованого привласнювального господарства, здобувався відносно регулярний надлишковий продукт, і тому, за збереження колективної економіки вже зароджувалась індивідуальна власність та розподіл праці. Розміри О. зросли, всередині неї виникли субобщини; з'явилися зародкові форми залежності та експлуатації. Про час виникнення та структуру первісної О. існують різні точки зору, в залежності від розуміння її співвіднесення з родовою організацією та парною сім'єю.

Самостійність та самодостатність ранньопервісної О. була відносною хоча б вже тому, що норми суспільної екзогамії пов'язували її з іншими О. Крім того, в процесі виробництва виникала кооперація О. та складались ранні форми об'єднань О., часто навколо виробничих, обмінних чи релігійних центрів. В решті решт, пізньопервісні О. залучались до процесу становлення потестарної організації племен та союзів племен.

Ранні форми сусідської О. відносяться до останньої фази розвитку первісного суспільства. Головна ознака такої О. — поєднання приватної власності на селянський двір, худобу, засоби виробництва та достатньо виражених тенденцій спільної власності на землю. Домогосподарства, що виникають всередині такої О., по мірі парцеляції праці, поступово стають все більш самостійними економічними ланками. Цей процес прискорюється передусім там, де домогосподарства можуть обмінюватись надлишковим продуктом. У взаємовідносинах між домогосподарствами, а також всередині них посилюються відносини експлуатації. У той же час окремі домогосподарства в складі О. залишаються пов'язаними спільним землекористуванням та взаємодопомогою. На пізніх етапах сусідська О. включена в загальну політико-правову систему держави, але зберігає самоврядування та звичаєве право. Часто вона також має певні особливості матеріальної культури, народної творчості, культу. Традиційні общинні інститути досить часто використовувались в нових соціально-економічних реаліях як інструменти експлуатації. Наприклад, О. в цілому досить часто несла фіскальну відповідальність перед державою або володарем землі (останнє, насамперед, за феодалного укладу) за своїх членів, що визначалось традиціями общинної взаємодопомоги та кругової поруки.

Сусідська О. відіграла значну роль в історії доіндустріальних суспільств, оскільки вже з виникненням перших державних утворень, вона стала суборганізмом соціальних та політичних інститутів. У формування держав також включались і первісні О., що могли певний час зберігатись в якості внутрішньої первісної периферії держав, але зазвичай згодом трансформувались у сусідські О.

Крім історичної типологізації, також існують класифікації О. за належністю до господарсько-культурних типів та інших ознак. Виділяються ранньоземлеробська та землеробська (сільська) О. осілих землеробів та землеробів-скотарів, кочова (пасовищно-кочова, аульна) О. кочових та напівкочових скотарів, промислова О. вищих мисливців та рибалок.

Література: *Массон В.* Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Ленинград, 1976; *Социально-экономические отношения и соционормативная культура.* — СЭПТ. — М., 1986.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

442

ОРГАНІЗАЦІЯ ДУАЛЬНА (від лат. *dualis* — подвійний).

1. Шлюбні стосунки між представниками двох родів, пізніше братрій, що виникли внаслідок переходу від тваринних до людських форм шлюбу шляхом заборони шлюбних відносин усередині первісної громади (див. Екзогамія) та встановлення шлюбних відносин між членами різних громад і шлюбних класів (див. Ендогамія). 2. У широкому розумінні — подвійна, або бінарна організація суспільства, а також відображення цієї організації в духовній культурі (напр., дуальні міфологічні сюжети).

Михайло ГЛАДКИХ

449

П

ПАЛЕОАНТРОП (від грец. παλαιός — давній та άνθρωπος — людина) — узагальнююча назва викопних людей, які жили в Європі, Азії та Африці близько 200—35 тис. р. тому. Часто ототожнюють з неандертальською людиною.

Перші викопні рештки П. були виявлені в Європі ще в другій пол. XIX ст. (Гібралтарська скеля, долина р. Неандер). Наступними планомірними розкопками печерних стоянок було знайдено значну кількість решток неандертальців у Франції, Німеччині, Бельгії, Італії, Іспанії, а також в Африці та на Близькому Сході, загальною чисельністю понад 300 особин. Серед П. розрізняють три групи: ранніх (пренеандертальці, атипові), пізніх (класичні) та прогресивних (близькосхідні).

Кісткові рештки ранніх неандертальців, що жили близько 200—100 тис. р. тому, походять з місцезнаходжень Гібралтар (Піренейський півострів), Ерінгсдорф, Таубах (Німеччина), Саккопасторе (Італія), Гановце (Словаччина), Тешик-Таш (Узбекистан), Табун (Ізраїль). Морфологічний тип ранніх П. характеризується поєднанням архаїчних рис, властивих архантропам, та сапієнтних ознак. Вважається, що їхнім попередником були пізні архантропи, зокрема, гейдельберзька людина. Черепи цих істот мали такі особливості: наявність суцільного надочного валика, сплющена потилиця, відсутність підборідного виступу і, водночас, високий і не дуже довгий мозковий відділ, місткість якого становить приблизно 1450 куб. см, менш спадисту, ніж у архантропів, форму лоба.

Близько 80—35 тис. р. тому, в Європі широко розселилися представники класичних П. Їхні рештки виявлені на території Німеччини (Неандерталь), Франції (Шапель-о-Сен, Ле Мустье, Ля Феррасі, Регурду, Сег-Сезер), Бельгії (Ля Нолет, Спі), Великої Британії (о. Джерсі), Іспанії (Баньолас, Кова Негра, Херона), Італії (Монте-Чірчео, Ле Фато), Чехії (Охос, Кульна, Шипкак), Хорватії (Крапіна), Угорщині (Шубаюк) та Україні. Формування класичного неандертальця відбувалось в часи останнього (вюрмського) зледеніння, через що фізичний тип пізніх П. характеризується багатьма ознаками, пов'язаними з адаптацією до суворих кліматичних умов: загальною масивністю кісток, широкими плечима, помірним зростом (155—160 см у чоловіків), скороченими пропорціями кінцівок, вигнутою стегною кісткою. Череп мав видовжений та низький мозковий відділ, спадистий лоб з масивним надочним рельєфом, сплюснену потилицю з потиличним валиком, широкі носові кістки, відсутністю підборідного виступу. Місткість черепу, в середньому, більша, ніж у сучасної людини (1400 — 1500 куб. см, найбільші значення — 1700). Типи П., схожі з європейськими класичними, виявлені також на території Передньої Азії (печера Табун поблизу Хайфи) та в Іраку (печера Шанідар).

Третя група — прогресивні П. — представлена переважно на території Передньої Азії, на території сучасного Ізраїлю (Схул, Кафзех). Датують такі знахідки в межах 100—70 тис. р. тому. Черепи цих П. характеризуються високим склепінням (місткість — близько 1550—1600 куб. см), відносно опуклою формою лоба і менш вираженим надочним рельєфом. В окремих випадках на нижній щелепі фіксується помірно розвинений підборідний виступ. Носії цього сапієнтного комплексу були високими на зріст (180—182 см у чоловіків) і мали видовжені пропорції кінцівок, що зближує їх з ранніми неантропами.

Сучасні дослідження підтверджують думку, що класичні неандертальці не брали участі у формуванні людини сучасного антропологічного типу (неантропа). Питання ролі П. у становленні людей нового типу ще остаточно не вирішено.

З П. пов'язані завершальні етапи ашельської культури та мустьєрська археологічна культура, що набула значного поширення в епоху середнього палеоліту — 150—45/35 тис. р. тому. Мустьєрський комплекс налічував декілька десятків типів знарядь, найпоширенішими з яких були скребла, гостроконечники, ножі. Застосовувались також кістяні та дерев'яні вироби. Полювання на великих ссавців складало основу життєдіяльності груп П. — на стоянках знайдені рештки мамонтів, носорогів, бізонів, коней та ін. Однією з яскравих рис культури П. стала поява перших поховальних пам'яток. Навмисні поховання зафіксовані в ряді печер Європи (Ле Мустье, Шапель-о-Сен, Ля Ферасі та ін.), Передньої Азії (Табун, Схул, Кафзех), Середньому Сході (Шанідар).

На території України мустьєрська культура представлена рядом пам'яток Криму (Кіік-Коба, Заскельна), Закарпаття (Королеве), Подністров'я (Молодове V), Донбасу (Антонівка). Серед антропологічних решток П. на території України слід назвати поховання жінки та дитини в гроті Кіік-Коба, дорослого та дітей в гротах Заскельна V, VI у Криму. Знахідки неандертальців відомі також з Наддніпрянщини та Приазов'я. Цікавою особливістю є співіснування на території України як класичних (Кіік-Коба), так і прогресивних типів П. (Заскельна, Романково, Ріжок I).

Близько 45 — 35 тис. р. тому П., які тривалий час співіснували з ранніми неоантропами, були витіснені останніми у менш придатні для життя регіони, що стало поштовхом до їхнього вимирання. Причинами цього процесу були як біологічні фактори, так і розвиненіша техніка виготовлення знарядь та більш гнучка соціальна організація людей сучасного фізичного типу.

Література: *Сегеда С.* Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К., 2009; *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага, 1982.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПАЛЕОЕКОЛОГІЯ (від грец. *παλαιός* — давній, *οίκος* — місце мешкання, дім, домогосподарство та *λόγος* — слово, знання; також історія навколишнього середовища та екоісторія) — важлива категорія сучасних історичних та соціально-антропологічних досліджень, що формується на перетині історії, первісної історії та екології та має зони перекриття з етногеографією. Якщо екологія ставить в центр свого дослідження взаємодію організмів та довкілля, то екоісторія розглядає цю взаємодію в рамках історичного процесу, враховуючи особливості людини як біосоціальної істоти, важливість специфіки культури як основного засобу позабіологічної адаптації до оточуючого середовища, велике значення господарської діяльності в життєзабезпеченні людських колективів та в зростаючому перетворюючому впливі їх на природу. Екологічна наука розрізняє три типи оточуючого середовища — фізичне (клімат, ландшафт, водні та мінеральні ресурси), біотичне (флора та фауна) та соціальне. Взаємовідносини цих трьох типів в історії суспільства складають сутність екоісторичних досліджень.

Перші концепції про взаємодію людей з природним середовищем з'явилися ще в XVIII ст. і проявились, головним чином, у вигляді географічного детермінізму, суть якого зводиться до того, що особливості середовища визначають матеріальну та духовну культури, психічний склад та специфіку історичного розвитку різних народів світу. На поч. XX ст. виникає напрямок, що ставив за мету дослідження відносин між людиною та оточуючим середовищем — антропогеографічна школа Ф. Ратцеля. Важливим для розвитку екоісторії був культурно-екологічний напрямок в американській культурній антропології, представники якого намагалися простежити вплив оточення на соціальну структуру і поведінку людських суспільств. Вважається: якщо фізичні умови можуть обмежити можливості економіки, то економіка виступає обмежуючим або стимулюючим фактором по відношенню до розміру, щільності та стабільності людських поселень та суспільних груп (Д. Форд, А. Хоулі, Дж. Стьюард, М. Салінз). На думку цих дослідників, типовість у поведінці різних первісних колективів пояснюється використанням ними однакових природних ресурсів. Для характеристики суспільств вони використовують термін "культурний тип", останній виникає внаслідок культурної адаптації до навколишнього середовища. Процеси адаптації до довкілля проявляються в першу чергу в технологічній сфері, тому метод "культурної екології" передбачає аналіз технологічних стратегій в певному природному оточенні, а також аналіз життєдіяльності та поведінки даного колективу з метою встановлення зв'язку технологічних стратегій та інших елементів культури (соціуму, світогляду).

У радянській історичній науці, передусім в етнографії, дослідження взаємовпливу природи та суспільства знайшли відображення в концепції господарсько-культурних типів (М. Г. Левін, Н. Н. Чебоксаров). ГКТ — конкретна форма загальноісторичного типу суспільства, що проявляється в певних екологічних умовах. Більш деталізований характер мала запропонована В. П. Алексеевим концепція «антропогеоценозу», що дає можливість моделювати «харчові ланцюги» певних екосистем, які мають більш-менш замкнений характер. Значного розвитку набули реконструкції ГКТ первісності (М. І. Гладких, Л. Л. Залізник), які передбачають аналіз археологічних джерел, даних палеоекології та використання етнографічних аналогій. Археологічні джерела дають можливість відтворити рівень розвитку виробничих відносин суспільства, що реконструюється. Завдяки палеоекологічним методам (палеогеографія, палеокліматологія, палеонтологія, археозоологія, палеоботаніка, палінологія) існує можливість відтворення особливостей природного середовища в певний історичний проміжок часу. Залучення етнографічних аналогій під час відтворення історичного ГКТ виправдано лише в тому разі, якщо він за господарством і культурою близький до етнографічного суспільства.

Історія розвитку людського суспільства нерозривно пов'язана з змінами природного середовища. Сучасні дослідження виявляють значний вплив природних факторів на процес антропогенезу. Завершення льодовикового періоду — плейстоцену (палеоліт) — знаменувало собою пошуки нових форм господарювання, що проявилось в розвитку ускладненого збиральництва та рибальства (мезоліт). В епоху

кліматичного оптимуму — атлантикум — відбувається поширення відтворювального господарства в Східній Європі (неоліт — енеоліт). Наступний більш сухий кліматичний період — суббореал — позначений зникненням давньоземлеробських культур та значним поширенням носіїв скотарських археологічних культур (доба бронзи). Вважається, що вплив природного середовища зменшується з історичним розвитком завдяки удосконаленню людиною систем захисту — одягу, житла, поселення, систем поселень та господарських комплексів, систем комунікацій. Однак з розвитком цих систем, щоправда, природний вплив більшою мірою опосередковується (а не зменшується), натомість, тиск людини на природні процеси набуває часом згубного характеру.

Література: *Гладких М.* Исторична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). — К., 1991; *Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы.* — СЭПТ. — М., 1988; *Steward J.* The Concept and Method of Cultural Ecology // High Points in Anthropology /Bohannan P., Glazer M. (eds.). — N.Y. — 1973.

456

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПАЛЕОЕТНОЛОГІЯ (від грец. *palaios* — древній, *ethnos* — народ, *logos* — слово, поняття, вчення) має декілька варіантів тлумачення:

1. Школа у французькій та російській археології другої половини ХІХ—початку ХХ ст.

2. Вивчення давніх суспільств за допомогою методів етнологічної науки. Поняття "П." було введено у науковий обіг на початку 1860-х рр. французьким природознавцем та археологом Г. де Мортілі'є на противагу тодішній академічній французькій археології, що сприймалася здебільшого як галузь історії мистецтва. Г. де Мортілі'є, який активно пропагував застосування в археології методів природничих наук та еволюціоністських підходів, намагався розширити об'єкт археологічного дослідження. У його розумінні П. сприймалася як етнографія давніх суспільств. Вихідним принципом П. було уявлення про первинну єдність людини й природного середовища, самоорганізацію людей за їхніми фізичними властивостями, невинний прогрес, який вивів людину з тваринного стану й перетворив на соціальну та культурну істоту тощо. З поступовим розчаруванням наукової громадськості у класичному еволюціонізмі на початку ХХ ст., поняття П. майже вийшло з ужитку у європейській науці.

Згодом була здійснена спроба відродити П. як галузь вивчення пам'яток кам'яної доби за допомогою природничих методів. Основними представниками П. у 1920-і рр. були Д. Н. Анучин, Хв. К. Вовк та їхні учні й послідовники. Основними науковими проблемами П. у цей час були співвідношення археологічних даних з географічними та вплив природного середовища на формування культури, співвідношення мовно-етнічних характеристик з матеріальною культурою тощо. На початку 1930-х рр. П. в СРСР була розгромлена. У подальшому принципи й підходи П. використовувалися у палеоекологічних та етноархеологічних дослідженнях. Останні передбачають вивчення сучасних архаїчних й традиційних суспільств з метою виявлення закономірностей у розвитку їхньої матеріальної культури. Отримані дані можуть використовуватися для реконструкції динаміки археологічних явищ, адже передбачається, що давні народи використовували подібні способи виробництва, що й сучасні «примітивні» народи, які живуть у схожих природно-кліматичних умовах. У сучасній археології і давній історії широко використовується етнологічний підхід до вивчення зниклих суспільств, який передбачає комплексний аналіз археологічних, лінгвістичних та історичних джерел, інколи з застосуванням порівняльного етнографічного матеріалу.

Геннадій КАЗАКЕВИЧ

ПАЛЕОЛІТ (від грец. *palaios* — давній, *lithos* — камінь; також давній кам'яний вік) — найдавніший період існування людського суспільства (від 2,5 млн. до 10,2 тис. рр. тому). П. характеризувався поширенням примітивних знарядь праці з дерева, каменю і кістки, пануванням мисливства та збиральництва. Доба становлення суто людського способу діяльності, культурної адаптації до навколишнього середовища, найдавніших форм суспільної організації, появи мистецтва та ранніх форм світогляду. Геологічно П. співпадає з еоплейстоценовим та плейстоценовим (льодовиковим) періодами.

Періодизація П. розроблена на основі стратиграфічних досліджень, вивчення змін у розвитку матеріальної культури, на абсолютних датах, отриманих методами природничих наук. Доба П. поділяється на три великих періоди, кожен з яких характеризується певними особливостями технологічного розвитку суспільства, що знаходить вираз в матеріальній культурі.

Найдавніша епоха — ранній П. (3,5 млн—150 тис. рр. тому) поділяється на три окремі етапи: олдувайський (3,5 — 2 млн рр. тому), ранньоашельський (2 млн—600 тис. рр. тому), пізньоашельський

(600—150 тис. рр. тому). Ранній П. — епоха становлення знаряддевої діяльності людини. Перші грубі знаряддя праці з каменю — чопінги та чопери — з'являються в олдувайську добу (від Олдувайської ущелини, Східна Африка, Танзанія). Характерними знаряддями ашельської доби є ручні рубила — поліфункціональні двобічнообробені знаряддя вже цілком сталої форми. В цей час відбувається перший стрибок в антропогенезі — перехід від гомінідних мавп до перших людей. Творцями ашельської культури вважаються архантропи. Більшість дослідників вважає ранній П. епохою становлення виробничого колективу у вигляді людського стада, головною відмінністю якого від тваринних спільнот було накопичення колективного досвіду у суспільному виробництві знарядь праці та предметів споживання. На території України ранній П. представлено стоянкою Королеве (Закарпаття), найнижчі шари якої датуються 1 млн—850 тис. рр. тому, окремими знахідками в Подністрів'ї, на Донеччині та в Криму.

Середній П. (150—35/40 тис. рр. тому) — мустьєрська епоха (від гроту Ле Мустье, Франція) — у сфері виробництва знарядь праці характеризується появою значної кількості типів, серед яких провідне значення мають гостроконечники, скребла та ножі, виготовлені як двосторонньою, так і односторонньою (левалуазькою) технікою обробки. Залишки стоянок та фауністичний склад здобичі свідчать про становлення колективного загінного полювання як основного виду господарської діяльності. Творцями мустьєрської культури в Африці, на Близькому Сході та в Європі були палеоантропи (неандертальці, за місцем першої знахідки — долини р. Неандер, Німеччина). Мустьєрська доба характеризується становленням праобщини в якості суспільної одиниці, основною характеристикою якої була відносна ендогамія, виробнича консолідація та взаємодопомога. Яскравими рисами неандертальської культури є поява перших поховань (Шапель-о-Сен, Шанідар, Табун), свідчень ритуальних дій ("ведмежі печери") та перших проявів мистецтва (натуральний макет). На території України відома значна кількість стоянок на території Закарпаття (Королеве, Рокосове), Подністрів'я (Молодове I, V, Стінка), на Донбасі (Антонівка) та в Криму (Заскельна, Кабазі). Поховання неандертальців походять з гротів стоянок Заскельна та Кіік-Коба.

Пізній П. (35/40—10,2 тис. рр. тому) — характеризується появою призматичної техніки обробки каменю, стандартизації та уніфікації знарядь праці. На території Європи поширились великі культурні комплекси, що характеризувались певними технологічними особливостями: солютре (прибл. 45—35 тис. рр. тому), оріньяк (прибл. 35—25 тис. рр. тому), гравет (прибл. 25—19 тис. рр. тому), мадлен / епігравет (прибл. 19—12 тис. рр. тому). Наприкінці палеолітичної епохи виділяють окрему, перехідну до мезоліту стадію розвитку культури — фінальний П. (13—10 тис. рр. тому). Пізній П. — епоха розселення у Європі людини сучасного антропологічного виду — неоантропа (*Homo sapiens*). В системі суспільної організації в цей час відбулись значні зміни, що призвело до другого стрибку в антропогенезі. Основною суттю цих змін є становлення екзогамної родової організації, що значною мірою вплинуло як на біологічний розвиток людини, так і на поведінку, культуру та світоглядні уявлення. Разом з тим, розвиваються такі суспільні інститути як парна сім'я та первісне плем'я. В господарському плані економічною одиницею виступала мисливська община (локальна група), але екзогамні стосунки давали можливість кооперації декількох груп. Полювання на великих ссавців прильодовикової фауни (мамонт, шерстистий носоріг, бізон, кінь, північний олень) відбувалось переважно загінним способом. Про високий ступінь адаптації свідчить перехід до спеціалізованого полювання. Пізній П. — час розквіту первісного мистецтва. З'являється наскельний живопис, графіка, скульптура, гравіювання по каменю, кістці, рогу. Поширеними були предмети дрібної пластики, що передають образи тварин та жіночий образ (палеолітичні "венери"). На території України відома значна кількість стоянок пізнього П. Найбільш унікальними є стоянки Подніпров'я з житлами з використанням кісток мамонта у конструкції (Мізін, Межиріч, Добраничівка, Гінці). На цих стоянках знайдено значну кількість предметів мистецтва — жіночі статуетки, прикраси, орнаментовані предмети.

Література: *Борисковський П.* Палеолит Украины: историко-археологические очерки. — М.; Л., 1953; *Палеолит СССР.* — М., 1984; *Шовкопляс И.* Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К., 1965.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПАЛЕОПСИХОЛОГІЯ (від грец. *παλαιός* — давній, *ψυχή* — душа та *λόγος* — слово, знання) — поруч з етнопсихологією складає частину психологічної антропології — міждисциплінарна область знань, що вивчає закономірності формування та функції розумових процесів, поведінкових особливостей, етнічні особливості психіки людей, етнічних стереотипів, історію розвитку колективних уявлень. Психологічна антропологія розкриває ці процеси шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі та культури.

На початку ХХ ст. ці ідеї отримали розвиток та часткову реалізацію в праці В. Вундта "Психологія народів" (1865 р.).

Значний вплив на П. справила школа аналітичної психології З. Фрейда, який виходив з позиції, що психологічний розвиток окремого індивіда в скороченому вигляді повторює історичний розвиток людства, а розвиток несвідомих процесів обумовлює специфіку виникнення норм людської поведінки, культури та суспільних інститутів. Відповідно, в історії первісного суспільства, міфології та релігії проявляються ті ж функціональні закономірності, конфлікти та комплекси, що і в психологічному розвитку дитини. Всі культурні заборони в первісному суспільстві (екзогамія, норми "уникання" певних родичів, табуації різного характеру), а також найдавніші форми релігії, магія, анімізм та тотемізм є засобами подолання та символізації початкових лібідозних (еротичних) потягів та імпульсів. Хоч емпірична база теорій З. Фрейда була досить хиткою та зазнала критики з боку деяких антропологів, його погляди справили сильний вплив на західну П. і стали стимулом для розробки таких проблем як походження соціальних інститутів, загальні та особливі риси психології народів, природа та функції культурного символізму тощо. Вчених приваблювало у фрейдизмі заперечення примітивно-раціоналістичної моделі людини, інтерес до символічного світу культури, введення в коло антропологічних досліджень нових джерел (наприклад аналіз сновидінь). Для фрейдистів характерна психологізація соціальних відносин, переоцінка ролі лібідо. Г. Рохейм, наприклад, розглядав всю культуру як захисну систему проти страху немовляти відділення від матері, ототожнюючи цивілізацію з неврозом.

Засновник глибинної психології К. Г. Юнг постулював наявність в психіці людини, окрім індивідуального позасвідомого, більш глибокого шару — колективного позасвідомого, що відбиває в структурах мозку досвід попередніх поколінь, зміст якого складають загальнолюдські первообрази та архетипи — матері-землі, героя, старця-мудреця і т. ін. Юнгівська концепція колективного позасвідомого сильно вплинула на дослідження міфології та релігійної свідомості.

Звернення до П. було характерним і для французької антропологічної школи. Людська свідомість, за думкою Е. Дюркгейма неоднорідна, оскільки існує в двох різних формах — як індивідуальна та як колективна. Перша специфічна для кожної конкретної людини і повністю визначається особливостями її психіки; друга єдина для всієї групи і не тільки не залежить від окремо взятих осіб, але навпаки, сама має примусову силу по відношенню до них. Колективна свідомість знаходить вираз у "колективних уявленнях" — релігійних віруваннях, міфах, нормах моралі та права. Вони укорінені в суспільному житті та виробляються всією групою в цілому, будучи, по суті, різними аспектами її самосприйняття. В контексті концепції "колективних уявлень" Е. Дюркгейм протиставив релігії магію як практику чисто індивідуальну та асоціальну.

Розвиток П. пов'язаний також з ідеями іншого представника французької антропології — Л. Леві-Брюля, який відштовхуючись від концепції "колективних уявлень" розробив теорію "дологічного мислення" первісних суспільств. За Л. Леві-Брюлем, таке мислення (найбільш яскраво відбите у міфотворчості) принципово відрізняє людину первісної доби від сучасної, адже в ньому відсутнє розмежування між причиною та наслідком, суб'єктом та об'єктом, одиничним та множинним тощо. До того ж йдеться саме про особливу форму суспільної свідомості, що має свої специфічні закони. Л. Леві-Брюль каже про особливу "первісну ментальність" на противагу Е. Тейлору та Дж. Фрезеру, які сприймали мислення "дикуна" як прояв інтелектуального незнання.

Представник структурної антропології К. Леві-Строс, навпаки, знаходив спільні як для первісних, так і для сучасних народів закони мислення, що полягають насамперед у тому, щоб класифікувати, протиставляти, знаходити аналогії. Класифікація та систематизація зовнішніх об'єктів і явищ є неодмінною якістю абстрактного мислення і утворюють основу суспільної поведінки, постулюються в міфах, первісних релігійних уявленнях. У своїх аналітичних працях К. Леві-Строс намагався виявити класифікаційні принципи, що керують міфами, ритуалами або зв'язками спорідненості.

Література: *Леві-Брюль Л.* Первобытное мышление. — М., 1930; *Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы.* — СЭПТ. — М., 1988.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЧНА — одне з наріжних понять археологічної науки, матеріальні рештки цілеспрямованої діяльності людей минулого, що знаходяться у природних ландшафтних та геологічних умовах та/або на належному методичному рівні зафіксована інформація про них.

Щодо першої частини пропонованого визначення, то воно доволі повно характеризує подвійний характер П.А.: своїй появі вони зобов'язані цілеспрямовані діяльності людей, проте одразу після припинення антропогенних впливів стають природними об'єктами, що видозмінюються під впливом геологічних, біологічних, кліматичних факторів, а подекуди — й ненавмисних антропогенних впливів (наприклад, руйнація оранкою і т. п.).

Процес польового дослідження П.А. фактично означає її руйнування, тобто якщо пам'ятка досліджена повністю, то вона повністю й зруйнована. Сучасне польове археологічне дослідження має на увазі максимально повну фіксацію розташування будь-яких артефактів, й рухомих, й нерухомих, у їх природному положенні (*in situ*). Тобто результатом проведених належним чином розкопок має бути повноцінна "інформаційна модель" П.А., що дозволяє максимально наближено до реалій відтворити її первинний вигляд до початку досліджень. З огляду на це, друга частина пропонованого визначення П.А. має бути його невід'ємною складовою.

Використання у визначенні аморфного терміну "минуле" є відбитком дискусії з приводу "меж компетенції" археології як такої. Жодною мірою не оспорується нижня межа, початок такої "компетенції",

адже вся історія людства пов'язана з виготовленням певних матеріальних предметів, перш за все — знарядь праці, а тому точкою відліку є поява людини як біологічного виду і початок цілеспрямованої знаряддевої діяльності його представників. Натомість, верхня межа доцільності застосування археологічних методів дослідження є предметом дискусій ще з XIX ст., адже досить поширеною є думка, що інформативна цінність археологічних матеріалів поступово знижується в міру зростання корпусу історичних (у вузькому значенні, тобто писемних) джерел. Зокрема, у англомовній літературі (особливо американській) й досі широко вживають такий термін як "ілюстративна археологія" по відношенню до археологічних матеріалів суспільств, що досягли цивілізаційного рівня розвитку і мали власну писемну традицію. Тенденція щодо визначення верхньої межі археології формуванням достатнього корпусу письмових джерел для висвітлення історії певної території зберігається. Проте, існують приклади досліджень археологічними методами достатньо пізніх об'єктів. На теперішній час визначення верхньої межі доцільності археологічних досліджень, ґрунтується не стільки на визначених методологічних засадах, скільки на прецедентах проведення розкопок.

В цьому плані показовим є поступове "помолодження" об'єктів археологічних досліджень в Україні. Тривалий час верхньою межею для археології у нашій країні був період Давньої Русі, а до пам'яток більш пізніх часів зверталися спорадично. На хвилі патріотичного піднесення кінця 1980—початку 1990-х рр. відбувається спалах інтересу до старожитностей доби козаччини, які, в принципі, археологічно досліджувалися ще з кінця XIX ст., проте не знаходилися у фокусі професійної уваги археологів постійно. Хронологічне охоплення цієї галузі сягає кінця XVIII ст. Є в Україні й прецеденти археологічних досліджень споруд XX ст. Таким чином, чітко визначити верхню хронологічну межу для визначення пам'ятки як археологічної практично неможливо, а отже використаний нами у такому визначенні нейтральний термін "минуле" вбачається цілком коректним.

За функціональними особливостями П.А. найзагальніше можна поділити на поселенські, культові, виробничі, інфраструктурні. Цей розподіл є досить умовним, адже прояви всіх зазначених функціональних груп можуть зустрічатися в межах одного конкретного місцезнаходження, однієї П.А. Серед поселенських пам'яток розрізняють стоянки (найчастіше так визначаються П.А. кам'яної доби), поселення, городища (поселення, що мають штучні захисні споруди), міста (найчастіше таке визначення надають урбаністичним осередкам, що відомі також за письмовими джерелами, адже з формальної точки зору місто є городищем). Найбільш представницьку групу культових П.А. складають поховальні (окремі поховання та могильники), сюди ж відносять залишки святилищ, жертovníків, храмів, мегаліти тощо. У цю групу включають зазвичай й пам'ятки монументального мистецтва (петрогліфи, наскельний живопис тощо). Залишки стародавніх виробництв представлені майстернями, спеціалізованими ремісничими поселеннями, місцями видобутку сировини тощо. Інфраструктурні П.А. — це насамперед елементи фортифікації, стародавні шляхи та інша комунікаційна інфраструктура, залишки іригаційних систем давнини, об'єкти антропогенного впливу на ландшафт.

За правовим визначенням археологічна пам'ятка — об'єкт археологічної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Закон України "Про охорону археологічної спадщини"). Усі пам'ятки археології, у тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, незалежно від форми власності території чи водного об'єкта, на яких вони розташовані, є державною власністю. На археологічних територіях, що охороняються, заборонені містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

Література: Закон України "Про охорону археологічної спадщини" // Археологія (спецвипуск). — К., 2004; Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: 36. документів. — К., 2006; Словник-довідник з археології: довідкове видання / Ред. Гаврилюк Н. О. — К., 1996.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПАСІОНАРНІСТЬ (від лат. *passio* — пристрасть, пристрасність) — наріжне поняття пасіонарної теорії етногенезу, запропонованої в першій половині 1970-х рр. Санкт-Петербурзьким істориком та географом Л. М. Гумільовим. Найбільш загально П. визначалася ним як рівень біохімічної енергії живої речовини, притаманний індивіду або — частіше — групам індивідів, які об'єднані певними внутрішньосистемними зв'язками. Рівень П., на думку науковця, залежить насамперед від фізико-географічних факторів (див. географічний детермінізм), таких як ландшафтно-кліматичні умови, коливання рівня сонячної активності, що спричиняє зміни у електро-магнітному полі Землі, тощо.

Разом із тим, сам Л. М. Гумільов визначав П. як таке собі непереборне прагнення (свідоме, а досить часто — й несвідоме) до діяльності, спрямованої на досягнення певної мети (подекуди — ілюзорної). Періодичні коливання рівня П., спричинені природними факторами, призводять до так званих пасіонарних поштовхів. На піку останніх в межах певних територій утворюється "критична маса" індивідів із підвищеною П., які, у свою чергу, стають рушійною силою етнічних процесів, насамперед — складання нових етносів.

Л. М. Гумільов, аби підкреслити біологічний характер П., неодноразово зазначав, що рівень П. не корелюється із особистісними характеристиками індивіда (здібностями, вольовими та інтелектуальними якостями тощо), а також кількісними та якісними характеристиками людських колективів або популяцій. При цьому П. не визначає етику пасіонаріїв, адже задля досягнення мети вони здатні не лише на подвиги, а й на злочини, не лише на творіння, а й на руйнування. Неможливими для пасіонаріїв є лише заспокоєність та байдужість. Ще більше дистанціює поняття П. від соціальних вимірів те, що високий рівень П. не має обов'язково на увазі посідання пасіонаріям лідерських позицій. Скоріше навпаки, в якості рушійної сили певного процесу (зокрема, етногенезу) пасіонарії мають складати основну частину мас, "натовпу".

Етногенез та етнічна історія, згідно теорії П., являє собою замкнений цикл протяжністю близько 1200 років, що розпадається на кілька фаз. Обов'язковими передумовами етногенезу, за Л. М. Гумільовим, є наявність первинних контактів представників кількох вже існуючих етносів, що відбуваються у специфічних фізико-географічних умовах — у зоні пасіонарного поштовху (підвищеної активності природних джерел енергії) з обов'язковим поєднанням щонайменше двох ландшафтів.

В цілісному вигляді пасіонарна теорія етногенезу була викладена Л. М. Гумільовим у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук, що була захищена у 1974 р., але так і не затверджена ВАК. Написана на основі цієї дисертації монографія "Етногенез та біосфера Землі" вийшла друком лише у 1989 р. Проте основні положення цієї теорії були відомі науковій громадськості й раніше, адже оприлюднювалися у вигляді статей у науковій і науково-популярній періодиці та доповідей на наукових зібраннях різного рівня.

Від початку зазначена теорія зустріла доволі жорстку критику з боку етнологів, істориків та археологів. Основні претензії, що до неї висувалися, наступні: відсутність чітких недвозначних визначень базових понять (зокрема, самого поняття П., а також етногенез та етнос); довільне, щоб не сказати упереджене, оперування емпіричними даними (насамперед, історичними та археологічними), що наводяться на користь вірності цієї теорії; формулювання основних положень теорії в настільки узагальненій формі, що під визначення етногенезу підпадають практично будь-які масштабні структурні зміни у соціумі. Однак, за всієї ґрунтовності критичних зауважень, жоден з опонентів не спромігся надати системне та всебічне заперечення пасіонарної теорії етногенезу. На тепер вона має доволі значну кількість прихильників, а саме поняття П. досить широко вживається у науковій літературі. Щоправда, під П. найчастіше мають на увазі прагнення до дії, дієвість (як конструктивну, так і деструктивну) індивідів та/або колективів, залишаючи осторонь фізико-біологічні чи-то біохімічні аспекти поняття, які були головними у визначенні самого Л. М. Гумільова.

Література: Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. — Ленинград, 1989.

Євген СИНИЦЯ

ПЕРЕЖИТКИ (також метод пережитків) — залишкове явище в культурі, живе свідоцтво або пам'ятка минулого, що були властиві більш ранній стадії культури та в силу звички перенесені в більш пізню стадію. Вперше П. були використані наприкінці XIX ст. з метою відтворення явищ первісної культури російським етнографом К.Д. Кавеліним та англійським етнологом та антропологом Е. Тайлором, останній, власне, й розробив метод П.

Згідно з основною ідеєю методу П., в культурі кожного народу зберігаються залишки минулого, за якими можливо зробити висновки про явища більш раннього історичного етапу. За теорією Е. Тайлора, П. могли мати одне з трьох значень: 1) залишки культури, що не змінились; 2) погляди та звичаї, що видозмінились в процесі пристосування до нових умов; 3) відроджені звичаї та уявлення. Залишкові явища в культурі найбільш повно проявляються в народних іграх, повір'ях, загадках та звичаях, які на думку Е. Тайлора є живими «нащадками» систем первісної магії та гадань. До П. належать також народні казки, що є залишками первісних міфологічних систем. Загалом, до П. віднесено явища культури, що не мають безпосередньої утилітарної ролі в житті суспільства, а являються діями чи уявленнями, які відбуваються чи виконуються "за звичкою", інколи навіть несвідомо. П. в більшій мірі належать до явищ духовної культури. Оскільки світоглядні уявлення не відповідають безпосередньо на зовнішні вимоги та потреби суспільства, то явища духовної культури є найбільш консервативними, і можуть зберігатись і повторюватись тривалий час, незважаючи на те, що причини, які їх породили, давно вже зникли.

В XIX ст. метод П. став основою для досліджень явищ історії первісного суспільства. Так, Дж. Мак-Леннан використав його для реконструкції основних етапів первісної історії шлюбу та сім'ї. Ідея методу П. знаходить свій вираз у Л. Г. Моргана, який відтворював первісні форми шлюбних стосунків, використовуючи термінологію спорідненості, яка відображає історично більш раннє становище речей. Застосування методу пережитків для відтворення світоглядних уявлень в давні епохи характерно для послідовника Е. Тайлора — Дж. Фрезера, який досліджував ранні форми релігії через етнографічні дані сучасних народів. Метод значною мірою був використаний представниками міфологічної школи (брати Я. і В. Грімм в Німеччині, А. Н. Афанасьєв та В. Я. Пропп в Росії).

Критика методу П. належить представнику функціональної антропології Б. Маліновському. Кожне культурне явище, на думку цього дослідника, виконує певну суспільну функцію, вступаючи у зв'язки з іншими явищами, а тому не можливо виокремити саме П., в якості свідчень давніх епох, рудиментів чи "скам'янілостей" попередніх суспільств. Якщо явище не бере безпосередньої участі в утилітарних діях, то воно виконує іншу функцію, що часто є прихованою, наприклад, забезпечення солідарності роду чи іншої суспільної групи. З іншої сторони, П. можуть слугувати в якості самого загального показника історичного минулого тих народів, у яких вони зустрічаються. Слід враховувати, що уявлення та звичаї можуть запозичуватись сусідніми народами. Тому метод П. не може замінити конкретного історичного дослідження

Література: *Тайлор Э.* Первобытная культура. — М., 1989. *Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы.* — СЭПТ. — М., 1988.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПЕРІОД (грец. *περίοδος* — округність, круглий шлях) — у найбільш загальному значенні з точки зору історії та суміжних дисциплін — етап історичного процесу в цілому або перебігу певних історичних явищ, що має яскраві відмінності від інших подібних етапів. Синонімами терміну "П." є також епоха, 480

доба, стадія, що мають певні відтінки значень. Як П. визначають досить часто також хронологічні інтервали, відрізки часу, що позначені початком та кінцем перебігу певних подій (наприклад, П. правління володаря, П. війни, П. розселення тощо).

У широкому значенні термін "П." вживають для позначення насамперед масштабних явищ, перебіг яких тривав значний час (наприклад, П. античності, П. варварства, археологічні епохи — П. кам'яного віку, П. бронзи тощо). Зазвичай визначення певного хронологічного відрізка саме як П. має на увазі суттєві структурні відмінності від більш ранніх та пізніших епох. В цьому аспекті для історії мають значення насамперед соціальна, економічна та політична своєрідність певного явища (наприклад, П. панування привласнювального господарства, додержавний П., П. полісної демократії, царський П. історії Риму тощо). Археологія звертає увагу насамперед на технологічний аспект, тобто використання певної сировини як основного матеріалу для виготовлення провідних форм знарядь праці, хоча в деяких випадках можуть братися до уваги й вторинні ознаки розвитку матеріальної культури (наприклад, керамічний П., городищенський П. тощо). В етнології основні критерії виокремлення П. пов'язані з певними стадіями етнічних процесів (П. етногенезу, П. асиміляції тощо).

Значна часова протяжність не є обов'язковою ознакою П. Цим терміном можуть позначатися також певні часові відрізки в межах доволі динамічних та відносно нетривалих процесів (наприклад, війни, революції, національно-визвольні змагання та інші подібні соціальні перетворення). У таких випадках залишається обов'язковою суттєва відмінність П. одного від інших за певним набором критеріїв, але їх тривалість може складати лише місяці й навіть дні.

Сама етимологія терміну "П." робить акцент на завершеності, замкненості явищ, що складають його сутність, наявності відносно чітких хронологічних рамок, початку та кінця П. (при цьому байдуже, йдеться про довготривалі або ж відносно короткотермінові П.). Однак така завершеність не є обов'язковою, адже певні процеси (а відповідно, й певний П.) могли розпочатися у більш-менш віддаленій давнині, але не завершитися до сьогодення. В таких випадках П. має вигляд скоріше не хронологічного відрізка, обмеженого двома датами, а хронологічного вектору з позначеною датою початку, але без дати завершення. Подібні відкриті П. притаманні насамперед історії Новітнього часу, проте можуть бути й більш масштабними. Наприклад, за археологічною періодизацією, залізний вік, що розпочався на межі II—I тис. до н.е. триває дотепер, тобто протягом вже понад трьох тисяч років.

З огляду на послідовність змін П. одне одним створюються різноманітні періодизації. В рамках останніх поняття П. набуває також таксономічного значення структуроутворюючого елементу періодизаційної схеми із чітко визначеними параметрами (критеріями виокремлення П.). Тобто йдеться вже не стільки про принципи упорядкування емпіричного матеріалу, скільки про одиницю своєрідної шкали дослідного інструменту, яким є періодизація.

Література: *Гринин Л.* Производительные силы и исторический процесс. — М., 2006; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1994.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ (від грец. *περίοδος* — окружність, кружний шлях) — в історії та суміжних дисциплінах — поділ історичного процесу в цілому або перебігу окремих історичних подій на певні етапи (хронологічні періоди). П. є насамперед методичним інструментом, що дозволяє упорядкувати та структурувати матеріал, продемонструвати взаємозв'язок певних аспектів історичного процесу в цілому та всередині кожного з виділених періодів, створити своєрідну "шкалу вимірювань" для оцінки певних історичних явищ. Терміном "П." позначають не лише сам процес створення періодизаційних схем, а й — набагато частіше — кінцевий результат цього процесу, власне схему, що отримана (наприклад, П. доби античності, П. подій Другої світової війни тощо).

Створення П. передбачає єдність критеріїв, за якими визначаються періоди та інші (звичай, більш дрібні) таксономічні одиниці. Дотримання такого підходу певною мірою спрощує історичні реалії у їх періодизаційному відбитті, адже оперування конкретним критерієм (групою критеріїв) під час створення П. відсуває на другий план інші аспекти історичних процесів. Це визначає деяку парадоксальність П.: чим більш універсальні критерії вони використовують, тим більш схематичним є відбиття в них історичних реалій. З огляду на останнє, слід зважати на те, що П. відіграє лише службову роль, до того ж — обслуговує потреби конкретного дослідження. В тому разі, коли періодизаційні критерії стають догмою й застосовуються безвідносно до спрямованості дослідження, або ж в разі застосування єдиної

61-14-435

481

П. до апріорно гетерогенного матеріалу, спостереження й висновки дослідників будуть навряд чи виглядати обґрунтованими.

До спроб створення П. історичного процесу в цілому вдавалися ще від часів античності, але науковий характер такі П. набувають лише в Новий час. Зокрема, чи не найпершою такою схемою, що використується дотепер, став поділ історії на давню, середньовічну та нову, запропонований ще італійськими науковцями Високого Відродження, але докладно обґрунтований французом Ж. Боденом у XVI ст. Протягом Нового та Новітнього часу було запропоновано безліч П., що базувалися на різних критеріях. Достатньо оригінальними зразками П. є розробки К. Ясперса, основним критерієм для якого була зміна типу мислення, М. Маклюєна, який ґрунтувався на змінах комунікативних систем, та ін.

Однак з XVIII ст. переважна більшість П. в якості основного критерія визначає соціально-економічний устрій людських суспільств, хоча кожна з них акцентує увагу на окремих аспектах цієї сфери. У радянській історіографії незаперечною вважалася формаційна П., обґрунтована в роботах К. Маркса та Ф. Енгельса, які показали безпосередній зв'язок між способом виробництва (економічним укладом) та соціальними інститутами суспільств на різних етапах історичного поступу. Відповідна історія усього людства поділялася на первіснообщинний, рабовласницький, феодальний та капіталістичний періоди (комуністичний період був на момент створення формаційної П. гіпотетичною прогностичною конструкцією, а не історичною реалією, про що досить часто забувають противники формаційного підходу). Перші два періоди відповідали давній історії, другий — середньовічній, а останній — новій та новітній. Первісність також збігається з доцивілізаційним періодом розвитку людства, а решта характеризується наявністю цивілізаційних суспільств. В наш час набули популярності схеми Д. Белла, У. Ростоу, та Е. Тоффлера — творців ідеї постіндустріального суспільства. Виокремлюються періоди доіндустріального /аграрного — індустріального і постіндустріального суспільств.

Варто зазначити, що навіть ті науковці, які в принципі відкидають розуміння історії як безперервного цілеспрямованого процесу, а отже заперечують можливість універсальної П. історії людства, користуються П. як дослідним інструментом. Наприклад, О. Шпенглер, який пропонував бачити в історії замкнені цикли культур або «духовних епох», тим не менш зазначав, що кожна з культур подібно живим організмам переживає періоди зародження, становлення та вмирання, й ці фази мають універсальний характер.

Література: *Тоффлер Е.* Третя хвиля /Пер. з англ. — К., 2000; *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования /Пер. с англ. — М., 1999; *Гринин Л.* Производительные силы и исторический процесс. — М., 2006; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1994.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШІДЛОВСЬКИЙ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНА (від грец. περίοδος — округність, круглий шлях) — насамперед поділ історії розвитку матеріальної культури людства на кілька великих етапів за технологічним критерієм. Останній має на увазі перш за все провідний матеріал, з якого виготовлялися знаряддя праці протягом певного періоду (камінь, кольорові метали та їх сплави, залізо та похідні від нього різновиди чорного металу). З формальної речознавчої точки зору П.А. дозволяє відносити певні артефакти, їх набори, окремі археологічні пам'ятки або археологічні культури до того чи іншого періоду з огляду на їхні технологічні характеристики. Це слід розглядати як прикладну або службову пізнавальну функцію П.А. Однак її пізнавальні можливості цим не обмежуються, адже спроможність людських колективів використовувати ті чи інші різновиди ресурсів визначалась не лише технологічними можливостями таких суспільств, а й певним рівнем соціального розвитку, економічного стану суспільства тощо. З іншого боку, технологічні новації ставали рушійними силами соціально-економічних, ідеологічних та інших перетворень, що безпосередньо відбивалося в археологічному матеріалі. Тож виділені з огляду на формальні технологічні критерії археологічні періоди є одночасно відбиттям більш складних та багатограних явищ історичного поступу людства.

Основу наукової П.А. було покладено Х.-Ю. Томсеном в першій половині XIX ст. Данський науковець, щоправда, ставив перед собою більш просте прикладне завдання — упорядкування археологічних колекцій Королівського музею в Копенгагені, однак його "система трьох віків" із поділом на кам'яний, бронзовий та залізний періоди виявилася практично універсальною не тільки для північної Європи, на матеріалах якої вона випрацьовувалась, і не лише для Європи або Старого Світу в цілому. Підтвердження послідовної зміни археологічних епох знаходили в всіх куточках світу.

Вже учень та молодший колега Х.-Ю. Томсена Й.-Я. Ворсо звернув увагу на те, що набори предметів, 482

притаманні різним епохам, зустрічаються в різних за устроєм поховальних спорудах. З цього він зробив висновок, що населення різних технологічних епох мало різні ідеологічні, зокрема світоглядні та релігійні, настанови. Таким чином, вже на середину XIX ст. формується уявлення про більш складний, ніж просто технологічний, зміст археологічних періодів.

Подальші розробки П.А. були спрямовані насамперед на подрібнення великих епох з метою надати більш конкретного змісту кожному з періодів. Сучасна П.А. склалася протягом другої половини XIX ст. й до сьогодні не зазнала суттєвих змін. Такі зміни стосуються здебільшого уточнення локальних особливостей перебігу технологічного розвитку на певних обмежених територіях, а також більш чіткого визначення хронологічних рамок певних періодів.

Натепер кам'яну добу поділяють на періоди палеоліту, мезоліту та неоліту (давнього, середнього та нового кам'яного віків). Проблематичним є перехід від кам'яного віку до епохи металів, що відбито у певній термінологічній строкатості у визначеннях цього перехідного періоду. Найчастіше вживають термін енеоліт (мідно-кам'яний вік), підкреслюючи цим збереження каменем провідних позицій у якості основного матеріалу для виготовлення знарядь й порівняно нешироке розповсюдження мідних виробів. Прихильники думки про непересічне значення засвоєння металургії та металообробки міді для подальшого поступу частіше вживають термін "мідний вік", підкреслюючи окремішність цього періоду. Мідний вік або енеоліт досить часто об'єднують з наступним бронзовим віком в епоху палеометалу. Нарешті, останнім підрозділом П.А. від часів Х.-Ю. Томсена залишається залізний вік, що триває й зараз.

Література: Давня історія України. — Т. 1. — К., 1997; Словник-довідник з археології. — К., 1996.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПІКТОГРАФІЯ (від лат. *pictus* — намальований, грец. *γράφω* — пишу; також малюнкове письмо). Малюнкове письмо — попередник більшості сучасних систем письма. Початки писемності більшості народів генеалогічно пов'язані з примітивними піктограмами — знаками та малюнками, які використовувались ще від часів палеоліту. Про те, що початково знаки вирізались на твердому матеріалі (камені, кістці) свідчить лінгвістична основа слова "писати" — лат. "*scribere*", нім. "*schreiben*", англ. "*write*" — вирізати.

В основу малюнкової писемності покладено принцип, що відрізняється від звичного для нас фонетичного письма. П. оперує не літерами, з яких складаються слова, а малюнками (піктограмами), кожна з яких графічно відображає не окремий звук або склад, а конкретний предмет чи-то явище, інколи комплекс предметів, явищ, змістовних одиниць, цілу життєву ситуацію. П. може бути однаково зрозумілою людям, що розмовляють на абсолютно різних мовах.

П. є поширеним явищем в первісних культурах. Північноамериканські індіанці використовували малюнкову писемність ще у другій половині XIX ст. До наших днів збереглась П. у деяких сибірських народів (юкагірів, коряків), ескімосів, народів Центральної Африки та Меланезії. Використовувалась вона для епітафій на поховальних спорудах, в якості тамг для позначення власності, у татуюванні, у приватному листуванні, торговельних угодах, дипломатичних документах, навіть літописах. Проте примітивна конкретність П. не дозволяє передати складний зміст, а особливо — абстрактні поняття, що передавались малюнками конкретних предметів, які мали ще й символічне значення. Так, наприклад, у північноамериканських індіанців піктограма орла одночасно символізувала і поняття "відвага", й конкретний об'єкт "орел", і включалась у власне ім'я як позначення тотемного предка.

Якщо спочатку П. відтворювала дійсність цілими малюнками, що зображали конкретну ситуацію, то в подальшому малюнки почали дезінтегруватись, розкладатись на окремі елементи, знаки, що означали окремі поняття чи слова. Комбінації цих знаків складали вже не малюнок, а текст. Окремі піктограми розташовувались не за вимогою композиції малюнка, а за логічною течією думки. Таким чином піктографічне письмо поступово перетворювалося на логографічне (ієрогліфічне).

Література: *Владимиров Л.* Всеобщая история книги. — М., 1988.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

488

ПОДІЛ ПРАЦІ — процес відокремлення та взаємозумовлення співіснування різних видів трудової діяльності в єдиній системі суспільного виробництва. Характер і форма П.П. визначаються розвитком продуктивних сил, водночас сам П.П. сприяє подальшому розвитку продуктивності праці і через те впливає на розвиток і зміну типів виробничих відносин.

У первісній общині (громаді) П.П. здійснюється в найпростішій формі — за статтю та віком. У процесі переходу від первіснообщинного ладу до ранньокласового суспільства виокремлюються скотарство (перший великий П. П.), ремісництво (другий великий П.П.) та торгівля. На території України перший великий П.П. стався в добу міді (IV—III тис. до н. е.), коли на лівобережному пониззі Дніпра сформувався господарсько-культурний тип скотарів (середньостогівська та ямна археологічні культури), який співіснував з ранньоземлеробським господарсько-культурним типом на правобережному лісостепу (трипільська археологічна культура) та з "пережитковими" неолітичними племенами мисливців і рибалок північно-східних регіонів України (культура ямково-гребінцевої кераміки). Зародки другого великого П. П. простежуються в добу бронзи (II тис. до н. е.), про що свідчать поховання ремісників з обробки кольорових металів та скарби металевих виробів. У ранньокласовому суспільстві внаслідок суспільного П. П. формуються соціальні прошарки військової аристократії, жерців, вільних общинників і залежного населення нижчого рівня. Ця система знайшла відображення, зокрема, в кастовій структурі суспільства ранніх індоєвропейців.

Поступово формуються територіальний, професійний і міжнародний П.П.; П.П. на розумову та фізичну. Як наслідок П.П. розглядаються професійні групи сучасного суспільства. Окремо можна розглядати П. П. у виробничих процесах під час мануфактурного або конвеєрного виробництва.

Михайло ГЛАДКИХ

492

ПОЛІГАМІЯ (від грец. πολύς — багато та γάμος — шлюб) — на відміну від моногамії (індивідуальний шлюб), П. є груповою формою шлюбних стосунків, для якої характерна участь більше двох шлюбних партнерів. За Л. Г. Морганом полігамністю характеризуються ранні фази розвитку шлюбно-сімейних відносин. Найдавніші форми П. за Морганом — кровноспоріднена сім'я, пуналуальна та парна.

На сучасному етапі розвитку науки про первісне суспільство більшість вчених піддають критиці наявність таких фаз розвитку сім'ї, як проміскуїтет (необмежені статеві стосунки всередині групи), кровноспоріднена (шлюб між близькими родичами) та пуналуа (шлюб між декількома братами та декількома сестрами), вказуючи, що вже у спільнотах мавп спостерігається жорстка система регулювання статевих стосунків в групі. Найдавнішою формою П. слід визнати гаремну сім'ю, що передбачала жорстку ієрархію, в якій доміантний самець має право доступу до всіх самиць групи, постійно підтверджуючи це право в сутичках з іншими самцями.

Найдавнішою формою суто людської сім'ї як соціального вираження шлюбних відносин слід назвати екзогамний груповий шлюб, що передбачав винесення конфліктів на статевому ґрунті за межі групи та формування екзогамного роду. При дуально-родовій П. всі члени одного роду мали право та були повинні вступати в шлюб з представниками протилежної статі іншого роду. Така форма передбачала заборону шлюбних стосунків всередині групи та вимогу взаємощлюбних відносин мінімум двох родів (епігамія). Універсальність та давність дуально-родової екзогамії загально визнана та доводиться величезним етнографічним матеріалом. До числа таких інститутів відносяться шлюбні класи австралійських аборигенів, в яких плем'я поділяється на дві половини (фратрії), всередині кожної з них шлюбні зв'язки суворо заборонені, в той час як чоловіки однієї половини з самого народження вважаються одруженими на жінках іншої половини та навпаки. Інше свідчення П. — інститут "піррауру", що дає як чоловікам так і жінкам право мати поряд з "основними" декілька "додаткових" шлюбних партнерів. Інше джерело для історичної реконструкції групового шлюбу — класифікаційні системи спорідненості, що в різних варіантах збереглися практично у всіх синполітейних первісних суспільствах. Ця система розрізняє родичів не індивідуально, а за групами. Так, австралійський абориген називає "матір'ю" не тільки рідну матір, але і всіх жінок певного шлюбного класу, аналогічно і інших родичів — дружину, батька тощо. Природно припустити, що така система виникла не при індивідуальному, а при груповому шлюбі, коли діти виховувались спільно групою сородичів, незалежно від того, хто був їхніми біологічними батьками. Поступово початковий груповий шлюб, що охоплював всіх членів родів, звузився до групового шлюбу між особинами, що належали до одного покоління. Однією з форм таких відносин є крос-кузенний шлюб.

Наступним етапом розвитку П. є парна сім'я — неміцна, що легко розривається та позбавлена економічної самостійності структура. В цьому випадку груповий шлюб розуміється як право-обов'язок взаємощлюбних груп постачати одна іншій фактичних партнерів, спільне життя яких могло бути більш чи менш тривалим. В даному випадку екзогамія могла проявлятися в двох варіантах — матрилінійному (ведення спорідненості за материнською лінією) та патрилінійному (ведення спорідненості за батьківською лінією).

Ще на стадії ранньородової общини, в умовах мисливсько-збиральницького господарства, ватажки, досвідчені мисливці та люди старшого віку, за матеріалами досліджень аборигенів Австралії, могли практикувати полігінічні шлюби, коли один чоловік мав декілька дружин, і таким чином займати особливе економічне та соціальне становище. Наряду з цим побутувала і поліандрія, коли одна жінка одночасно була одружена з декількома чоловіками, часто братами. Допускались, а інколи навіть вітались дошлюбні та позашлюбні статеві зв'язки як ритуальні, так і побутові.

494

Важливого значення полігамні стосунки набувають в час розкладу первісного суспільства. Так, бігмени, ватажки та вожді всіляко намагались збільшити власні багатства та закріпити своє положення, розширюючи господарство через полігінічні шлюби. Подальший розвиток полігінічного шлюбу спостерігається в патріархальних суспільствах в процесі розкладу первісності. Для цього етапу характерна патрилінійна велика сім'я з необмеженою владою її голови над всіма членами, численні норми неповноправ'я жінки, в тому числі купівля жінок, крадіжка, полігінія та наложництво. Полігамні стосунки у формі полігінії побутують в наш час у багатьох народів, переважно Сходу.

Література: Станко В., Гладких М., Сегеда С. Історія первісного суспільства: Підручник. — К., 1999; Алексеев В., Першиц А. История первобытного общества: Учеб. — М., 1990; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М., 1986.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ПРАВО ЗВИЧАЄВЕ — форма суспільної свідомості та соціальної регуляції, що виражена в найбільш важливих нормах ("мінімум моралі") і забезпечена будь-яким примусом. П.З. розвинулось з соціальних норм та звичаїв, тобто звичних правил поведінки, що забезпечували соціальну рівновагу. П.З. зберігає

510

риси свого первісного походження: конкретність, публічність, велику увагу до родинних зв'язків сторін правовідносин, злитність з релігійними настановами.

В доіндустріальних суспільствах і частково в індустріальних, в той час як право ставало однією з форм соціального регулювання для всього суспільного організму, П.З. залишалось такою формою для суборганізму — общини. В цій якості воно зберігало відносно самостійну соціальну та етнокультурну роль, інколи — навіть на противагу державному праву. Такий дуалізм також спостерігався між П.З. аборигенів та правом європейських завойовників в колоніальному світі, хоча в колоніях з системою "непрямого управління" могла відбуватись і інституціалізація П.З.

На думку багатьох авторів, для перетворення звичаю на правовий звичай потрібна не стільки санкція держави, скільки воля народу. Сформоване на основі звичаїв, які існували ще в додержавний період, П.З. було досить розвиненим в доіндустріальних суспільствах. У практиці багатьох народів застосовувалися такі звичаї, як кровна помста, принцип "око за око, зуб за зуб", шлюбні обряди тощо. Найдавніші пам'ятки права більшості держав фактично є записами та зводами (кодифікацією) П.З. (Закони Хамурапі, європейські "варварські правди", найдавніші східнослов'янські зведення законів — "Руські Правди"). З появою письмових нормативних актів, П.З. поступово перетворюється на допоміжне джерело права і застосовується для регулювання правових відносин лише в разі відсутності нормативного акта. З утворенням та розвитком централізованих держав сфера застосування П.З. дедалі звужується, проте остаточно не зникає. Певні базові настанови П.З., наприклад — правове значення прецеденту, апеляція до попереднього досвіду, широко застосовуються у практиці розвинених сучасних правових систем.

П.З. України сягає своїм корінням правових звичаїв Київської Русі. Основну частину П.З. зафіксовано в "Руській правді" та інших актах князівського законодавства, які, скоріше, затверджували вже існуючі звичаєві норми, ніж творили нові. Подальший розвиток використання П.З. виявляється в Литовських статутах, де прямо вказувалось, що за відсутності законодавчого регулювання необхідно керуватись звичаями, які побутують незалежно від кодифікованих юридичних настанов.

П.З. стало об'єктом наукового вивчення на початку ХІХ ст., чому сприяло поширення романтичних ідей та впевненість тогочасних дослідників в тому, що "народне переконання" є базою для будь-якого права і безпосередньо пов'язане з "народним духом". В українській науці вивчення П.З. пов'язувалось з питанням культурної самобутності України, висвітленням різних аспектів, зокрема — правових, етнічної специфіки українців.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. / АН СССР, ИЭ. — М; Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — К., 2005. — Т. 3: Е—Й. — 2005.

Євген СИНІЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

РЕВОЛЮЦІЯ НЕОЛІТИЧНА — якісні перетворення у виробничій сфері, що сприяли прогресивним змінам в усій системі соціального розвитку первісного суспільства, що, врешті-решт, привели до утворення перших цивілізацій. Археологічно Р.Н. пов'язана з епохою неоліту, в якій відбувався процес якісного переходу від привласнювальних до відтворювальних форм ведення господарства.

Теоретичну модель Р.Н. розроблено В. Г. Чайлдом на археологічних матеріалах Передньої Азії та Єгипту. На його думку, господарські зміни у напрямку становлення відтворюючих форм господарства відбувались досить швидко і сприяли прогресові усіх сфер суспільного розвитку. Це насамперед перехід до осілого способу життя, виникнення глинобитної архітектури, прискорений розвиток домашніх промислів і зародження ремесла, наслідком чого стала поява регулярного надлишкового продукту, а також посилення процесів обміну матеріальними результатами виробництва. Р.Н. в різних регіонах світу мала свої конкретно-історичні прояви.

552

Незважаючи на локальні особливості, перехід до відтворювального господарства відбувався за загальними закономірностями, що дало можливість виділити етапи цього процесу. Етап А — визрівання умов переходу до відтворюючого господарства у мисливців, рибалок та збирачів. В деяких регіонах інтенсифікація мисливства, збиральництва та рибальства створювала умови для відносної осілості населення. Регулярним стало ускладнене збиральництво — збирання дикорослих злаків, плодів; з'являлись перші навички доместикації тварин. Вищий етап розвитку суспільств з привласнювальною економікою з'являється з поширенням перших транспортних засобів — човна, саней, нарт. Однак приручення тварин та культивування рослин ще не були регулярними й не відігравали помітної ролі в господарстві. Етап Б — виникнення землеробства та скотарства в межах привласнювального господарства. Відтворюючі форми були допоміжними галузями отримання харчового продукту, відігравали другорядну роль. Проте в цьому випадку первісна економіка стає більш стабільною, ніж раніше, з огляду на можливість тривалого зберігання продуктів у вигляді зерна чи худоби. Етап В — остаточна перемога землеробсько-скотарського способу життя і завершення процесу становлення відтворювального господарства, що знаменувало перший суспільний поділ праці. Землеробство і скотарство перетворюються на основну домінують господарської діяльності і впливають на всі сфери життя — демографічну, соціальну, світоглядну.

У процесі неолітизації відбувались фундаментальні зміни — істотне зростання продуктивних сил стародавнього населення. Це сприяло появі передумов до збільшення щільності народонаселення, тенденцій до осілості, збільшення маси додаткового продукту, перетворення домашніх промислів в общинне ремесло. На основі таких зрушень в деяких регіонах формуються специфічні системи землеробства та скотарства

Такі процеси стали передумовою для розширення соціальних зв'язків між людьми, ускладненню суспільної організації. Виникнення ремесла означало закріплення виробника за окремим видом трудового процесу, що давало можливість швидко вдосконалювати професійні навички, створювати нові високоефективні знаряддя праці, що впливало на зростання продуктивності виробництва. Це, в свою чергу, створило умови для виникнення додаткового продукту, який сама община спожити не могла, та виникнення потреб, які не пов'язані з отриманням мінімального необхідного продукту.

У певних областях ойкумени I-ий та II-ий суспільні поділи праці посилили обмінні процеси в первісних суспільствах, чим розширили мережу соціальних зв'язків. Систематичний обмін, пов'язаний із економічними та соціальними факторами призвів до появи «первісних грошей» та групи торговців-посередників. Розвиток обміну, в свою чергу, сприяв виникненню товарного виробництва. В центрах зародження перших цивілізацій великі поселення стають місцем ремісничої та торгової діяльності, місцем високого розвитку всіх форм культури. Йшов процес урбанізації суспільства. Монументальні архітектурні будівлі — культові та адміністративні — стали символами міст, що народжувалися. Інша особливість перших міст — поява фортифікації, що свідчило про наявність постійної загрози з боку сусідів. Фактично цей період став часом формування економічного базису та культурних основ ранньодержавних суспільств.

Специфіка конкретно-історичного розвитку полягає в тому, що процеси Р.Н. на більшості територій мали досить затяжний характер. Зокрема, на території України перехід до відтворювальних форм господарства (неоліт та енеоліт) не призвів до утворення цивілізації ані в цей час, ані в наступному бронзовому віці. Трипільська культура та суспільства бронзового віку розглядаються як найвищий розвиток первісного суспільства.

Література: Історія української культури: у 5-ти тт. — Т. 1. Історія культури давнього населення України. — К., 2001; Массон В. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Ленинград, 1976; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М, 1986.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

РЕМЕСЛО — дрібне виробництво із застосуванням здебільшого найпростіших ручних знарядь праці та виробничих пристроїв, що базується на особистій майстерності виробника. Зазвичай Р. визначають як діяльність, не спрямовану безпосередньо на видобуток продуктів харчування. Це вірно для етапу привласнювального господарства, а також ранніх періодів відтворювального. Проте з ускладненням структури господарювання деякі різновиди переробки сільгосппродукції, виготовлення готового для споживання продукту набули характеру Р. (наприклад, пекарська справа). Як характерну рису Р. часто зазначають його спрямованість на виготовлення готових виробів (вжиткових предметів, знарядь праці, прикрас, зброї, транспортних засобів, будівель тощо), що дозволяє відокремити Р. від промислів (останні спрямовані на видобуток сировини). Проте такий розподіл не завжди є коректним. Деякі виробництва, що традиційно вважаються ремісничими, наприклад, чинбарство та ткацтво, кінцевим продуктом мають фактично сировину (вичинену шкіру та тканину відповідно), що потребує подальшої обробки для отримання вжиткового продукту. 566

Р. притаманне людству від початку його існування, адже іманентною ознакою людини є використання знарядь праці, а виготовлення останніх слід розцінювати саме як ремісничу діяльність. Розрізняють три послідовні етапи в розвитку організаційних форм Р., кожен з яких мав певні соціально-економічні особливості. Найдавнішою формою було т. з. домашнє Р., тобто виготовлення ремісничих виробів в межах домогосподарства. Обсяг такого виробництва виходив з потреб цього домогосподарства й передбачав споживання ремісничої продукції тільки в його межах. Останнє, що правда, не виключало можливості створення певного надлишку ремісничих виробів, які при нагоді могли бути обміняні на інші вироби або продукти харчування. Подібні обмінні операції, ймовірно, стимулювали появу другої форми Р. — виробництва на замовлення, виготовлення серій ремісничих виробів для заздалегідь обумовленого обміну. Нарешті, вищою формою розвитку стало товарне Р., тобто виготовлення ремісничих виробів для реалізації на ринку.

Домашнє Р. пов'язано насамперед із пануванням натурального господарства, а відповідно — добою первісності. Появу Р. на замовлення відносять до періоду розкладу первісного ладу. Обмін, навіть у найпростіших формах, мав на увазі наявність достатньої кількості надлишкового продукту, поява якого була пов'язана, насамперед, із запровадженням відтворювального господарства в ході неолітичної революції. Розповсюдження ж товарного Р. припадає вже на час появи перших цивілізаційних осередків, що базувалися на розвиненій відтворювальній економіці. Остання забезпечувала відносно стабільний надлишок продуктів, що дозволяло певній кількості населення не брати участі у сільськогосподарських роботах й зосередитися на Р. (другий суспільний поділ праці).

Поява більш складних організаційних форм Р. жодною мірою не означала, що попередні форми відмирили. Значна кількість галузей продовжувала існувати у формі домашнього Р., а робота на замовлення або ринок стосувалася, насамперед, високотехнологічних для свого часу виробництв. Опанування професійної майстерності в таких галузях потребували тривалого навчання, досить тривалими були й технологічні цикли виробництв. Відповідно, ремісники, які працювали в таких галузях, з об'єктивних причин виключалися з традиційного господарського циклу, за якого заняття Р. у домашній формі відбувалися у вільний від сільгоспробіт час. Найпершими спеціалізованими галузями Р. стали металургія та металообробка. Професіоналізація гончарства, що відбулася дещо пізніше, була пов'язана із ускладненням технології виробництва посуду (початок використання гончарного кола та обпалювальних горнів).

Поступовий перехід більшості галузей Р. до товарної форми визначався цілою низкою економічних факторів. Крім зростання купівельної ємності ринку (збільшення надлишкового продукту) велике значення мало те, що заняття виключно Р. дозволяло ремісникам відшліфувати майстерність, удосконалювати технології, а отже створювати більш якісні вироби, ніж ті, що виготовлялися в рамках домашнього Р. Намагання досягнути досконалості визначало таку загальну практично для всіх галузей товарного Р. тенденцію як доволі дрібна спеціалізація. Зокрема, з металообробки досить рано виділилися ювелірне Р. та зброярство, а згодом відбувається ще більш дрібна диференціація (для часів античності відомі майстри, які виготовляли, наприклад, тільки сільськогосподарський реманент або навіть лише ножі, зброярі ж спеціалізувалися на виготовленні конкретних різновидів зброї та обладунків). Ці ж фактори сприяли розвитку простого розподілу праці в межах майстерні, коли кожен робітник зосереджувався на певній виробничій операції.

Розвиток насамперед Р. визначав таке знакове явище для давньої та середньовічної історії як формування урбаністичних осередків. Саме поселення, де концентрувалися ремісники, ставали економічними центрами певних околиць й згодом переростали у міста.

До часу індустріальної революції Р. забезпечувало потреби в будь-яких вжиткових предметах. Натепер в індустріально розвинених країнах Р. існує здебільшого в якості своєрідного історичного та етнографічного релікта, хоча в деяких галузях (наприклад, ювелірній) ремісничє виробництво є помітним явищем. Натомість, у країнах, що розвиваються, ремісничє виробництво зберігає значення суттєвого сегменту економіки.

Література: *Массон В.* Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Л., 1976; *Социально-экономические отношения и соционормативная культура.* — СЭПТ. — М., 1986.

РИТУАЛ (від лат. *ritualis* — обрядовий, *ritus* — релігійний обряд) — дія, що здійснюється внаслідок своєї символічної важливості та спроможності викликати емоції у присутніх, також нерідко вважається, що Р. може впливати на природні та надприродні сили.

Р. слід вважати обряди надзвичайно урочистого, демонстративного характеру, де форма виконання жорстко регламентована. До Р. відносяться норми складних символічних дій, що історично виникли або були навмисно встановлені, й система яких набула жорсткої канонізації. Р. являє собою демонстрацію форми, що втілює не стільки змістовність цінностей, скільки ставлення до них — визначення, повагу. Р. наповнює змістом ситуацію і поведінку в ній, дає відчуття початку чи завершення подій. Це забезпечує почуття доцільності, немарності поведінки, особливості моменту, правильності того, що відбувається, є маркером завершеності подій. Спільне виконання громадських Р. стверджує єдність, дає можливість відчувати свою причетність до спільноти та її життя.

Теоретичним осмисленням Р. займалися представники міфологічної, еволюціоністичної, функціональної шкіл соціальної антропології. Так, міфологічна школа пояснювала появу Р. в відтворенні міфологічних сюжетів в пантомімі та драмі (Г. Спенсер, Е. Тайлор, А. Н. Афанасьєв). Тісний зв'язок Р. та міфу

575

наочно простежується в тотемістичних міфах та обрядах. Так, австралійці розігрують в Р. епізоди священних оповідань про першопредків; кожній дії, кожному рухові виконавців обряду відповідає той чи інший епізод в оповіданні про подвиги предків.

Дж. Фрезеру належить відтворення первісних сюжетів аграрної міфології на основі різнобарвної мережі культової обрядовості. Особливо наглядно в дослідженнях Дж. Фрезера показаний тісний зв'язок міфів та обрядовості на прикладі культу Озіріса. Прямий зв'язок Р. з міфом демонструють грецькі культу Деметри, Діоніса, Орфея тощо. За думкою Е. Дюркгейма, Р. покликаний зняти протиріччя між сакральним та побутовим, профанним. Оскільки релігійна свідомість завжди розділяє світ на сакральне та мирське, то в Р. відновлюється первинна міфологічна єдність світогляду, досягається психологічний комфорт. Для Б. Маліновського Р. — передусім, необхідний елемент існування суспільства, який несе функцію єднання соціальної групи.

Приклади Р. як пояснення міфологічних текстів та суспільної солідарності можна простежити на церковних та народних обрядах, що побудовані на мотивах євангельських оповідань. Такими сценічними постановками переповнені календарні обряди та свята народів Європи. Поруч із звичаями та Р. місцевого, часто дохристиянського походження, є багато таких, що відображають епізоди євангельської історії: такими були середньовічні містерії — сцени народження Ісуса, драматизація пасхального циклу "страстей Христових", урочисте святкування "воскресіння Христового", із запалюванням вогнищ, традиційних вітань, благовістом дзвонів та ін. Проте в більшості випадків ці релігійні інсценування вже втратили чи поступово втрачають характер суворого обрядовості, перетворюючись на народну забаву, або на офіційну церковну літургію.

Література: Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. — Т. 2. — М., 1998; Тайлор Э. Первобытная культура. — М., 1989; Durkheim E. Elementary forms of the Religious Life // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). — N.Y., 1973.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

РІД — один з основних підрозділів соціальної структури первісного сус-пільства: сім'я — Р. — фратрія — плем'я. Складався з кровних родичів. У межах Р. шлюбні стосунки були заборонені, тому члени Р. брали шлюб із представниками інших родів або шлюбних кланів. Таким чином частина членів Р. переходила до інших громад відповідно до традицій патрилокального чи матрилокального шлюбу, але більшість кровних родичів, які залишалися в своїй громаді, утворювали своєрідне родове ядро господарської громади.

Література: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. — М., 1983.

СОЮЗ ПЛЕМЕН (також конфедерація племен) — форма насамперед потестарної, а також етносоціальної організації, притаманна фінальному етапу первісності. Виникнення С.П. зумовлювалося насамперед військовими потребами, необхідністю концентрації сил для грабіжницьких походів та завойовницьких війн, що були однією з характерних рис доби військової демократії, та/або захисту власних територій від ворожих зазіхань.

Як явище С.П. з точки зору етнографії вперше описав відомий американський етнограф та історик Л. Г. Морганом в класичній праці "Давнє суспільство" (1877 р.) на прикладі Ліги ірокезів. Згодом подібні утворення етнографічно досліджувались серед інших індіанців Північної Америки, тубільного населення Африки тощо. В історичних дослідженнях С.П., такі, наприклад, як склавини та анти самого початку Середньовіччя або ж "племінні княжіння" східних слов'ян напередодні утворення Русі, є результатом реконструкцій, створених на підставі етнографічних аналогій та достатньо скупих відомостей письмових джерел.

602

Початково С.П. мали, ймовірно, добровільний характер. Зокрема, Ліга ірокезів об'єднувала п'ять (згодом шість) близьких за культурою племен. Це об'єднання мало двох військових вождів, раду старійшин, до складу якої входили всі голови родів та племен, а також спільні народні збори, що склалися із усіх чоловіків-воїнів, кожен з яких мав право висловити власну думку. У компетенції Ліги були питання лише щодо загальних для всіх племен об'єднання справ. Проте, переважна більшість відомих нам етнографічно С.П. мали ієрархізовану структуру, де більш чисельні, заможніші, а відповідно — й більш потужні у військовому відношенні племена підпорядковували власним інтересам спрямованість союзу в цілому. Відомі чисельні випадки втручання "старших", "кращих" племен у внутрішні справи "молодших".

Близькість культури та мови не була обов'язковою передумовою створення С.П., до подібних об'єднань могли входити досить різні за етнокультурними рисами племена. Зокрема, таким строкатим в етнічному відношенні конгломератом були "держави", створена германцями-готами в Північному Причорномор'ї, або ж «імперія» тюркомовних кочовиків гунів, що об'єднувала населення Центральної та Східної Європи на межі античності та середньовіччя. Натомість, близькі у культурному та етнічному відношенні племена могли утворювати декілька С.П. Наприклад, для вже згаданих склавинів та антив всі джерела зазначають однаковість мови, ідентичність способів життя, системи вірувань, соціального устрою тощо. Проте, політичні інтереси цих об'єднань досить часто не співпадали, вони воювали між собою, укладали союзи з іншими племенами, спрямовані одне проти одного, тощо. В деяких випадках політичні претензії на провідну роль певного племені в С.П. навпаки призводили до навмисного підкреслення культурної різниці між спорідненими племенами. Наприклад, літописець, обґрунтовуючи справедливість домінування полян серед східних слов'ян, зазначає упорядкованість від діда-прадіда полянського способу життя порівняно із "звірячими" звичаями найближчих сусідів — древлян, а також радимичів та в'ятичів.

Складання С.П. визначалося насамперед військово-політичною доцільністю, а етнокультурні фактори були другорядними. Зрозуміло, що в рамках С.П. значно інтенсифікувалися контакти (економічні, релігійні, шлюбні тощо) між представниками різних племен, що входили до подібних об'єднань. Відповідно, одним з наслідків існування С.П. було поступове нівелювання культурних відмінностей племен-учасників союзу. Щоправда, невідомі випадки, коли б С.П. згодом перетворився на уніфіковане етнокультурне утворення.

Порівняно нетривалий час існування С.П. визначався навіть не стільки рихлістю внутрішньої структури подібних об'єднань. Значно більше значення мала докорінна перебудова соціального устрою, що відбувалася за доби військової демократії. Руйнація традиційного родоплемінного укладу та формування ієрархічної структури суспільства (утворення класів), виділення еліт, поступова заміна потестарних інститутів ієрархізованою системою влади (державотворення) у часі співпадали із укладенням С.П. Нові принципи організації суспільства та соціальні інституції виявилися більш життєздатними, ніж С.П., що базувалися на традиційних для первіснообщинного ладу засадах.

Література: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М.: Наука, 1986.

Євген СІНИЦЯ

СУСПІЛЬСТВА ПЕРВІСНІ — суспільства, які існували чи існують в умовах первіснообщинного ладу. До появи цивілізацій первісні суспільства пройшли певні етапи розвитку: праобщина (первісне людське стадо), рання первісна община (ранньородове суспільство), пізня первісна община (пізньородове суспільство), первісна сусідська (протоселянська) община.

У первісному людському стаді, яке відповідає ранньому палеоліту археологічної періодизації, в процесі антропосоціогенезу відбувалося становлення людського суспільства. Ранньородове суспільство відповідає привласнювальному господарству, а пізньородове — відтворювальному. Відтворювальне господарство, а в деяких районах і високорозвинене спеціалізоване привласнювальне господарство, наприклад, інтенсивне рибальство, дає можливість отримати надлишковий та додатковий продукт, таким чином створюються передумови для використання чужої праці, виявів приватної власності та розкладу первіснообщинного ладу. Місце первісної общини, яка існувала завдяки родинним стосункам, заступає сусідська община, члени якої займали певну адміністративну територію ранньокласового утворення. На розвиток первісного суспільства значною мірою впливало його відношення до цивілізованих суспільств. До появи цивілізацій первісні суспільства розвивалися природним шляхом (такі суспільства визначаються як аполоїтейні). Після появи цивілізацій первісні суспільства утворили їх периферію і розвивалися значною мірою під їхнім впливом (суспільства синполітейні).

Література: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. — М., 1983.

Михайло ГЛАДКИХ

615

ТИП ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ — комплекс господарства та культури, типовий для різних за походженням народів, що існують у подібних екологічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Підґрунтям формування Т.Г.-К. є фізико-географічні пояси земної кулі. Відповідно до них в умовах господарства привласнювального формуються Т.Г.-К. морських звіробоїв арктичного узбережжя, мисливців-збирачів арктичної зони тундри та лісотундри, холодної зони тайги та ін. Розмаїття клімату, ландшафтів, рослинного і тваринного світу різних регіонів Землі сприяють виникненню різних моделей адаптації людини до навколишнього середовища (господарський цикл та обрядовість, прийоми полювання, типи жител та одягу тощо), що зумовлює формування різних моделей культури. З розвитком суспільства на зміну Т.Г.-К. привласнювального господарства приходять типи господарства відтворювального. У помірній зоні лісостепу та степу вони утворюють генетичний ряд: господарство мисливців-збирачів (палеоліт — мезоліт), ранніх мотикових землеробів (неоліт), розвинутих землеробів-орачів, скотарів (доба міді — бронзи).

У розвитку цивілізацій велику роль відіграв спеціалізований Т.Г.-К. зрошувального землеробства заплавлених великих річок: Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Хуанхе та Янцзи. Внаслідок різноманітності навколишнього середовища та нерівномірності історичного розвитку суспільства в різні епохи співіснували різні Т.Г.-К., а в одного й того самого народу (етносу) — різні форми Т.Г.-К., напр., у тундрових чукчів — кочове оленярство, у чукчів осілих — морське звіроловство.

Т.Г.-К. справив значний вплив на розвиток різних етнічних формувань.

Михайло ГЛАДКИХ

630

ТОТЕМІЗМ (від алгонкін. O-totem — "його рід") — віра в надприродний зв'язок людської групи з тим чи іншим класом матеріальних предметів — «тотемами» групи. Тотемами частіше за все виступають тварини, але також можуть бути і рослини, інші об'єкти та природні явища.

634

Розробці поняття "Т." приділено значну увагу з боку визначних дослідників первісності, серед яких слід назвати Дж. Мак-Ленана, Дж. Фрезера, Е. Дюркгейма та ін. В системі Т. більшість дослідників вбачають два компоненти — з однієї сторони психологічний та релігійний (віра в зв'язок з тотемом та поклоніння йому), з іншого боку — соціальний (самоусвідомлення через тотема та репрезентація назовні групи споріднених членів). Саме в цьому проявились і напрямки дослідження Т. Якщо одні вчені концентрувались на вивченні психологічних основ виникнення явища (Е. Тайлор, Дж. Фрезер, М. Мюллер) і намагання пояснити його через релігійний досвід індивідуума і розвиток від більш давніх релігійних форм — анімізму, аніматизму, натуризму, то інші автори акцентували на колективістський характер Т. і спрямовували пошук на вивчення соціально-економічних причин появи феномену (Е. Дюркгейм, С. О. Токарев).

За думкою більшості сучасних вчених, Т. є стадіальним явищем, характерним для родового суспільства і виступає як перша форма релігійного усвідомлення родових відносин. Так, Т. відомий в якості розгалуженої системи у австралійців, північноамериканських індіанців, мешканців півночі Євразії. Пережитки Т. зберігаються у багатьох народів Африки та Азії, в суспільствах яких родова структура не втратила важливого значення. Виділяється декілька видів Т. за тими суспільними утвореннями, з якими пов'язані тотемістичні вірування та обряди: 1) родовий або клановий Т., 2) Т. фратрій, 3) Т. шлюбних класів, 4) статевий Т., 5) індивідуальний Т.

Перший вид Т. найбільш поширений і є базовим для розвитку всіх інших видів. Він передбачає уявлення групи споріднених родичів по материнській чи по батьківській лінії про містичний зв'язок з природним об'єктом. Цей природний об'єкт (тварина, рослина та ін.) вважається самою сутністю роду, родичем чи прародителем колективу. Територіальна група, структуроутворюючим компонентом якої є рід, відчуває через тотемні місця, свій зв'язок з територією. Тотемістичні обряди покликані демонструвати символічну єдність самої групи, тотем якої виступає символом, уособленням роду — наприклад окропленням власною кров'ю тотемічного зображення, в чому виявляється солідарність, символічне братерство колективу. Часто тотемістичні обряди та культури знаходились у віданні тільки обмеженого кола людей — у австралійців жінки та непосвячені підлітки не допускались до їхнього виконання. Це не означало, що жінки взагалі не мали власних тотемів, але за принципом екзогамності вони належали до інших родів; посвяти ж підлітків — ініціації — якраз і проводилась під час тотемних свят.

При поділі родів та появі фратрій, тотемічний символ залишався спільним для декількох родів, але це не виключало можливості створення нових символів для утворених колективів. При дуально-родовій системі шлюбні відносини утворювалися між членами двох різних фратрій, що склали плем'я. Суперництво між фратріями часто виражалось у міфологічних сюжетах боротьби двох тотемів, дуальних першопредків тощо. Екзогамні відносини між двома фратріями стали основою для розвитку статевого тотемізму, коли в конкретній групі чоловіки відчували зв'язок з одним тотемом, а жінки — з іншим. Жорсткий статево-віковий поділ праці став основою для виникнення в деяких групах тотемізму шлюбних класів. Так, в деяких племенах Австралії, діти зазвичай проходили підготовку до ініціації в групах, що не належали ані до батьківського, ані до материнського роду і тому сприймали тотем групи, в якій проходили посвяту. Таким чином утворювались шлюбні (статево-вікові) класи, в яких батьки, матері та діти мали різні тотеми.

Індивідуальний Т. є явищем доволі пізнім — він був поширений у небагатьох племен (північноамериканські індіанці). Особистий тотем зазвичай надавався не всім членам роду, а особливим індивідуумам — шаманам, знахарям, які повинні були, окрім загальної ініціації, пройти ще й окрему посвяту, метою якої було придбання додаткового духа-покровителя, в чому відчувається зв'язок з анімізмом. З розвитком ідей про тотема-першопредка групи його образ часто приймав зооантропоморфний вигляд, а часто і взагалі "олюднювався", набуваючи рис культурного героя племені, а то і цілого етносу (наприклад, у нганасан Таймиру).

З огляду на роль, яку відігравав Т. в суспільній організації первісних людей, важливого значення набуває питання походження цього явища. Психологічні корені Т. лежать у потребі абстрактного мислення в систематизації об'єктів та явищ оточуючого світу за певними ознаками. Єдиною системою координат для первісного світогляду була система спорідненості між членами групи, яка впливала з природного поділу колективу на чоловіків, жінок та потомство. Соціальною базою розвитку Т. стала екзогамія, яка передбачала чіткий поділ спільнот за рівнем спорідненості та усвідомлення єдності родового колективу. Перенесення родової структури на оточуючий світ призвело до уявлень про те, що всі об'єкти та явища природи перебувають у тому чи іншому ступені спорідненості між собою та з

колективом. Вибір тотемів переважно тваринного вигляду пояснюється «первісним анімалізмом» мисливських колективів, в якому образи тварин виступали найпростішими і водночас найважливішими елементами світобудови, а сама людина ще не вирізняла і не протиставляла себе оточуючому середовищу. Звідси — вірування у можливість людей перетворюватись на тварин; в існування антропозооморфних істот; в те, що тварини мають такі ж інститути, що і люди; проведення обрядів, покликаних на відтворення тотемних тварин (інтічіума австралійців) тощо. В такому випадку тотем уявлявся в якості уособлення, репрезентанта кровноспорідненої групи, в чому Т. знаходить певні аналогії з пізнішою геральдиком, яка, в свою чергу, виникла з тотемічних символів.

Таким чином, Т. поняття значно ширше, ніж одна з форм первісних релігій — своєрідна картина світу, в якій всі суспільні та природні явища і об'єкти — людські колективи, тварини, рослини, сторони світу, пори року, елементи ландшафту — були поділені на тотемічні групи. Саме тому Т. мислиться як універсальний метод структурування всесвіту первісним світоглядом, в якому виражається соціальна структура родового суспільства в її зв'язку з природним оточенням.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. — К., 2002; Тайлор Э. Первобытная культура: /Пер. с англ. — М., 1989; Токарев С. Ранние формы религии. — М., 1990; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. — М., 1930.

Михайло ГЛАДКИХ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ТРАДИЦІЯ (від лат. *traditio* — передання, *tradere* — передавати) — у найбільш загальному значенні — елементи соціально-культурного спадку, що передаються від покоління до покоління й зберігаються в певних суспільствах або окремих сегментах цих суспільств (класах, конфесійних групах, професійних, політичних, наукових спільнотах тощо) протягом порівняно значного часу. Як Т. виступають певні суспільні настанови, стандарти поведінки, цінності, ідеї, виробничі прийоми, звичаї та обряди тощо.

Досить часто Т. асоціюється виключно з минулим, тим, що втратило не лише новизну, але й практичну доцільність, а відповідно, є рудиментарним для сучасної "живої" культури. У такому аспекті Т. сприймається як елемент консерватизму, що спричиняє уповільненість розвитку й навіть застій. Зокрема, для традиційних суспільств, що спостерігаються етнографічно, зазвичай зазначають їх нижчий рівень розвитку у порівнянні із найбільш розвиненими соціумами сучасності. З іншого боку в багатьох випадках саме Т. є структуроутворюючим компонентом певних соціальних явищ, стабілізуючим елементом для соціальних, етнічних, конфесійних та інших подібних спільнот, що вирізняють їх поміж інших подібних утворень.

Основу Т. складає насамперед стереотипність поведінки, вчинків, виробничих операцій тощо, законсервована у певних настановах, утилітарна складова яких іноді вже не усвідомлюються (особливо це стосується релігійної сфери). Однак будь-які інноваційні зміни (від лат. *innovatio* — нововведення) є, перш за все, перекомпонуванням таких стереотипів, утворенням на їхній основі нових соціальних стандартів. Отже, Т. та інновація складають діалектичну пару, а інновація, будучи закріплена в колективному досвіді, природно переростає у Т.

Багатогранність поняття Т. спричиняє досить довільне його вживання у науковій літературі, зокрема, історичній, етнологічній та археологічній. Слід враховувати, що навіть за вживання терміну "Т." по відношенню до однієї сфери, він досить часто має контекстні відтінки значень, що іноді суттєво різняться за обсягом та змістом. Наприклад, "виробнича Т." є означенням не тільки певного набору технологічних прийомів та практичних виробничих навичок в певній галузі, а й сукупністю результатів застосування зазначених прийомів та навичок, готових виробів, виготовлених в рамках цієї Т. Або ж "академічна Т." має на увазі не лише методичні настанови, що сповідаються представниками певної наукової школи, а й корпус наукових праць, створених в рамках цього напрямку досліджень.

Література: Бенуа Ален де. Определение традиции // Альманах "Полис". — 2008. — № 1; Полонская И. Традиция: от сакральных оснований к современности. — Ростов н/Д, 2006; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — СЭПТ. — М.: Наука, 1986.

Євген СІНИЦЯ, Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ТРУДОВА ТЕОРІЯ АНТРОПОГЕНЕЗУ — теорія, що пояснює становлення та появу людини сучасного фізичного типу через виникнення виробничої діяльності. Витоки Т.Т.А. лежать в роботах Ж.-Б. Ламарка та Ч. Дарвіна, присвячених проблемам антропогенезу, в загальних рисах була сформульована Ф. Енгельсом.

Виробнича діяльність, що виникла у перших людей, вимагала і зробила обов'язковим зародження мислення, волі, мови та соціальних, перед усім виробничих, відносин, тобто зробила можливим перехід від біологічного об'єднання до людського суспільства. Виробнича діяльність, розвиваючись протягом всього процесу антропосоціогенезу, постійно входила в протиріччя з існуючою морфологічною організацією найдавніших людей і вимагала подальших її змін в напрямку пристосування до своїх потреб. За Ф. Енгельсом, для того, щоб привласнити природні ресурси, людина діє своєю силою на зовнішню природу та змінюючи її, в той же час, змінює свою власну природу.

Першим кроком до знаряддевої діяльності було прямоходіння — мавпи почали відвикати від допомоги рук при ходінні і засвоювати більш пряму ходу, що стало рішучим кроком для переходу від мавпи до людини. Однак саме прямоходіння, як і розвиток мозку не є випадковим біологічним надбанням. Їхню появу неможливо зрозуміти без того факту, що рука попередника людини почала виконувати більш різноманітні і складні операції, ніж це спостерігається у вищих мавп. Рука, в такому випадку, є не тільки органом праці, але також й її продуктом. Розширюючи кругозір і спричиняючи все більше єднання первісних людей у суспільстві, праця викликала потребу в мовленні. За допомогою мовлення людина передавала наступним поколінням не лише природжені стереотипи поведінки, а й навички, набуті протягом життя. Праця та розвиток звукової мови призвели до розвитку мозку, появи людини та виникненню людського суспільства з стада мавп. Наступний етап розвитку найдавнішого людського суспільства пов'язується з переходом до м'ясної їжі як основного джерела харчування, до використання вогню, з появою найпростіших жител та найпростішого одягу, що забезпечило людству можливість міграцій з жаркого клімату прабатьківщини до більш холодних теренів. Причому людина — єдина істота, яка виявилася здатною розселитись в придатних до існування просторах землі самостійно.

Подальший розвиток ідеї про роль праці у становленні людини набув в "теорії двох стрибків" в антропосоціогенезі. За цією теорією, перший стрибок пов'язується з якісною зміною в діяльності давніх попередників людини — з появою культурної адаптації до навколишнього середовища. Стадо розвинених антропоїдів наприкінці третинного періоду перетворилося в первісне людське стадо, що почало здобувати необхідні засоби існування за допомогою штучних "органів" — знарядь праці. В подальшому, праці — організованому впливу на природу — належало вирішальне значення як в розвитку самого суспільства, так і в розвитку людської культури. Питання про час, коли відбувся перший стрибок, залишається відкритим. Так, Р. Дарт та інші відносять початки культурної (штучної) діяльності ще до часів існування прямоходячих мавп — австралопітеків (6—1,5 млн р. тому). Частина дослідників пов'язує початок процесу антропогенезу з хабілісами (3—1,7 млн р. тому), вказуючи на морфологічні зміни в останніх, які свідчать про фізичну адаптацію до культурної діяльності — збільшення мозку, розширення нігтьових фаланг. Проблема полягає в тому, що формальної морфологічної грані між давніми прямоходячими мавпами та першими людьми не існує — хабіліси, хоч і здатні були до знаряддевої діяльності, морфологічно значно ближче до австралопітеків, ніж до найдавніших дійсних людей — архантропів (2 млн р. тому — 400 тис. р. тому).

Критики Т.Т.А. наголошують, що ця теорія практично ігнорує зовнішні та біологічні фактори — зміни природного середовища, сонячної та земної радіації, прискорення мутаційних процесів та ін. Проте в будь-якому випадку, початок становлення виробничих відносин означає зародження нових, соціальних за своєю природою факторів поведінки, завершення цього процесу — перетворення цих факторів у такі, що повністю визначають людську поведінку. Становлення нових, соціальних факторів поведінки не могло не бути процесом витіснення на задній план раніше пануючих біологічних факторів поведінки — інстинктів. Соціогенез передбачав поставлення біологічних інстинктів, перш за все статевого та харчового, під суспільний контроль.

Література: *Сегеда С.* Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл.. — К., 2009.
Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека //Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ФЕТИШИЗМ (від португ. feitiço — талісман) — первісне релігійне уявлення про надприродні властивості певних предметів.

В літературі існує вузьке та широке розуміння Ф. Перше передбачає шанування неживих земних предметів. Ф. в широкому сенсі — поклоніння будь-яким матеріальним предметам, включно з небесними тілами, тваринами та людьми — в такому вигляді Ф. набуває багато спільних рис з первісним анімізмом. Інколи поняття ще більше розширюється — в нього включається не тільки об'єкти поклоніння, але і матеріальні приладдя культу (одяг, посуд та ін.). Деякі автори взагалі вважали Ф. найдавнішою формою релігійних уявлень. Так, Дж. Леббок поділив історію релігії на сім стадій — атеїзм, Ф., тотемізм, шаманізм, поклоніння ідолам, політеїзм, монотеїзм.

За думкою С. О. Токарева, Ф. неможливо розглядати як окрему форму культу, бо він супроводжує будь-яку фазу розвитку релігійних уявлень: фетишистські вірування утворюють невід'ємну частину світогляду як у первісних суспільств, так і в сучасних релігіях. Психологічною основою виникнення Ф. є уявлення про те, що всі об'єкти та явища оточуючого світу окрім видимих властивостей, наділені ще й невидимими, містичними якостями, що можуть впливати на життя людини та колективу. Такі уявлення виникли з особливостей первісного "пралогічного" мислення, що не розрізняло сам об'єкт та емоційне враження від нього.

Про зв'язок Ф. з іншими релігійними уявленнями свідчить культова практика австралійських аборигенів вшановування чуринг, що являлись священними предметами клану і належали до певного тотема. В більш розвинутій індивідуальній формі Ф. зафіксований серед племен Західної Африки, традиційною та пануючою релігією яких є культ загально-племінних та родових предків-покровителів. Але, окрім спільного вшановування предків, кожна людина могла отримати собі і індивідуального божка — фетиша — у вигляді будь-якого каменю або дерев'яної фігурки, яку вона сама і вирізає. Цей фетиш перевіряється на «корисність», і якщо в його силі немає сумнівів, то його володар приносить йому жертви приватним порядком. Свідчення про індивідуальний Ф. досить широко представлені етнографічною наукою — у представників народів Півночі (чукчі) часто існують особисті "захисники" — антропоморфні фігурки, зроблені з дерева чи шкурки тварини, що носяться на шиї або на поясі.

В сучасному світі Ф. проявляється в релігійній практиці у вигляді вшановування чи поклоніння реліквіям — іконам, символам, мощам. В менш яскравій формі та ж сама категорія вірувань у вигляді пережитків поширена значно ширше — звичай носіння амулетів, які відіграють роль особистих надприродних захисників людини.

Література: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії /Пер. з фр. — К., 2002; Токарев С. Ранні форми релігії. — М., 1990; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление /Пер. с фр. — М., 1930.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

659

ФРАТРИЯ (від грец. φ(ρ)ατρία — братство) — один із головних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я — рід — Ф. — плем'я. Ф. як підрозділ племені складалася з кількох родів, які здебільшого походили від одного первісного роду. Як і рід, Ф. були екзогамні. Шлюбні стосунки здійснювалися переважно між членами двох Ф., що відбивало дуальну структуру первісного суспільства. У первісному суспільстві Ф. виконувала значні суспільні та релігійні функції, що спостерігалось в багатьох давніх народів як пережиток первісного ладу, наприклад в афінських греків.

Михайло ГЛАДКИХ

665

ХРАМ (церковнослов. "дім, житло, будівля", за змістом наближене до однокорінного "хороми"; у релігійних та богослужбних церковнослов'янських текстах словосполучення "храм Божий" вживалося у значенні "дім Бога", що сприяло закріпленню саме сучасного розуміння терміну) — присвячена божеству споруда, що використовується для релігійних відправ, богослужінь.

Найчастіше як верифікаційну ознаку саме Х. зазначають обов'язкову наявність жертовника. Зокрема, в християнському Х. має бути вівтар, на якому під час літургії (меси в західній традиції) здійснюється одне з головних таїнств — євхаристія (пресуцествління крові та плоті Господньої та причащення вірних, по суті — безкровне жертвопринесення). Християнська культова споруда, що не має вівтаря, кваліфікується як каплиця і не може використовуватися для літургії (а відповідно — й євхаристії). Жертovníки присутні в Х. практично всіх релігій.

Для традиційних релігій з їх обоготворенням природних об'єктів (джерел, гаїв або окремих дерев, печер тощо) Х. як інфраструктурний об'єкт культу взагалі був непотрібен. Певним прототипом храмових споруд можна вважати спеціальні культові місця, язичницькі капища, що передбачали вже певне устаткування для ритуальних процедур (зазвичай такі язичницькі культові об'єкти називають святилищами). Оформлення ідеї Х. у сучасному розумінні (насамперед — як спеціальної споруди), ймовірно, було безпосередньо пов'язане з формуванням антропоморфних образів богів. З цього випливала необхідність існування "будинку бога" як помешкання, що за екстер'єром та інтер'єром, в принципі, відповідає людському житлу. Принаймні, саме таке призначення мали найдавніші Х. Давнього Сходу, античні храмові споруди. При цьому Х. зберігали й функцію осередку для ритуальних дій, насамперед — жертвопринесень та молінь.

Ідея Х. як "помешкання" антропоморфного божества, щоправда, жодною мірою не нівелювала розуміння надлюдської природи богів. Це розуміння намагалися втілити насамперед в архітектурі храмових споруд. Відповідно, будівлі Х. досить швидко набувають пишності та монументальності, що згодом стають чи не обов'язковими атрибутами для таких споруджень. В багатьох релігіях Х. або окремі їх частини втілюють певні світоглядні настанови, ритуальні аспекти релігійної практики тощо, що визначає архітектурні рішення та декор цих будівель. В багатьох випадках величні Х. виступають архітектурними домінантами забудови, визначають характер архітектурних ансамблів цілих міст.

Вже найперші Х. не обмежувалися виключно релігійними, культовими функціями. Досить часто Х. були також архівами та/або бібліотеками, осередками освіти, сховищами казни тощо. Певні особливості

Х., пов'язані насамперед із релігійними функціями цих будівель, згодом знаходили й суто утилітарне застосування. Наприклад, за часів античності у багатьох храмах постійно підтримували священний вогонь. Такі споруди, розташовані на узбережжі, досить часто ставали своєрідними маяками, орієнтирами для кораблів. Більшість християнських Х. оздоблювалися дзвіницями, основне призначення яких — сповіщати прочан про початок служби. Однак чи не від самого початку церковні дзвони використовували також для повідомлення населення найближчих околиць церкви про небезпеку (пожежу, ворожий напад тощо). Оскільки Х. у давнину та — значно частіше — у Середньовіччя в багатьох випадках були найбільшими громадськими спорудами для певних осередків, то їх використовували не лише для релігійних відправ, а й для світських урочистостей, громадських зборів тощо.

У науковій літературі, зокрема історичній, термін "Х." зазвичай вживають по відношенню до культових споруд будь-якої релігії (християнський Х, буддистський Х, давньогрецький Х.), що не завжди відповідає канонічним настановам певної релігії. Зокрема, в іудаїзмі Х. можливий лише один — Х. Яхве в Єрусалимі (на даний момент зруйнований), а синагоги є не Х., а місцями зібрань для молитви. До того ж, молитовні зібрання в іудаїзмі не передбачають обов'язковості спеціального приміщення для їх проведення. В ісламі поняття Х. взагалі відсутнє, а мусульманські мечеті функціонально відповідають іудейським синагогам. Більше того, ритуальні відправи (наприклад, головне жертвопринесення в річному циклі ісламських календарних свят — курбан-байрам) приписано здійснювати поза межами мечеті. Відкидають значення Х. як спеціального місця для релігійних відправ й деякі відгалуження християнства (наприклад, значна кількість протестантських течій).

Література: Шевченко В. Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004; Шузи О. Всеобщая история архитектуры. — М., 2008.

Євген СІНИЦЯ

ХРОНОЛОГІЯ АРХЕОЛОГІЧНА — спеціальний підрозділ археології, що вивчає часові аспекти певних археологічних явищ. Якщо історична Х. орієнтована насамперед на встановлення точних дат, а також приведення датуваль за давніми календарними системами у відповідність до сучасного літочислення, то Х.А. апріорно не може ставити перед собою таких завдань. Час побутування будь-якого археологічного предмету, період функціонування давньої споруди або пам'ятки були нехай й вкрай нетривалими, але часовими інтервалами. Відповідно, завданням Х.А. є насамперед максимальне звуження інтервалу, в межах якого мало місце те чи інше археологічне явище, встановлення його відносно чітких хронологічних рамок. Комплекс різноманітних методичних прийомів, що застосовуються для визначення часу існування певного археологічного явища, зазвичай визначають як хронологічний метод.

Інтервальний характер археологічних дат, їх "неточність" визначає пріоритетність у напрямках хронологічних досліджень археологів. Основна увага приділяється т. з. відносній (релятивній) Х., тобто

86*

679

послідовності археологічних явищ у часі відносно одне одного, встановлення їх одночасності (синхронності), послідовної зміни (діахронності) або ж відсутності перетинань у часі (асинхронності), а також з'ясуванню тривалості періоду існування певних артефактів.

Ще на початку ХІХ ст. археологія запозичила з геології стратиграфічний метод (від лат. *stratum* — пласт, шар та грец. *γραφο* — пишу) — спостереження за послідовністю залягання культурних нашарувань. Його застосування дозволяло встановлювати відносну Х. культурних відкладів, спираючись на елементарну закономірність: чим глибшим є залягання певного культурного шару, тим він давніший. Відповідно, пов'язані із певним стратиграфічними горизонтами знахідки та споруди також отримували хронологічне визначення одне відносно іншого.

Протягом ХІХ ст. поступово випрацьовувався й найпоширеніший на тепер суто археологічний метод встановлення відносної Х. — кореляційний (від пізньолат. *correlatio* — співвідношення). Сутність його полягає у визначенні наборів речей, типів житлових та поховальних споруд, що притаманні певним проміжкам часу. Своєрідними хронологічними "вузлами" виступають насамперед т. з. "закриті комплекси", тобто археологічні об'єкти, потрапляння до яких речей було відносно одномоментним (поховання, згоріла будівля, скарб). Оскільки форми деяких групи речей (наприклад, прикрас або зброї) еволюціонують зазвичай швидше порівняно із, скажімо, керамічним посудом або будівлями, з'являється можливість вибудовувати ряд послідовних закритих комплексів, що містять у наборах як спільні, так і відмінні артефакти, встановити послідовність зміни одних типів речей іншими, а отже отримати відносну хронологічну колонку.

Кореляційні процедури дозволяють визначити типи артефактів, що побутували відносно короткі проміжки часу. Вони набувають значення хронологічних індикаторів; з огляду на них зазвичай визначають час існування певних археологічних комплексів, періоди формування культурних відкладів тощо. За наявності достатньої кількості хроноіндикаторів та відносно швидкій динаміці їх змін, проміжки часу, якими оперує відносна Х. (хронологічні горизонти), звужуються до 20—25 років. Зрозуміло, що динаміка розвитку матеріальної культури в різні епохи значно відрізнялася, відповідно, різниться й тривалість хронологічних горизонтів. Наприклад, для кам'яної доби інтервали відносної Х. складають тисячі, десятки, а для найбільш ранніх періодів — навіть сотні тисяч років.

Абсолютна Х.А. має на увазі визначення часу існування певних археологічних явищ в рамках сучасної системи літочислення. Надати необхідну для цього інформацію археологія самостійно нездатна. Для встановлення абсолютних дат залучаються відомості нумізматики (дати карбування монет, знайдених під час розкопок), історії (наприклад, інформація про час загибелі певної споруди або пам'ятки), природничих наук (радіокарбонне та схожі з ним за принципом різновиди ізотопного датування, геомагнітні методи, дендрохронологія тощо). Узгодження із сучасним літочисленням жодною мірою не впливає на інтервальний характер археологічної дати. Наприклад, монета могла потрапити у поховання одразу після карбування або ж після певного періоду перебування в обігу; історична дата загибелі споруди визначає лише момент, до якого вона функціонувала; навіть найточніший з природничо-наукових методів — дендрохронологічний — дозволяє визначити лише рік, коли було зрубано дерево, яке згодом використали для виготовлення певного предмету. Тож, абсолютна Х.А. оперує певними проміжками часу, так само як і відносна, а пропонувані абсолютною Х. календарні дати в переважній більшості випадків є гіпотетичними. З огляду на це відносна Х., визначена за допомогою кореляційного методу та підкріплена стратиграфічними спостереженнями, є більш адекватною, ніж абсолютна. Натепер значно частіше оперують саме відносними хронологічними горизонтами, а не проміжками календарних дат, встановленими методами абсолютної Х.

Література: Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М., 1972; Словник-довідник з археології. — К., 1996.

Ш

ШАМАНІЗМ (від евенського "шаман" — чаклун, заклинатель духів, посередник у спілкуванні із потойбіччям). Існує декілька точок зору на Ш. в якості ранньої форми релігії. Перша сприймає Ш. як локальне явище, характерне для народів «арктичного кола» Європи, Азії та Північної Америки, яке було викликане культурною та психологічною адаптацією до суворого клімату Крайньої Півночі (Ф. Гребнер, В. Шмідт, О. Ольмаркс). Інша точка зору бачить в Ш. стадіальне явище, яке було властиве багатьом народам на певному рівні розвитку суспільства і наводить факти, що свідчать про наявність шаманських вірувань та обрядів у народів всіх частин світу (М. Еліаде, С. Токарев, Л. Потапов). Названі дослідники вбачають найбільш типову особливість Ш. в застосуванні методів екстатичного спілкування з надприродними силами і у зв'язку із цим виділення особливих осіб, яким приписується здатність такого спілкування. Так, за М. Еліаде, Ш. — це "архаїчна техніка екстазу", що являє собою нерозчленовані містику, магію та релігію в загальному сенсі. Більшість дослідників в основі Ш. бачить анімізм — віру в індивідуальну душу та окремих духів, що постала внаслідок спостереження за станами сну, екстазу, припадку, смерті. На основі аналізу матеріалів Сибіру та Далекого Сходу, С. Токарев пропонує декілька стадій еволюції Ш.: перший ступінь — шамани практично не виділялись з пересічних членів общини, займались шаманством міг будь-який член роду, особливо жінки похилого віку (ітельмени, чукчі). Другий ступінь — "родове шаманство" — Ш. тісно переплетений з родовим культом. Відправником обрядів виступає головним чином голова роду (юкагири, тунгуси, остяки, вогули, буряти). Третій ступінь — "професійне шаманство" — Ш. відривається від родових культів, набуває загальноплемінного характеру з обоженням культурного героя, шаманство перетворюється на професію з тенденцією до спадкового наслідування, утворюється ієрархія шаманів з певною специфікацією роду діяльності (евенки, ненці, алтайські народи). За переходу до цивілізації, слідує наступна стадія розкладу Ш., що характеризується або витісненням його офіційними релігіями ранніх держав, де він зберігається як пережиток (казахи, киргизи, фіно-угорські народи Поволжя), або включенням його в релігійну систему (ламаїсти Тибету, маньчжури, монголи, буряти).

Спілкування з потойбічним світом відбувається, зазвичай у двох формах: надприродні істоти вселяються в тіло шамана, який виступає посередником, або ж душа самого шамана подорожує у потойбічному світі. Звичний ритуал дії шамана — камлання — танок з піснями при наявності неодмінних атрибутів — музичних інструментів (бубон, колотушка, барабан чи просто дві палиці), ритуального одягу (плащ, головний убір, маска), часто антропо- та зооморфних зображень. Зміст камлання полягав у викликанні гіпнотичного та самогіпнотичного стану, завдяки якому, шаман не тільки примушує глядачів вірити в свої надприродні здібності, але зазвичай вірить в них сам, переживаючи галюцинації. На думку багатьох дослідників, шаманське камлання схоже з істеричним припадком, що часто навмисно викликається з допомогою галюциногенних препаратів. На перших стадіях розвитку Ш. метою обрядів є практично всі сторони життя первісного колективу — здоров'я його членів, гадання про вдачу промислу, прогноз погоди, здобрення тотемічного предка, відтворення в ритуалі міфологічних та епічних сюжетів. На стадії розвинутого Ш. спостерігається певна спеціалізація в діяльності шаманів.

Хоч особливості Ш. як ранньої форми релігії можуть значно варіюватися в просторі та часі, існують загальні ознаки, які дозволяють стверджувати стадіальний характер цього явища. Зазвичай, шаман є обранцем духів, свідченням чого для оточуючих є незвична поведінка, характерні сновидіння, здатність входити в змінні стани свідомості. З метою становлення в якості "професійного", йому необхідно пройти ряд процедур, що засвідчують його окремішний стан — жорстоку дієту, віддалення від групи на певний час, інколи, жорстокі посвяти. Ш. в багатьох випадках переплітається з тотемізмом та з промисловим культом. В першому випадку шаман під час камлання ототожнюється з тотемом — культурним героєм групи. В другому — на шамана покладається обов'язок супроводжувати духів вбитих тварин в потойбічний світ з метою їхнього наступного відродження (обряд інтічіума у австралійських аборигенів, ведмеже свято у народів Сибіру, бізоняче свято північноамериканських індіанців). Соціальна роль Ш. уявляється в примітивному розподілі праці, за якого окремі особи, часто неврівноважені, наділялись іншими, не утилітарними функціями. В подальшому це передбачало виникнення групи людей, яка значною мірою або повністю отримувала засоби для існування за рахунок виконання релігійних обрядів. З розвитком Ш. спостерігається поступове посилення ролі чоловіка у виконанні сакральних дій, що безпосередньо пов'язане з формуванням родо-племінної верхівки та становленням культу чоловічих предків.

Елементи Ш. зберігаються в багатьох пізніших релігіях. Такими були культу родючості ранніх

цивілізацій, оргіастичні культи античної Греції, оповідання про діяння старозавітних пророків та численні розповіді про чудесні зцілення у християнській релігійній традиції.

Література: *Линденау Я.* Описание народов Сибири (первая половина XVIII века): Историко-этнографические материалы о народах Сибири и Северо-Востока. — Магадан, 1983; *Потапов Л.* Алтайский шаманизм. — Л.: Наука, 1991; *Токарев С.* Ранние формы религии. — М., 1990; *Элиаде М.* Шаманизм: архаические техники экстаза. — К., 2000.

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ

ЗМІСТ

Передмова. Віктор Колесник.....	3
А.....	4
Аболіціонізм. Борис Гончар.....	4
Абориген. Павло Шидловський.....	4
Абсолютизм. В'ячеслав Мордвінцев.....	5
Авангард, авангардизм. Оксана Смержевська.....	5
Авантюра. Юрій Сорока.....	6
Австрославізм. Ірина Малацай.....	6
Автаркія. Юрій Латиш.....	7
Автобіографія. Юрій Сорока.....	8
Автограф. Світлана Павленко.....	8
Автокефалія. Галина Коцур.....	8
Автократія. Борис Гончар.....	9
Автономія. Віктор Колесник, Оксана Чеберяко.....	9
Авторитаризм. Борис Гончар.....	10
Автохтони. Євген Синиця.....	11
Агіографія. Оксана Смержевська.....	11
Аграризм. Анатолій Коцур.....	12
Агресія. Юрій Слюсаренко.....	13
Акти історичні. Світлана Павленко.....	13
Акультурація. Геннадій Казакевич.....	14
Алія. Юрій Латиш.....	14
Алод. Микола Рудь.....	16
Американізація. Борис Гончар.....	16
Амерінди. Вадим Рубель.....	17
Амеріндологія. Вадим Рубель.....	17
Анархізм. Сергій Пивовар.....	18
Анексія. Юрій Слюсаренко.....	19
Анафема. Галина Коцур.....	19
Анімїзм. Михайло Гладких, Павло Шидловський.....	20
Анклав. Борис Гончар.....	21
Аннали. Світлана Павленко.....	21
Аномія. Микола Боровик.....	22
Антиглобалізм (антиглобалістський рух). Тетяна Орлова.....	22
Антикомунізм. Ростислав Конта.....	24
Антитринітарії. Оксана Смержевська.....	25
Антифашизм. Олександр Комаренко.....	26
Античність. Дмитро Пуховець.....	27
Антропогенез. Павло Шидловський.....	28
Антропологія. Павло Шидловський.....	29
Антропологія історична. Павло Шидловський.....	30
Антропологія культурна. Павло Шидловський.....	31
Антропологія соціальна. Павло Шидловський.....	32
Антропологія структурна. Павло Шидловський.....	32
Антропосфера. Михайло Гладких.....	33
Апартгейд. Сергій Пивовар.....	33
Апатриди. Юрій Слюсаренко.....	35
Апокрифи. Ірина Войцехівська.....	36
Апологет. Валерій Павленко.....	36
Арабістика. Вадим Рубель.....	36
"Арабська весна". Тетяна Орлова.....	36
Ареал. Інна Заболотна.....	38

Аріанство. В'ячеслав Мордвінцев.....	39
Армія. Олег Божко.....	39
Артіль. Геннадій Черевичний.....	40
Архантроп. Павло Шидловський.....	40
Археографія. Інна Заболотна.....	41
Археологія. Михайло Гладких.....	44
Архетип. Олена Петасюк.....	45
Архів. Юрій Сорока.....	46
Архівознавство. Ярослав Калакура, Микола Щербак.....	47
Асиміляція. Віктор Колесник.....	48
Ассиріологія. Вадим Рубель.....	49
Атлантизм. Борис Гончар.....	49
Атрибутика. Інна Заболотна.....	50
Аутодафе. Оксана Смержевська.....	52
Африканістика. Вадим Рубель.....	52
Аятолла. Вадим Рубель.....	53
Б.....	54
Базилевс. Євген Синиця.....	54
Базиліка. Євген Синиця.....	55
Баланс сил. Борис Гончар.....	56
Балканізація. Олег Машевський.....	56
Баналітет. Микола Рудь.....	57
Бароко. Світлана Павленко.....	57
Барон. Микола Рудь.....	58
Бартер. Юрій Латип.....	59
Безпека. Олена Петасюк.....	59
Бездержавність (бездержав'я, недержавність). Сергій Пивовар.....	60
Бенефіцій. Микола Рудь.....	61
Без'ядерна зона. Борис Гончар.....	62
Билини (також старини). Павло Шидловський.....	62
Бібліопегістика. Інна Заболотна.....	63
"Бідна релігія". Тетяна Орлова.....	64
Біженці. Геннадій Черевичний.....	65
Більшовизм. Анатолій Слюсаренко.....	66
Біпатриди. Юрій Слюсаренко.....	66
Біполярний світ. Борис Гончар.....	66
Благодійність. Анатолій Коцур.....	67
Бланкізм. Сергій Пивовар.....	68
Бліцкриг. Олександр Комаренко.....	69
Бодгісаттва. Вадим Рубель.....	69
Бойкот. Леонід Могильний.....	70
Бонапартизм. Наталія Папенко.....	70
Боністика. Інна Заболотна.....	71
Борг державний. Юрій Латип.....	72
Боротьба класова. Сергій Пивовар.....	73
Боротьбизм. Юрій Латип.....	74
Бояри. В'ячеслав Мордвінцев.....	76
Братерство. Іван Патриляк.....	76
Братства релігійні. Оксана Смержевська.....	76
Брахманізм. Вадим Рубель.....	77
Бронзовий вік (також доба бронзи). Павло Шидловський.....	79
Буддизм. В'ячеслав Мордвінцев.....	80
Буддологія. Вадим Рубель.....	80

Бунчук. Олександр Надтока.....	80
Буракумін. Вадим Рубель.....	81
Бург. Євген Синиця.....	81
Буржуазія. Тетяна Орлова.....	82
Буржуазія дрібна. Микола Боровик.....	83
Бюргерство. Наталія Папенко.....	84
Бюрократія. В'ячеслав Мордвінцев.....	84
В.....	86
Валовий внутрішній продукт (ВВП). Микола Боровик.....	86
Валовий національний продукт (ВНП). Юрій Латиш.....	86
Вандалізм. Євген Синиця.....	86
Варварство. Михайло Гладких.....	87
Васалітет. Микола Рудь.....	87
Ваххабізм. Іван Патриляк.....	88
Ведизм. Вадим Рубель.....	89
Вексилологія. Валерій Капелюшний.....	90
Велика депресія. Тетяна Орлова.....	90
Велике переселення народів. Сергій Пивовар.....	91
Великий стрибок. Тетяна Орлова.....	92
Великі географічні відкриття. Сергій Пивовар.....	93
Вестернізація. Борис Гончар.....	94
Вето. Леонід Могильний.....	95
Візантизм. Тетяна Орлова.....	95
Візір. Вадим Рубель.....	97
Війна. Тетяна Орлова.....	97
Війна громадянська. Борис Гончар.....	99
Війна інформаційна. Тетяна Орлова.....	99
Війна локальна. Сергій Пивовар.....	100
Війна партизанська. Юрій Сорока.....	100
Війна психологічна. Борис Гончар.....	101
Війна світова. Борис Гончар.....	101
Війна "холодна". Сергій Пивовар.....	102
Військо. Олег Божко.....	103
Військова демократія. Євген Синиця, Павло Шидловський.....	103
Віртуальний. Олена Ляпіна.....	103
Віче. Сергій Пивовар.....	104
"Воєнний комунізм". Юрій Слосаренко.....	105
Воєнно-промисловий комплекс (ВПК). Борис Гончар.....	106
Волока, уволока. Леонід Могильний.....	106
Волонтаризм. Валерій Капелюшний.....	107
Вотчина. В'ячеслав Мордвінцев.....	107
Г.....	108
Гайдамаки. Анатолій Слосаренко.....	108
Гандизм. Сергій Пивовар.....	108
Гегемонія. Борис Гончар.....	108
Гейша. Вадим Рубель.....	109
Гендер. Тетяна Орлова.....	109
Генеральна військова канцелярія. Олександр Надтока.....	110
Геноцид. Борис Гончар.....	111
Географія історична. Андрій Зубко.....	111
Геополітика. Олег Машевський.....	112
Геральдика. Юрій Сорока.....	114
Герілья. Наталія Шевченко.....	115

Геронтократія. Сергій Пивовар.....	116
Герцог. Микола Рудь.....	116
Гетто. Тетяна Орлова.....	117
Гетьман. Валерій Капелюшний.....	117
Гетьманат. Валерій Капелюшний.....	118
Гетьманщина. Валерій Капелюшний.....	118
Гільдія. Григорій Савченко.....	118
Гімн. Інна Заболотна.....	118
Гласність. Юрій Латип.....	119
Глобалізація. Борис Гончар.....	121
Глобалізм. Наталія Городня.....	122
Глобалістика. Наталія Городня.....	123
Глобальні проблеми. Тетяна Орлова.....	123
Глокалізація. Тетяна Орлова.....	124
Голодомор. Олена Петасюк.....	125
Гомініди. Павло Шидловський.....	126
Гомруль. Наталія Папенко.....	126
Гонка озброєнь. Борис Гончар.....	127
Городище. Євген Синиця.....	128
Господарство відтворювальне. Михайло Гладких.....	129
Господарство первісне. Михайло Гладких.....	129
Господарство планове. Ірина Адамська.....	129
Господарство привласнювальне. Михайло Гладких.....	130
Господарсько-культурний тип. Михайло Гладких.....	130
Град. Євген Синиця.....	131
Грамоти. Світлана Павленко.....	132
Граф. Микола Рудь.....	132
Графіті. Андрій Зубко.....	133
Гроші. Світлана Павленко.....	134
Група етнічна. Валерій Капелюшний.....	135
Губернія. Леонід Могильний.....	135
Гуманізм. Юрій Слюсаренко.....	136
Гурії. Вадим Рубель.....	136
Гусизм. Світлана Мотрук.....	136
Д.....	138
Данина. В'ячеслав Мордвінцев.....	138
Даосизм. Сергій Пивовар.....	138
Дар Аль-Гарб. Вадим Рубель.....	139
Дар Аль-Іслам. Вадим Рубель.....	139
Дарвінізм. Павло Шидловський.....	139
Датування археологічне. Михайло Гладких.....	140
Дворище. В'ячеслав Мордвінцев.....	141
Дворянство. В'ячеслав Мордвінцев.....	141
Декадентство. Леонід Могильний.....	141
Декларація. Юрій Слюсаренко.....	143
Деколонізація. Тетяна Орлова.....	143
Декрет. Леонід Могильний.....	144
Делімітація. Геннадій Черевичний.....	145
Демілітаризація. Борис Гончар.....	145
Демографічний вибух. Тетяна Орлова.....	146
Демократія. Володимир Литвин.....	147
Демонологія. Геннадій Казакевич.....	148
Денаціоналізація. Віктор Колесник, Оксана Чеберяко.....	148

Дендрохронологія. Євген Синиця	149
Деномінація. Микола Боровик	150
Депопуляція. Геннадій Казакевич	150
Депортація. Юрій Сорока	151
Депутат. Володимир Литвин	152
Дервіш. Вадим Рубель	152
"Держава загального благоденства". Сергій Пивовар	152
"Держава загальнонародна". Сергій Пивовар	153
Держава національна. Олександр Гончаров	153
Держава соціальна. Андрій Пижик	154
Держава федеративна. Геннадій Черевичний	155
Десятина. В'ячеслав Мордвінцев	155
Детермінізм географічний. Павло Шидловський	156
Джайнізм. Вадим Рубель	157
Джерела археологічні. Михайло Гладких	158
Джерела вербальні. Світлана Павленко	158
Джерела вторинні. Світлана Павленко	159
Джерела зображальні. Світлана Павленко	159
Джерела історичні. Світлана Павленко	160
Джерела історіографічні. Ярослав Калакура	161
Джерела масові. Світлана Павленко	162
Джерела особового походження. Світлана Павленко	163
Джерела первинні. Світлана Павленко	164
Джерела писемні. Світлана Павленко	165
Джерела статистичні. Ярослав Калакура	166
Джерелознавство історичне. Ярослав Калакура	167
Джерелознавча критика. Ярослав Калакура	170
Джихад. Вадим Рубель	171
Дзен-буддизм. Вадим Рубель	172
Диктатура пролетаріату. Сергій Пивовар	172
Дикунство. Михайло Гладких	173
Династія. Григорій Савченко	174
Дипломатія. Олег Машевський	174
Директорія. Наталія Папенко	175
Дифузійнізм. Геннадій Казакевич	176
Діаріуш. Інна Заболотна	176
Діаспора. Григорій Савченко	177
Діахронія. Ярослав Калакура	178
Догматизм. Валерій Павленко	178
Договір міжнародний. Борис Гончар	179
Доктрина. Борис Гончар	179
Документи. Світлана Павленко	180
Домен. Наталія Папенко	180
Доместикація. Павло Шидловський	181
Домініон. Борис Гончар	182
Дружина. В'ячеслав Мордвінцев	182
Духівництво, духовенство. Оксана Смержевська	182
Е.....	184
Евакуація. Микола Боровик	184
Еволюціонізм. Геннадій Казакевич	184
Егалітаризм. Олександр Іванов	185
Екзарх. Інна Заболотна	185
Експансія. Борис Гончар	186

Експозиція музейна. Людмила Круглова.....	186
Екстериторіальність. Валерій Павленко.....	186
Екуменізм (екуменічний рух). Тетяна Орлова.....	187
Елітаризм. Іван Патриляк.....	187
Еллінізм. Світлана Павленко.....	188
Емансипація. Тетяна Орлова.....	188
Ембарго. Валерій Павленко.....	189
Еміграція. Григорій Савченко.....	189
Енеоліт. Павло Шидловський.....	190
Епіграфіка. Євген Синиця.....	191
Епідемія. Тетяна Орлова.....	192
Епістолологія. Ірина Войцехівська.....	193
Епітафія. Інна Заболотна.....	194
Епос. Павло Шидловський.....	195
Ера. Євген Синиця, Павло Шидловський.....	196
Ера християнська. Сергій Пивовар.....	196
Есери. Сергій Пивовар.....	197
Етатизм. Сергій Пивовар.....	198
Етикетознавство. Інна Заболотна.....	199
Етнічність. Валерій Капелюшний.....	201
Етноархеологія. Павло Шидловський.....	202
Етногенез. Валерій Капелюшний.....	203
Етнографія. Валерій Капелюшний.....	204
Етнологія. Мирослав Борисенко.....	204
Етністорія. Валерій Капелюшний, Геннадій Казакевич.....	205
Етнократія. Віктор Пилипенко.....	205
Етнолінгвістика. Мирослав Борисенко.....	206
Етнологія. Валерій Капелюшний.....	206
Етнологія історична. Валерій Капелюшний.....	207
Етномузикологія. Мирослав Борисенко.....	208
Етнополітика. Геннадій Черевичний.....	208
Етнопсихологія. Мирослав Борисенко.....	208
Етнос. Валерій Капелюшний.....	208
Етносоціологія. Мирослав Борисенко.....	209
Є.....	210
Єврокомунізм. Юрій Латип.....	210
Європоцентризм. Євген Синиця.....	211
Єзуїти. Сергій Пивовар.....	212
Єпархія. В'ячеслав Мордвінцев.....	213
Єпископ. В'ячеслав Мордвінцев.....	213
Єресь. В'ячеслав Мордвінцев.....	214
Ж.....	215
Жандармерія. Микола Щербак.....	215
Жерці. Оксана Смержевська.....	215
Жирондисти. Борис Гончар.....	216
Життєвий простір. Олександр Комаренко.....	216
З.....	217
"Залізна завіса". Сергій Пивовар.....	217
Займанщина. В'ячеслав Мордвінцев.....	217
Залізний вік. Євген Синиця.....	217
Замок. Наталія Терес.....	218
Записки іноземців. Світлана Павленко.....	219
Зброєзнавство. Євген Синиця.....	220

Звичаї. Михайло Гладких	221
Зимівник. Олександр Надтока	221
Зміновіхівство. Андрій Пижик	222
Знання історичне. Ярослав Калакура	223
Золотий стандарт. Олександр Комаренко	224
Зона демілітаризована. Борис Гончар	225
Зороастризм. Сергій Пивовар	225
I	227
Ідентичність. Геннадій Казакевич	227
Ідентичність етнічна. Геннадій Казакевич	227
Ідентичність соціальна. Геннадій Казакевич	227
Ідеократія. Сергій Пивовар	227
Ідеологія. Тетяна Орлова	228
Ієрархія. Григорій Савченко	228
Ієрархія феодална. Микола Рудь	229
Ієрогліф. Павло Шидловський	229
Ізоляціонізм. Борис Гончар	230
Ікона. Оксана Смержевська	231
Іконографія. Оксана Смержевська	232
Імам. Вадим Рубель	233
Імамат. Микола Щербак	234
Імперіалізм. Тетяна Орлова	234
Імунітет. Микола Рудь	236
Інвеститура. Микола Рудь	237
Індоевропейці. Євген Синиця, Павло Шидловський	237
Індоктринація. Андрій Пижик	238
Індуїзм. Вадим Рубель	239
Індульгенція. Микола Рудь	240
Індустріалізація. Леонід Могильний	241
Індустрії тип. Павло Шидловський	242
Інквізиція. Сергій Пивовар	243
Інтеграція. Валерій Павленко	244
Інтеграція європейська. Борис Гончар	245
Інтелігенція. Тетяна Орлова	246
Інтервенція. Борис Гончар	247
Інтердикт. Микола Рудь	247
Інтернаціонал. Сергій Пивовар	247
Інтернаціоналізм. Юрій Латиш	248
Інтерпретація. Григорій Казьмирчук	250
Інформатика історична. Олена Ляпіна	251
"Інформаційний вибух". Тетяна Орлова	252
Іредентизм. Борис Гончар	252
Ісихазм. Оксана Смержевська	252
Іслам. Тетяна Орлова	253
Ісламізм. Тетяна Орлова	255
Істеблїшмент. Наталія Городня	256
Історико-етнографічна спільність. Михайло Гладких	257
Історична ідея. Марія Казьмирчук	257
Історичної науки категорії. Ярослав Калакура	258
Історіографія. Ярослав Калакура	259
Історія аграрна. Анатолій Коцур	261
Історія афро-американська. Наталія Городня	261
Історія військова. Олег Божко	262

Історія гендерна. Наталія Шевченко	262
Історія етнічна. Валерій Капелюшний	263
Історія культурно-антропологічна. Павло Шидловський	264
Історія локальна. Мирослав Борисенко	265
Історія мистецтва. Наталія Городня	265
Історія науки. Геннадій Черевичний	265
Історія політичної думки. Ростислав Конта	266
Історія політична. Григорій Казьмирчук	267
Історія праці. Євген Синиця, Павло Шидловський	267
Історія регіональна. Валерій Павленко	269
Історія соціальна. Сергій Пивовар	269
Історія усна. Микола Боровик, Тарас Нагайко	270
Іудаїзм. Оксана Смержевська	271
К.....	273
Каган. Інна Заболотна	273
Кадети. Леонід Могильний	273
Календар григоріанський. Ірина Войцехівська	275
Календар юліанський. Андрій Зубко	275
Кальвінізм. Наталія Папенко	277
Камікадзе. Тетяна Орлова	277
Кам'яний вік. Павло Шидловський	278
Канібалізм. Юрій Латиш	279
Канон. Інна Заболотна	280
Канонізація. Інна Заболотна	282
Капіталізм. Юрій Латиш	285
Карма. Вадим Рубель	287
Картографія історична. Андрій Зубко	287
Каста. Вадим Рубель	288
Катакомби. В'ячеслав Мордвінцев	289
Катехизис. Інна Заболотна	289
Катехуменат. Дмитро Пуховець	290
Католицизм, католицтво. Сергій Пивовар	291
Квантитативної історії теорія. Олена Ляпіна	293
Кирилиця. Ірина Войцехівська	294
Кіберрелігія, кіберрелігійність. Тетяна Орлова	294
Кібуц. Юрій Латиш	295
Кількісні методи в історичному дослідженні. Олена Ляпіна	297
Класифікація історичного знання. Ярослав Калакура	297
Клієнтелізм. Микола Боровик	298
Клейноди козацькі. Ірина Войцехівська	299
Кліодинаміка. Наталія Коломієць	300
Кліометрія. Олена Ляпіна	301
Князь. В'ячеслав Мордвінцев	302
Коаліція. Тетяна Орлова	302
Когнітаріат. Тетяна Орлова	303
Кодикографія. Світлана Павленко	304
Кодикологія. Світлана Павленко	304
Кодифікація. Геннадій Черевичний	306
Козацтво. Володимир Сергійчук	307
Колгосп. Андрій Пищик	311
Колективізація. Тетяна Орлова	312
Колонат. Дмитро Пуховець	314
Колонізація. Борис Гончар	315

Колонія. Борис Гончар	315
Комплекс археологічний. Євген Синиця, Павло Шидловський	316
Комплектування збройних сил. Олег Божко	316
Компрадор. Олег Машевський	317
Комуна. Тетяна Орлова	318
Комунізм. Тетяна Орлова	319
Конвенція. Борис Гончар	320
Конвергенції теорія. Сергій Пивовар	320
Конкістадори. Тетяна Орлова	321
Конкордат. Борис Гончар	322
Консерватизм. Тетяна Орлова	322
Консиліаризм. Іван Патриляк	324
Консистерія (консистерій). Галина Коцур	325
Конституціоналізм. Володимир Литвин	326
Конституція. Володимир Литвин	327
Контекст. Ярослав Калакура	328
Континуїтет. Микола Рудь	328
Контрибуція. Олександр Комаренко	329
Контрреволюція. Борис Гончар	330
Контрреформація. Тетяна Орлова	330
Контррозвідка. Олег Божко	331
Конфедерація. Сергій Пивовар	331
Конфлікт. Юрій Слюсаренко	332
Конфуціанство. Сергій Пивовар	332
Кооперація. Олена Петасюк	333
Копа або купа. Леонід Могильний	334
Кордон державний. Юрій Слюсаренко	335
Король. Микола Рудь	335
Космополітизм. Сергій Пивовар	336
Кочівники, кочовики або номади. Юрій Латиш	337
Краєзнавство історичне. Олександр Гончаров	339
Креаціонізм. Павло Шидловський	340
Криза демографічна. Олександр Гончаров	341
Криптографія. Ірина Войцехівська	343
Критика джерел історична. Світлана Павленко	343
Кріпацтво. В'ячеслав Мордвінцев	344
Кровна помста. Мирослав Борисенко	345
Ксенофобія. Геннадій Казакевич	345
Ктитор. Анатолій Коцур	346
Культ. Тетяна Орлова	346
Культ особи. Наталія Терес	347
Культура. Тетяна Орлова	347
Культура археологічна. Михайло Гладких	348
Культурна антропологія. Валерій Капелюшний	348
Купецтво. Микола Щербак	348
Курія. Микола Щербак	349
Куркульство. Тетяна Орлова	349
Л.....	351
Лавра. Галина Коцур	351
Лаїцизм. Борис Гончар	351
Ландскнехт. Сергій Пивовар	351
Латифундія. Микола Рудь	352
Левірат. Віктор Пилипенко	352

Легізм. Сергій Пивовар.....	352
Леґіон. Сергій Пивовар.....	353
Легітимісти. Борис Гончар.....	354
Легітимність. Інна Заболотна.....	354
Лен. Микола Рудь.....	355
Ленд-ліз. Юрій Слюсаренко.....	355
Лицарство, рицарство. Сергій Пивовар.....	355
Лібералізм. Тетяна Орлова.....	356
"Лівий поворот". Тетяна Орлова.....	358
Лоялісти. Наталія Городня.....	360
Луддизм. Олег Машевський.....	361
Людський капітал. Тетяна Орлова.....	363
Люмпени. Наталія Шевченко.....	364
Люстрації. Геннадій Черевичний.....	364
Лютеранство. Сергій Пивовар.....	366
М.....	367
Мавзолей. Юрій Латип.....	367
Магістрат. Наталія Папенко.....	368
Магія. Михайло Гладких, Павло Шидловський.....	368
Магнат. Інна Заболотна.....	370
Майорат. Микола Рудь.....	370
Майордом. Микола Рудь.....	371
Майяністика. Вадим Рубель.....	371
Макіавеллізм. Тетяна Орлова.....	371
Мальтузіанство. Олег Машевський.....	372
Мамлюки, мамелюки. Анатолій Слюсаренко.....	373
Маніфест. Леонід Могильний.....	373
Манускрипт. Микола Рудь.....	374
Мануфактура. Леонід Могильний.....	375
Маоїзм. Макар Таран.....	377
Маргіналістика. Ірина Войцехівська.....	378
Масова культура (маскульт). Тетяна Орлова.....	378
Мафія. Сергій Пивовар.....	380
Мегаліти. Геннадій Казакевич.....	382
Медальєрика. Ірина Войцехівська.....	382
Медієвістика. Микола Рудь.....	383
Мезоліт. Павло Шидловський.....	384
Менталітет. Тетяна Орлова.....	385
Меншовизм. Анатолій Слюсаренко.....	386
Меритократія. Тетяна Орлова.....	386
Методи історичного дослідження. Ярослав Калакура.....	387
Метрологія історична. Андрій Зубко.....	388
Метрополія. Олег Машевський.....	389
Меценатство. Анатолій Коцур.....	390
Мистецтво. Світлана Павленко.....	391
Мито. В'ячеслав Мордвінцев.....	392
Міграція. Тетяна Орлова.....	393
Міжнародне право. Іван Патриляк.....	395
Мілітаризм. Борис Гончар.....	396
Мілітократія. Олег Машевський.....	396
Міф. Павло Шидловський.....	396
Міщани. В'ячеслав Мордвінцев.....	397
Мови ностратичні. Михайло Гладких.....	398

Мовна політика. Наталія Терес	398
Мода. Тетяна Орлова	399
Модернізація. Олег Машевський	400
Модернізм. Оксана Смержевська	402
Модус вівенді. Наталія Шевченко	403
Молитва. Галина Коцур	404
Монархізм. Наталія Папенко	405
Монархія. Наталія Папенко	405
Монархія конституційна. Наталія Папенко	406
Монастир. Галина Коцур	406
Мондіалізм. Борис Гончар	407
Монополія. Наталія Городня	408
Мораторій. Валерій Павленко	409
Москвофільство (русофільство). Леонід Могильний	409
Мошав. Юрій Латигш	411
Муедзин. Вадим Рубель	412
Музей. Любов Самойленко	412
Музеєзнавство (музеологія). Любов Самойленко	414
Муніципалітет. Мирослав Борисенко	415
Муфтії. Вадим Рубель	415
"М'яка сила". Тетяна Орлова	415
Н.....	417
Наддержава. Борис Гончар	417
Наративи. Світлана Павленко	417
Народ. Наталія Кузіна	417
Народна демократія. Світлана Мотрук	418
Народний фронт. Олександр Комаренко	419
Народництво. Сергій Пивовар	420
Народність. Мирослав Борисенко	420
Насильство. Іван Патриляк	420
Натуральне господарство. Євген Синиця, Павло Шидловський	421
Націоналізація. Віктор Колесник, Оксана Чеберяко	422
Націоналізм. Григорій Казьмирчук	423
Національне відродження. Світлана Мотрук	424
Національне питання. Мирослав Борисенко	425
Національні меншини. Мирослав Борисенко	425
Нація. Наталія Терес	426
Негритюд. Тетяна Орлова	427
Некрополістика. Інна Заболотна	428
Некрополь. Інна Заболотна	429
Неоантроп. Павло Шидловський	430
Неоліт. Павло Шидловський	431
Непогора громадянська. Іван Патриляк	432
Нірвана. Вадим Рубель	433
Новий світ. Борис Гончар	433
Нова історія. Борис Гончар	433
Новітня історія. Борис Гончар	434
Ном. Вадим Рубель	435
Номадизм. Євген Синиця	436
Номенклатура. Юрій Латигш	437
Нота. Валерій Павленко	439
Нумізмати́ка. Андрій Зубко	439
О.....	441

Об'єкт історичної науки. Ярослав Калакура	441
Община. Євген Синиця, Павло Шидловський	441
Община-марка. Микола Рудь	442
Одяг. Тетяна Орлова	443
Олігархія. Сергій Пивовар	444
Ономастика. Андрій Зубко	444
Опір, рух опору. Тетяна Орлова	445
Опозиція. Наталія Папенко	446
Опортунізм. Наталія Городня	447
Опричнина. В'ячеслав Мордвінцев	448
Організація військ (сил Флоту). Олег Божко	448
Організація дуальна. Михайло Гладких	449
Орда. Інна Заболотна	450
Орієнталістика. Вадим Рубель	450
Ортодоксія. Оксана Смержевська	450
Остракізм. Юрій Слюсаренко	451
Охлократія. Тетяна Орлова	451
П	454
Палеоантроп. Павло Шидловський	454
Палеоекологія. Павло Шидловський	455
Палеографія. Андрій Зубко	456
Палеоетнологія. Геннадій Казакевич	457
Палеоліт. Павло Шидловський	457
Палеопсихологія. Павло Шидловський	458
Памфлет. Світлана Павленко	459
Пам'ятка археологічна. Євген Синиця, Павло Шидловський	460
Пам'ять історична. Ярослав Калакура	461
Пам'ять соціальна. Марія Казьмирчук	462
Панамериканизм. Борис Гончар	465
Пангерманізм. Борис Гончар	465
Панісламізм. Тетяна Орлова	465
Пантеїзм. Оксана Смержевська	466
Пантеон. Інна Заболотна	467
Папірусологія. Ірина Войцехівська	467
Парадигма. Григорій Казьмирчук	468
Парламент. Володимир Литвин	469
Парламентаризм. Володимир Литвин	469
Парламентська більшість. Володимир Литвин	470
Партизани. Тетяна Орлова	470
Партія політична. Володимир Литвин	471
Парцеляція. Інна Заболотна	472
Пасіонарність. Євген Синиця	473
Патерналізм. Тетяна Орлова	473
Патристика. Світлана Павленко	474
Патріарх. В'ячеслав Мордвінцев	475
Патріотизм. Іван Патриляк	475
Патронімія. Мирослав Борисенко	475
Пауперизм. Наталія Папенко	476
Пацифізм. Сергій Пивовар	477
Пацифікація. Віктор Колесник, Оксана Чеберяко	477
Перебудова. Сергій Пивовар	478
Пережитки. Павло Шидловський	479
Перенаселення аграрне. Анатолій Коцур	479

Пери. Микола Рудь.....	480
Період. Євген Синиця, Павло Шидловський.....	480
Періодизація. Євген Синиця, Павло Шидловський.....	481
Періодизація археологічна. Євген Синиця, Павло Шидловський.....	482
Періодизація історії. Ярослав Калакура.....	483
Періодика. Світлана Павленко.....	485
Петиція. Наталія Папенко.....	486
Писемність. Наталія Терес.....	486
Питання аграрне. Анатолій Коцур.....	487
Піктографія. Павло Шидловський.....	488
Пілігрим. Борис Гончар.....	488
Піратство. Сергій Пивовар.....	488
Пісні історичні. Наталія Громова.....	490
Плутократія. Тетяна Орлова.....	490
Плюралізм. Юрій Латиш.....	491
Повстанство. Іван Патриляк.....	491
Поділ праці. Михайло Гладких.....	492
Позитивізм. Ярослав Калакура.....	492
Полеміка. Марія Казьмирчук.....	493
Полігамія. Павло Шидловський.....	494
Поліс. Тетяна Орлова.....	495
Політика внутрішня. Володимир Литвин.....	496
Політика зовнішня. Борис Гончар.....	496
Поліція. Микола Щербак.....	496
Полюддя. Леонід Могильний.....	497
Поміщик. Леонід Могильний.....	498
Популізм. Тетяна Орлова.....	499
Посибілізм. Наталія Городня.....	500
Постісторія. Наталія Городня.....	501
Посткомунізм. Юрій Латиш.....	502
Постмодернізація. Тетяна Орлова.....	503
Постмодернізм. Оксана Смержевська.....	504
Потlach. Вадим Рубель.....	506
Походження держави теорії. Сергій Пивовар.....	507
Права людини. Валерій Павленко.....	510
Право звичаєве. Євген Синиця, Павло Шидловський.....	510
Право канонічне. Іван Патриляк.....	511
Право кріпосне. В'ячеслав Мордвінцев.....	512
Право магдебурзьке. Микола Рудь.....	512
Православізм. Тетяна Орлова.....	513
Православ'я. Галина Коцур.....	513
Практика історична. Ярослав Калакура.....	515
Предмет історичної науки. Ярослав Калакура.....	515
Прекаріат. Юрій Латиш.....	516
Приватизація. Геннадій Черевичний.....	516
Провіденціалізм. Ярослав Калакура.....	518
Пролетаріат. Тетяна Орлова.....	519
Пропаганда. Тетяна Орлова.....	519
Просвітництво. Тетяна Орлова.....	521
Протекціонізм. Олександр Комаренко.....	522
Протестантизм. Тетяна Орлова.....	523
Протоіндустріалізація. Тетяна Орлова.....	524
Профспілки. Юрій Сорока.....	525

Процеси етнічні. Валерій Капелюшний.....	526
Процес історичний. Ярослав Калакура.....	526
Процес історіографічний. Ярослав Калакура.....	527
Прудонізм. Сергій Пивовар.....	528
Пуризм. Оксана Сморгжевська.....	528
Пуритани. Наталія Папенко.....	529
"П'ята колона". Сергій Пивовар.....	529
Р.....	530
Работоргівля. Наталія Шевченко.....	530
Рабство. Наталія Шевченко.....	530
Раджа. Вадим Рубель.....	531
Ради. Юрій Латип.....	532
"Радянський народ". Сергій Пивовар.....	533
Райони національні. Олександр Гончаров.....	534
Райтократія. Тетяна Орлова.....	535
Раса. Наталія Кузіна.....	535
Расизм. Тетяна Орлова.....	536
Ратифікація. Валерій Павленко.....	537
Ратуша. Леонід Могильний.....	537
Реалізм. Ірина Адамська.....	538
Реалізм соціалістичний (соцреалізм). Ірина Адамська.....	540
Ревайвалізм релігійний. Тетяна Орлова.....	540
Реваншизм. Валерій Павленко.....	542
Революційні демократи. Юрій Латип.....	542
Революція. Борис Гончар.....	543
"Революція зелена". Тетяна Орлова.....	544
Революція інформаційна. Тетяна Орлова.....	545
Революція ісламська. Наталія Городня.....	546
Революція культурна. Тетяна Орлова.....	548
Революція наукова. Тетяна Орлова.....	548
Революція науково-технічна. Тетяна Орлова.....	549
Революція національна. Наталія Терес.....	552
Революція неолітична. Павло Шидловський.....	552
"Революція оксамитова". Тетяна Орлова.....	553
"Революція претензій" (революція зростаючих очікувань). Тетяна Орлова.....	554
Революція промислова. Тетяна Орлова.....	556
Революція сексуальна. Тетяна Орлова.....	557
"Революція тиха (мовчазна). Тетяна Орлова.....	559
Регент. Інна Заболотна.....	560
Регіон історико-географічний. Олександр Гончаров.....	561
Рейх. Тетяна Орлова.....	562
Реконкіста. Юрій Латип.....	563
Релігія. Галина Коцур.....	564
Релігійність нова. Тетяна Орлова.....	565
Релігія політична. Тетяна Орлова.....	566
Ремесло. Євген Сивниця, Павло Шидловський.....	567
Ренесанс. Тетяна Орлова.....	567
Рента феодална. Микола Рудь.....	569
Репарація. Олександр Комаренко.....	569
Республіка. Олександр Іванов.....	570
Референдум. Ростислав Конта.....	571
Реформа. Леонід Могильний.....	572
Реформація. Тетяна Орлова.....	573

Рисорджименто. Наталія Папенко.....	574
Ритуал. Павло Шидловський.....	575
Рід. Михайло Гладких.....	576
Розвідка. Олег Божко.....	576
Розкуркулєння. Мирослав Борисєнко.....	577
Роялізм. Наталія Папенко.....	578
Рух жіночий. Тєтяна Орлова.....	579
Рух історичний. Ярослав Калакура.....	580
Рух неприєднання. Тєтяна Орлова.....	581
С.....	582
Самодєржавство. В'ячеслав Мордвінцев.....	582
Самураї. Вадим Рубєль.....	582
Свідомість історична. Ярослав Калакура.....	583
Сєгрегація. Геннадій Черєвичний.....	584
Сєкуляризація. В'ячеслав Мордвінцев.....	584
Сєлянство. Тєтяна Орлова.....	584
Сємітологія. Вадим Рубєль.....	585
Сєпаратизм. Сєргій Пивовар.....	585
Сєрвітути. Інна Заболотна.....	586
Сєредні віки (Сєредньовіччя). Микола Рудь.....	587
Сєредовище історичне. Ярослав Калакура.....	588
Сикхи. Юрій Слюсарєнко.....	589
Символіка історична. Ярослав Калакура.....	589
Симонія. Оксана Смєржевська.....	590
Синдикалізм. Іван Патриляк.....	591
Синєргєтика. Вадим Рубєль.....	591
Синкрєтизм. Інна Заболотна.....	592
Синологія. Вадим Рубєль.....	593
Синтоїзм. Сєргій Пивовар.....	593
Синхроністичні таблиці. Ярослав Калакура.....	594
Синхронія (синхронізм). Ярослав Калакура.....	594
Систєма багатопартійна. Володимир Литвин.....	595
Ситуація історична. Ярослав Калакура.....	595
Ситуація історієграфічна. Ярослав Калакура.....	596
Сім'я. Віктор Пилипенко.....	597
Сієнізм. Мирослав Борисєнко.....	598
Слов'язнаєство. Світлана Мєтрук.....	598
Смерди. В'ячеслав Мордвінцев.....	599
Сєбор. В'ячеслав Мордвінцев.....	599
Соціалізм. Юрій Латип.....	599
Соціалізм єтичний. Микола Бєровик.....	601
Соціалізм утопічний. Сєргій Пивовар.....	601
Союз воєнно-політичний. Бєрис Гончар.....	602
Союз племен. Євгєн Сєниця.....	602
Спєціальні історичні дисципліни (СІД). Ірина Войцєхівська.....	603
Співдружність націй. Бєрис Гончар.....	605
Спєсіб виробництва азіатський. Наталія Горєдня.....	605
Статус-кво. Валєрій Павленко.....	606
Стоїцизм. Сєргій Пивовар.....	606
Страйк. Геннадій Черєвичний.....	607
Стратєгія. Бєрис Гончар.....	608
Структура інформації дєрєрєла. Ярослав Калакура.....	609
Субкультура. Інна Заболотна.....	610

Субкультура політична. Інна Заболотна.....	611
Суверенітет. Олександр Іванов.....	612
Султан. Вадим Рубель.....	612
Сунізм. Юрій Гоман.....	613
Суньятсенізм. Макар Таран.....	614
Суспільства первісні. Михайло Гладких.....	615
Суспільство індустріальні. Олександр Іванов.....	615
Суспільство постіндустріальне (інформаційне). Тетяна Орлова.....	616
Суфізм. Вадим Рубель.....	618
Суфражизм. Тетяна Орлова.....	618
Сфера впливу. Тетяна Орлова.....	619
Сфрагістика, сигілографія. Ірина Войцехівська.....	620
Схизма. Галина Коцур.....	620
Сюзеренітет. Микола Щербак.....	621
Т.....	622
Табір концентраційний. Тетяна Орлова.....	622
Таласократія. Олег Машевський.....	623
Таліби. Тетяна Орлова.....	623
Татуювання. Ростислав Конта.....	625
Телесинестезія. Оксана Смержевська.....	626
Теорія історіографічна. Ярослав Калакура.....	627
Терор червоний. Сергій Пивовар.....	628
Тероризм. Тетяна Орлова.....	628
Тип господарсько-культурний. Михайло Гладких.....	630
Тисяцький. Леонід Могильний.....	631
Титул. Микола Щербак.....	631
Толерантність. Оксана Смержевська.....	631
Тоталітаризм. Тетяна Орлова.....	632
Тотемізм. Михайло Гладких, Павло Шидловський.....	634
Традиція. Євген Сяниця, Павло Шидловський.....	636
"Третій світ". Борис Гончар.....	636
Троцькізм. Андрій Пижик.....	637
Трубадури. Микола Рудь.....	638
Трудова теорія антропогенезу. Павло Шидловський.....	639
Трудодень. Ірина Адамська.....	639
Тюркологія. Вадим Рубель.....	640
У.....	642
Українство. Ростислав Конта.....	642
Улем. Вадим Рубель.....	643
Урбанізація. Геннадій Черевичний.....	643
Урбаністика історична. Микола Рудь.....	643
Установчі збори. Сергій Пивовар.....	644
Утопізм. Тетяна Орлова.....	645
Ф.....	647
Факт історичний. Ярослав Калакура.....	647
Фаланга. Сергій Пивовар.....	647
Фалеристика. Ірина Войцехівська.....	648
Фанатизм. Марія Казьмирчук.....	648
Фарисеї. Інна Заболотна.....	650
Фашизм. Олександр Іванов.....	652
Федерація. Віктор Колесник, Оксана Чеберяко.....	652
Федералізм. Олександр Іванов.....	653
Фемінізм. Тетяна Орлова.....	654

Фемінологія історична. В'ячеслав Мордвінцев.....	656
Феод. Микола Рудь.....	657
Феодалізм. Микола Рудь.....	657
Фетва. Вадим Рубель.....	659
Фетишизм. Павло Шидловський.....	659
Філігранологія. Ірина Войцехівська.....	659
Фільваро. Леонід Могильний.....	661
Фольклор. Наталія Громова.....	662
Фольклористика. Наталія Громова.....	663
Форми культури духовні. Олена Петасюк.....	664
Форми культури матеріальні. Олена Петасюк.....	664
Фратрія. Михайло Гладких.....	665
Фундаменталізм. Олександр Іванов.....	665
Х.....	667
Хадж. Вадим Рубель.....	667
Хадіс. Вадим Рубель.....	668
Халіф. Вадим Рубель.....	668
Халіфат. Сергій Пивовар.....	669
Хан. Інна Заболотна.....	670
Хартія. Наталія Папенко.....	671
Хвилі Кондратьєва (К-хвилі). Тетяна Орлова.....	673
Хіджаб. Вадим Рубель.....	674
Холокост. Тетяна Орлова.....	675
Холопи. В'ячеслав Мордвінцев.....	676
Храм. Євген Синиця.....	676
Хрестоносці. Сергій Пивовар.....	677
Християнство. Сергій Пивовар.....	678
Хронологія. Анатолій Слюсаренко.....	679
Хронологія археологічна. Євген Синиця.....	679
Хронологія історична. Андрій Зубко.....	680
Хронотоп. Оксана Смержевська.....	681
Хунта. Сергій Пивовар.....	682
Ц.....	683
Цезарепапізм. Микола Рудь.....	683
Целібат. Галина Коцур.....	683
Цензура. Микола Щербак.....	684
Централізм. Леонід Могильний.....	685
Церква. В'ячеслав Мордвінцев.....	685
Цивілізація. Тетяна Орлова.....	685
Цивілізація євроатлантична. Борис Гончар.....	688
Цивілізація західна. Борис Гончар.....	688
Цивілізація проміжна. Тетяна Орлова.....	689
Цивілізація східна. Наталія Городня.....	689
Цивілізація техногенна. Тетяна Орлова.....	691
Цінності культурно-історичні. Мирослав Борисенко.....	692
Ч.....	693
Чайка. Леонід Могильний.....	693
Час історичний. Ярослав Калакура.....	693
Час соціальний. Григорій Казьмирчук.....	695
Чернецтво. В'ячеслав Мордвінцев.....	696
Чин. Микола Щербак.....	696
Чистки етнічні. Геннадій Черевичний.....	697
Ш.....	698

Шаманізм. Павло Шидловський.....	698
Шарварок. Леонід Могильний.....	699
Шаріат. Сергій Пивовар.....	699
Шах. Сергій Пивовар.....	699
Шахід. Олена Ляпіна.....	700
Шейх. Олена Ляпіна.....	700
Шериф. Борис Гончар.....	701
Шиїзм. Юрій Гоман.....	701
Школа історична. Віктор Пилипенко.....	703
Шляхта. Інна Заболотна.....	704
Шовінізм. Леонід Могильний.....	705
Штрейкбрехерство. Юрій Латип.....	706
Шьогун. Вадим Рубель.....	707
Ю.....	708
Юдаїка. Вадим Рубель.....	708
Я.....	709
Якобінці. Наталія Папенко.....	709
Яничари. Тетяна Орлова.....	710
Японістика. Вадим Рубель.....	711
Ярмарок. Олександр Гончаров.....	711
Ясир. Леонід Могильний.....	711

Наукове видання

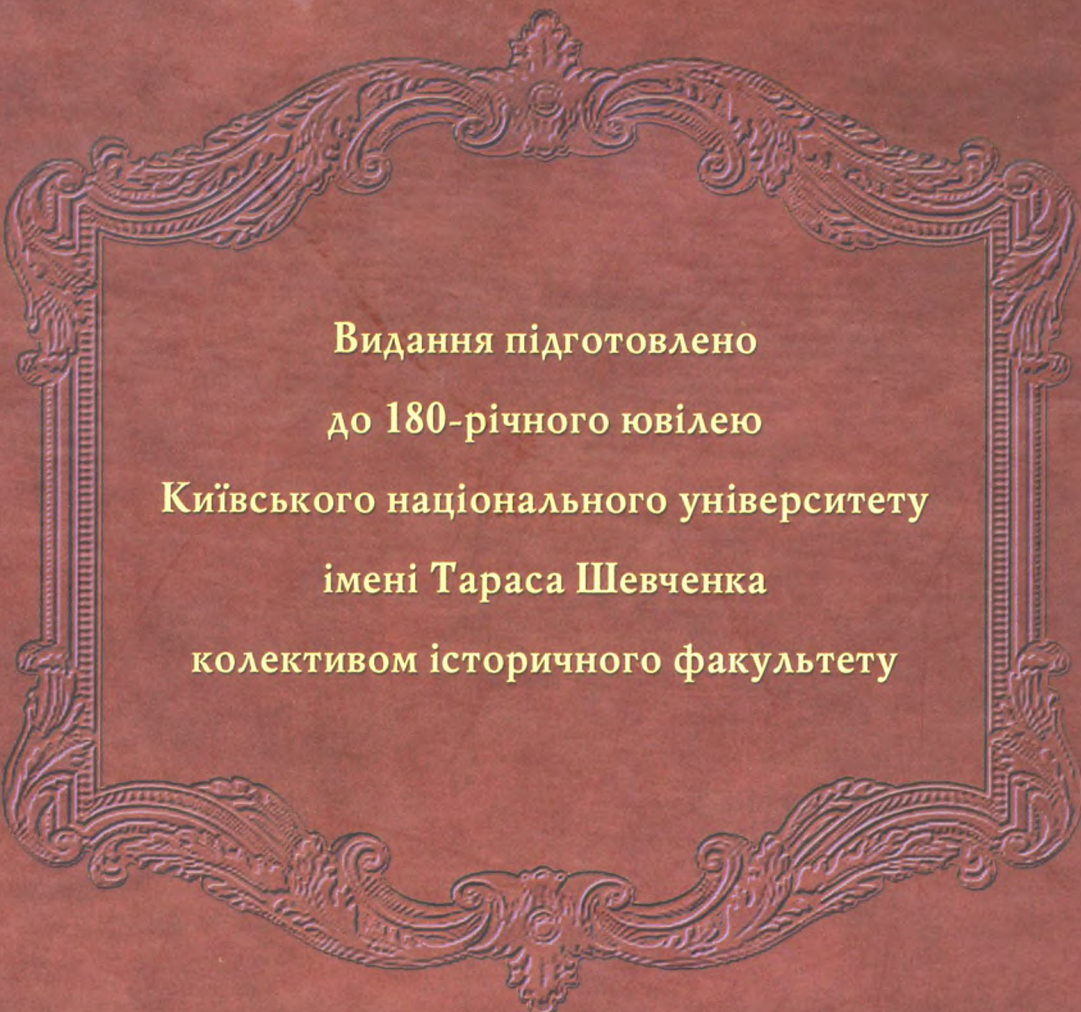
Художнє оформлення
Михайла Черненка

Комп'ютерна верстка
Миколи Сергійчука

Підписано до друку 10.09.2014. Формат 60x84 ¹/₈. Гарнітура Мінйон. Друк офсетний. Папір офсетний №1.
Умов. друк. арк. 76,86. Обл. вид. арк. 38,43. Наклад 500. Зам.14-435. Ціна договірна.

Оригінал-макет виготовлено в ПП Сергійчук М. І., 07300, м. Вишгород Київської області, вул. Грушевського, 1, пом. 31.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК №2448 від 24.03.2006 р.

Віддруковано в ПАТ "Віпол", 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.

Видання підготовлено
до 180-річного ювілею
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
колективом історичного факультету

9 789662 911602